

HODNOTY POSTOJE CHOVÁNÍ

ČESKÁ REPUBLIKA 2002-2012
SOCIÁLNÍ REPORT PROJEKTU EUROPEAN SOCIAL SURVEY

Vlachová Klára (ed.)

HODNOTY POSTOJE CHOVÁNÍ

ČESKÁ REPUBLIKA 2002-2012
SOCIÁLNÍ REPORT PROJEKTU EUROPEAN SOCIAL SURVEY

Vlachová Klára (ed.)

Recenzenti:

PhDr. Anna Šťastná, Ph.D.

doc. PhDr. Tomáš Lebeda, Ph.D.

Mgr. Lucie Vidovičová, Ph.D.

JUDr. Petr Zeman, Ph.D.

Kniha vznikla v rámci projektu
„Vytvoření českého uzlu pan-evropského projektu velké výzkumné infrastruktury
European Social Survey (ESS – survey)“, grant č. LM2010012,
jehož poskytovatelem bylo Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy.

© Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., Praha 2013.
ISBN 978-80-7330-224-5

Česká republika 2002–2012: hodnoty, postoje, chování

Sociální report projektu European Social Survey

1. Úvod (Klára Vlachová)	5
2. Vztah mezi pracovním a soukromým životem (Jana Klímová Chaloupková)	7
3. Ageismus a mezigenerační vztahy (Romana Trusinová)	27
4. Zdraví a vyhledávání zdravotní péče (Jitka Buriánková a Dana Hamplová)	45
5. Postoje k sociálnímu zabezpečení (Olga Sívková)	65
6. Ekonomická morálka (Romana Trusinová)	78
7. Důvěra v instituce a sociální důvěra (Markéta Sedláčková)	96
8. Legitimita policie a trestních soudů (Klára Vlachová)	111
9. Politická aktivita (Klára Vlachová a Markéta Sedláčková)	126
10. European Social Survey (Klára Vlachová)	141
O autorkách	144
Rejstřík	146

Česká společnost zažila v letech 2002 až 2012 řadu událostí a změn – zadlužování státu a zavádění politik, které mají napomoci regulovat zneužívání systému veřejné zdravotní péče a systému sociální podpory, ekonomickou krizi dopadající na podniky, nárůst nezaměstnanosti a nárůst případů nemorálního ekonomického chování podnikatelů vůči zákazníkům a naopak, růst počtu narozených dětí i růst počtu důchodců a úvahy o tom, jak pomoci rodinám vybalancovat práci a rodinu, otevřené projevy předsudků vůči seniorům i přehlíženou diskriminaci mladých, pokles důvěry k vládám, parlamentům, politickým stranám a politikům a nárůst nových forem politické participace. Podobné události a změny však probíhaly i v ostatních evropských státech a stav i vývoj postojů, hodnot a chování populací evropských států zachytil v souvislosti s těmito událostmi a změnami evropský výzkumný projekt European Social Survey. Tuto knihu – sociální report – věnujeme postojům, hodnotám a chování a jejich změnám v české společnosti v posledních deseti letech. Naši výpověď o tom, co si myslí Češi a Češky, porovnááme s výsledky za ostatní evropské země, které se projektu účastnily. Komparativní sociologie totiž není zvláštní druh sociologie, je to sociologie sama.

Prvním tématem, které zajímá vědce z nejrůznějších oborů (psychology, sociology, antropology, ekonomy, lékaře...), publicisty, politiky i zaměstnavatele, je vztah mezi pracovním a soukromým životem. Jana Klímová Chaloupková popisuje konflikt, který v současnosti řeší mnoho mužů a ještě více žen. Pracovní trh od nás vyžaduje, abychom byli vysoce kvalifikovaní, výkonní, flexibilní a bez rodinných závazků. Sociální normy a sociální politika státu na nás naopak vyvíjejí tlak, abychom měli děti a starali se o rodinu. Dostáváme se tak do protichůdných politických a sociálních tlaků: na zvyšování výkonnosti ekonomiky a na zvyšování klesající úhrnné plodnosti a zpomalení stárnutí populace. Někteří lidé se rozhodnou na 100 % věnovat své práci a vzdají se rodiny a dětí, jiní se rozhodnou věnovat pouze rodině. Většina se však snaží sladit práci, péči o děti, staré rodiče a prarodiče a čas na své záliby a odpočinek. Tato kapitola ukazuje, jak Češi a Češky vnímají vztah mezi pracovním a soukromým životem.

Stárnutí populace a změna demografické struktury obyvatelstva evropských zemí jsou provázeny stereotypizací a diskriminací na základě věku, známými jako ageismus. V České republice existuje stereotypní představa, že s rostoucím věkem se postavení člověka ve společnosti zhoršuje a že od 70 let věku výše jsou lidé vnímáni jako zbyteční, neproduktivní, nemocní, závislí na státních důchodech a státní zdravotní péči. Romana Trusinová v kapitole věnované mezigeneračním vztahům a ageismu ukazuje, do jaké míry je tato představa o postavení seniorů v české společnosti reálná. Přináší překvapivé zjištění, že věková diskriminace se týká i mladých lidí.

Stárnutí populace přináší nejen riziko v podobě věkové stereotypizace, ale také zvýšené nároky na zdravotní péči. Evropské státy se liší mírou, v jaké svým občanům na zdravotní péči přispívají. Podle statistik OECD kryje stát největší část (více než 80 %) celkových nákladů vydávaných na zdravotní péči v Nizozemsku, Norsku, Dánsku, Lucembursku a také v České republice, podstatně menším procentem pak přispívá ve Švýcarsku, na Slovensku, v Maďarsku a v Řecku. Češi také drží evropské prvenství v průměrném počtu návštěv u lékaře. Data přitom neukazují, že by byla česká populace nemocnější než populace jiných evropských zemí. Naopak, Česká republika patří mezi evropské země s nejrychleji rostoucí střední délkou života a muži i ženy prožívají delší období svého života ve zdraví, než je průměr v EU-27. Důvodem našeho „prvenství“ v počtu návštěv u lékaře je nejen dobrá dostupnost zdravotní péče, ale i to, že se čeští pacienti podílejí na nákladech na léčbu jen mizivým způsobem. Tento problém měly řešit nejen regulační poplatky ve zdravotnictví, ale také zvyšování spoluúčasti pacientů na léčbě. Dana Hamplová a Jitka Buriánková v kapitole věnované zdraví a vyhledávání zdravotní péče ukazují, jaké faktory ovlivňují vyhledávání zdravotní péče u nás.

Nejen zdravotní systémy, ale i systémy sociálního zabezpečení se liší stát od státu. Sociální zabezpečení je komplexní systém institucí a opatření, která vedou k zachování přiměřené životní úrovně občana v životních situacích, jako je například nemoc, invalidita, mateřství a rodičovství, dlouhodobá nezaměstnanost, stáří, úmrtí živitele atd. Názory veřejnosti na systém sociálního zabezpečení nejsou důležité jen pro realizaci potřebných reforem tohoto systému, ale i pro fungování celé ekonomiky. Například v případě, že se poskytované dávky jeví lidem jako velmi štědré v porovnání s výdělky ekonomicky aktivního obyvatelstva, zvyšuje se riziko jejich zneužití a větší závislosti části obyvatelstva na poskytovaných dávkách. Systém se tak může stát nákladnější, přičemž skrze sníženou zaměstnanost a znehodnocení lidského a sociálního kapitálu výkonnost ekonomiky může poklesnout. Olga Sivková v kapitole věnované postojům k sociálnímu zabezpečení ukazuje, jak lidé vnímají a hodnotí systémy sociálního zabezpečení a které systémy jsou podle názorů respondentů zneužitelné a demotivující.

Úřady státní správy se setkávají se snahami vyhnout se placení daní nebo nárokovat si neoprávněně sociální dávky. Malí podnikatelé i velké podniky se setkávají s fingovanými reklamacemi či nezaplaceným zbožím. Zákazníci zase s přebalováním potravin s prošlým datem spotřeby v obchodech, nabídkami nevýhodných smluv ze strany bank a jiných finančních institucí. Dozvídáme se o korupčních skandálech státních úředníků a politiků. Přestože má každá společnost pravidla, co je nemorální a co dokonce nezákonné jednání, lidé se nemorálního a nezákonného jednání v různé míře dopouští, aby získali neoprávněný finanční prospěch. V kapitole věnované ekonomické morálce ukazuje Romana Trusínová, kterých nemorálních či nezákonných praktik sledovaných ve výzkumném projektu European Social Survey se Češi dopouštěli a kteří aktéři jsou na trhu nejméně důvěryhodní.

Předpokladem pro to, aby lidé páchali co nejméně trestných činů, a v případě, že je spáchají, aby byli dopadeni a potrestáni, jsou fungující policie a soudy. Lidé očekávají, že tyto instituce budou dobře fungovat nejen z hlediska instrumentálního – budou postupovat legálně, napomáhat prevenci trestné činnosti, efektivně dopadat a usvědčovat pachatele trestných činů a ukládat jim spravedlivé tresty, ale také z hlediska normativního – budou sdílet stejné hodnoty jako občané a dbát na spravedlivé a transparentní postupy. Kapitola Kláry Vlachové věnovaná důvěře v policii a soudy ukazuje, jak Češi hodnotí práci policie a trestních soudů jak z instrumentálního, tak z normativního hlediska, a ukazuje, jak tato hodnocení souvisejí s jejich ochotou s těmito institucemi spolupracovat.

Zkušenosti se státními (vláda, parlament, policie, soudy) i velkými soukromými institucemi (banky, média) ovlivňuje spokojenost či nespokojenost lidí s jejich fungováním a vyjádření důvěry či nedůvěry v instituce. Dlouhodobá nespokojenost se může odrazit nejen v nedůvěře a zpochybnování existence jednotlivých institucí, ale může negativně ovlivnit i podporu občanů demokratickému režimu a zpochybnit jeho legitimitu. Ve výzkumném projektu European Social Survey je dlouhodobě měřena důvěra v policii, právní systém, národní parlament, politické strany, politiky, Evropský parlament, Organizaci spojených národů. Jaké důvěře se tyto instituce těší, zda důvěra k nim klesá či stoupá a s čím důvěra či nedůvěra k těmto institucím souvisí vysvětluje v kapitole věnované důvěře v instituce Markéta Sedláčková.

Jsou-li občané nespokojeni s fungováním institucí, mohou se pokusit změnit jejich fungování účastí v politice. Politické aktivity nejrůznějšího typu jsou nejen prostředkem k dosažení politických cílů, ale pomáhají upevňovat občanskou společnost a vychovávat občany k umění vládnout. Nepočítáme-li nízkou a stále se snižující účast ve volbách do Poslanecké sněmovny Parlamentu (případně účast ve volbách do Senátu, krajských či obecních zastupitelstev či do Evropského parlamentu), jak moc jsou Češi politicky aktivní a jakých konvenčních či nekonvenčních politických aktivit sledovaných ve výzkumném projektu European Social Survey se účastní? Tuto otázku zodpovídá kapitola Kláry Vlachové a Markéty Sedláčkové věnovaná politické aktivitě.

2. Vztah mezi pracovním a soukromým životem

Jana Klímová Chaloupková

Otázkám kombinace pracovního a soukromého života se dostává vzrůstající pozornosti jak v oblasti akademického výzkumu, tak i ve veřejné a politické diskuzi. Skloubení pracovního a rodinného života má zásadní význam z hlediska snah o dosažení genderové rovnosti v oblasti pracovního trhu i v rodině. Opatření na podporu sladění ekonomické aktivity a péče o děti a další závislé osoby v rodině, především o staré rodiče, jsou vnímána jako jedno z řešení demografických změn – snižování úhrnné plodnosti a stárnutí populace. Ukazuje se totiž, že v současných vyspělých společnostech platí, že vyšší míry úhrnné plodnosti jsou v zemích, kde je vysoká zaměstnanost žen a kde rodinná politika podporuje kombinaci práce a rodiny a rovnocennou dělbu rolí mužů a žen v rodině, např. ve Skandinávii [Sirovátka 2006; Castles 2003; McDonald 2000]. Naopak nejnižší úroveň plodnosti je v zemích jižní Evropy, kde převládají preference tradičního rozdělení rolí v domácnosti a kde je pro ženy obtížné sloučit zaměstnání s péčí o rodinu [Castles 2003].

Zvyšování zájmu o problematiku vztahů pracovního a soukromého života, ke kterému dochází v posledních desetiletích, vychází ze dvou zdrojů [Gallie, Russell 2009]. Zaprvé, k růstu napětí mezi nároky práce a osobního života přispívají změny charakteru pracovních podmínek, zejména zvyšující se tlak na produktivitu a flexibilitu práce, vyšší nároky na kvalifikační rozvoj a rozšíření nejistých forem zaměstnání. Pracovní trh od mužů i od žen vyžaduje, aby byli flexibilní, samostatní jedinci, pokud možno bez závazků. Tradičně byly tyto nároky umožněny tím, že standardním pracovníkem byl muž a odpovědnost za péči o děti a domácnost měla na starosti žena, která byla v domácnosti.

Tím se dostáváme ke druhému, neméně významnému, zdroji napětí mezi nároky práce a osobního života – změnám ve struktuře pracovních uspořádání v rámci domácností. Zvyšováním zaměstnanosti žen, zejména žen s malými dětmi, ke kterému dochází od druhé poloviny dvacátého století, roste počet domácností, kde pracují oba partneři. K růstu problémů se skloubením práce a soukromého života navíc přispívá i rozšíření počtu domácností osamělých rodičů [Jacobs, Gerson 2001]. Změny zaměstnanosti žen nejsou plně doprovázeny změnou rozdělení odpovědností v rodině. Od žen se stále očekává, že i když jsou zaměstnané – v České republice typicky na plný úvazek, budou se převážně ony věnovat péči o rodinu a o domácnost. Přesto ale rostou i nároky na zapojení mužů do péče o děti a domácnost. Důsledkem těchto změn se zvyšuje variabilita rodinných uspořádání a individuální volby a preference mužů i žen týkající se skloubení práce a dalších oblastí života se stávají méně předvídatelnými. V této kapitole se zaměříme na to, jaké jsou vztahy pracovního a mimopracovního života v České republice ve srovnání s dalšími evropskými zeměmi a jak lze případné rozdíly v míře vnímání dopadů práce na mimopracovní život vysvětlit. K odpovědi na tyto otázky využijeme data z ESS 5 z let 2010–2011.¹ Předtím než přejdeme k zjištěním výběrového šetření ESS 5, představíme blíže koncept rovnováhy mezi pracovním a soukromým (osobním) životem a faktory, které podle předchozích studií míru vnímání rovnováhy mezi prací a osobním životem ovlivňují.

¹ Analýzy nepracují s daty z Izraele.

Co to je rovnováha mezi pracovním a soukromým životem?

Koncept rovnováhy mezi pracovním a soukromým (osobním) životem (*work-life balance*, či zkráceně WLB) předpokládá, že každá z rolí, kterou jedinec zastává, klade určité nároky a vyžaduje určitý čas a energii. Rovnováha je dosažena, pokud jedinec vnímá své zapojení do různých oblastí života a role, které v těchto oblastech zastává, jako vzájemně kompatibilní [Steiber 2009]. Vedle pojmu „rovnováha“ je v literatuře používán i pojem „sladování“ či „harmonizace“. Pojem rovnováha naznačuje určitý ideální, harmonický stav kombinace práce a mimopracovního života [Křížková 2007]. Reálná situace však může být mnohem rozmanitější a méně harmonická. Pokud zapojení do aktivit spojených s jednou rolí (např. typicky výkon zaměstnání) výrazně ztěžuje výkon dalších (mimopracovních) rolí, hovoříme o konfliktu mezi prací a osobním životem (*work-life conflict*).

Zatímco jedna strana „rovnováhy“ je poměrně jasně vymezena – jedná se o placenou práci, s definicí její druhé strany je to složitější. Nejšířěji vymezuje rovnováhu mezi pracovním a soukromým (osobním) životem Una Byrne, která ji chápe jako vyvažování pěti oblastí života: práce, rodiny, přátel, zdraví a duševního života [Byrne 2005 cit. in Pichler 2009]. Častěji je ale osobní život ztotožňován pouze s péčí o domácnost a o rodinu [Pichler 2009]. Mnohé výzkumy WLB se proto zaměřují pouze na pracující, kteří žijí s partnerem/kou, ať už v manželství, nebo v nesezdaném soužití. Některé výzkumy svou cílovou skupinu omezují pouze na rodiče dětí v určitém věku, dvoupříjmové páry či jen na páry, kde oba partneři pracují na plný úvazek [Pichler 2009; McGinnity, Whelan 2009]. Tento přístup přináší několik úskalí: i bezdětní nebo lidé, kteří nežijí s partnerem, se mohou potýkat se zasahováním pracovní zátěže do soukromého života a pracovní zátěž může být i jedním z důvodů odkladu zakládání rodiny či jedním z důvodů bezdětnosti. Stejně tak absence zaměstnání (nezaměstnanost) může negativně narušovat osobní či rodinný život a pocit osobní životní spokojenosti. Je navíc možné, že silný konflikt mezi pracovním zapojením a rodinou může být motivem (dočasného) odchodu z trhu práce [McGinnity, Whelan 2009]. Přerušení ekonomické aktivity přitom může mít dlouhodobé dopady na pracovní zapojení, např. s ohledem na kariérní vývoj nebo na výši příjmů, a může narušovat skloubení pracovního a mimopracovního života z dlouhodobého hlediska.

Koncept WLB je většinou empiricky vymezován negativně – namísto dotazování na míru rovnováhy je často zjišťováno vnímání napětí či konfliktu mezi zaměstnáním a dalšími oblastmi života, typicky mezi prací a rodinou. Jsou přitom rozlišovány dvě odlišné, byť vzájemně propojené dimenze: 1) konflikt mezi prací a rodinou (*work-to-family conflict*) a 2) konflikt mezi rodinou a prací (*family-to-work conflict*). První se týká dopadu pracovních podmínek na rodinný život, tj. toho, nakolik se rodinný život musí přizpůsobovat práci a jak výkon práce a pracovní stres zasahuje mimopracovní (rodinný) život. Méně často je soustředěna pozornost na druhou dimenzi rovnováhy mezi prací a rodinou, tj. na to, jaký má dopad rodinný (soukromý) život (či úžeji péče o rodinu) na výkon pracovní role. I když se většinou předpokládá, že výkon odlišných rolí je spojen se vzájemně protikladnými nároky na čas a energii, v některých případech může docházet i k pozitivnímu efektu výkonu odlišných rolí. Výkon rolí v jedné sféře života může posilovat výkon rolí v dalších oblastech (*role enhancement, enrichment*). Podle povahy konfliktu lze rozlišit konflikt spojený s omezenými časovými možnostmi způsobený protichůdnými požadavky na časové zapojení (*time-based conflict*) a konflikt spojený s pracovním zatížením (*strain-based conflict*), který pramení z únavy, pracovního stresu či pocitu nejistoty práce [Steiber 2009].

Vnímání míry harmonizace práce a mimopracovního života závisí nejen na osobních pracovních podmínkách, ale i na řadě kontextuálních podmínek, především na uspořádání placené práce v domácnosti (zejména na míře pracovního zapojení partnera/ky) a na organizaci pracovního a rodinného života v širším společenském kontextu (např. na dostupnosti opatření podporujících skloubení práce a rodiny). Je důležité poukázat na to, že hodnocení

konfliktu mezi prací a osobním životem je subjektivní záležitostí. Závisí nejen na objektivních podmínkách, ale i na individuálních očekáváních a postojích či na srovnání s druhými. V následující části se zaměříme nejdříve na individuální faktory, faktory na úrovni domácnosti a poté na institucionální faktory. Většina empirických výzkumů, které se soustředí na WLB, se zaměřuje podrobněji na charakteristiky pracovních podmínek (např. délky a uspořádání pracovní doby) než na charakteristiku podmínek osobního života [Pichler 2009].

Individuální faktory

Mezi individuální faktory, které ovlivňují vnímání WLB, patří *pohlaví, věk a pracovní podmínky*. Přestože jejich zaměstnanost roste, ženy se stále věnují více péči o děti a domácnost a tudíž pociťují konflikt mezi prací a rodinou silněji než muži [Crompton, Lyonette 2006]. Vyšší míru konfliktu vnímají zaměstnanci nižšího věku [Steiber 2009; Crompton, Lyonette 2006]. Klíčové pro vnímání konfliktu mezi prací a rodinným životem jsou pracovní podmínky, zejména *uspořádání pracovní doby*. Pracovní podmínky mají na úroveň konfliktu vyšší dopad než charakteristiky domácnosti a vysvětlují většinu rozdílů ve vnímání napětí mezi prací a dalšími sférami života [Gallie, Russell 2009; Crompton, Lyonette 2006]. Délka pracovní doby (přesčasy) a nestandardní pracovní doba (např. práce v noci či o víkendech) mají silně negativní dopad na vnímání konfliktu mezi pracovním a mimopracovním životem jak u mužů, tak u žen [Gallie, Russell 2009; Steiber 2009; Scherer, Steiber 2007; Crompton, Lyonette 2006].

Výkon práce je spojen nejenom s určitými nároky (např. délkou pracovní doby), ale může poskytovat i určité podmínky (zdroje), které usnadňují plnění pracovních požadavků. Mezi ně patří například možnost flexibilní pracovní doby či podpora nadřizovaného. Dalšími faktory, které ovlivňují míru vnímání konfliktu, jsou *náročnost práce a pracovní zařazení* [Gallie, Russell 2009]. Nejvyšší mírou konfliktu mezi prací a osobním životem i po kontrole míry pracovního zatížení jsou ohroženi pracující na manažerských pozicích a odborní pracovníci [McGinnity, Calvert 2009; Crompton, Lyonette 2006]. Vnímání konfliktu mezi prací a rodinou, především u mužů, výrazně posiluje i subjektivní či objektivní *nejistota práce* (např. práce na dobu určitou) [Steiber 2009].

Charakteristiky domácnosti

Není překvapivé, že větší napětí mezi pracovním a soukromým životem pociťují rodiče malých dětí, zejména matky [Scherer, Steiber 2007; Crompton, Lyonette 2006]. Přítomnost malých dětí v domácnosti výrazně zvyšuje nároky na péči o domácnost. Míra konfliktu či rovnováhy mezi pracovním zapojením a mimopracovním životem závisí nejen na individuálních pracovních podmínkách, ale i na kombinaci vzorců pracovního zapojení v domácnosti jako celku (tj. obou partnerů) a dělby rolí v rodině [Scherer, Steiber 2007; Jacobs, Gerson 2001]. Vnímání konfliktu tedy ovlivňuje i *rozdělení rolí v domácnosti a pracovní podmínky partnera/ky*. S největšími problémy se skloubením práce a rodiny se potýkají páry, kde oba partneři mají vysoké pracovní nasazení. Nejmenší konflikt mezi pracovním zapojením a péčí uvádějí ženy pracující na částečný úvazek. Naopak muži vnímají největší napětí mezi prací a rodinným životem v případě, že jsou jedinými živiteli rodiny [Scherer, Steiber 2007]. Studie zaměřující se na dvoupříjmové páry ukazují, že rovnější dělba rolí v rodině je spojena s vnímáním rovnováhy mezi rodinným a pracovním životem. Pokud se muži více zapojují do domácí práce, ženy vnímají menší konflikt mezi rodinným a pracovním životem [Crompton, Lyonette 2006]. Naopak

nesoulad mezi liberálními postoji k dělbě rolí a aktuální dělbou rolí v rodině přispívá k silnějšímu vnímání konfliktu [Crompton, Lyonette 2006]. Vnímání konfliktu tedy ovlivňuje i časová náročnost péče o domácnost.

Důležitým faktorem na úrovni domácnosti je i celková *výše příjmů*. Domácnosti s vyššími příjmy mají více zdrojů, které jim umožňují uhradit služby na trhu (např. placené hlídání dětí, úklid domácnosti) a zmírnit tak časové nároky péče o domácnost a tím i oslabit konflikt mezi prací a rodinou [Scherer, Steiber 2007]. Na druhé straně je ale často vysoký příjem spojen i s vysokým pracovním nasazením, což naopak přispívá k silnějšímu vnímání konfliktu mezi prací a mimopracovním životem a k pocitu nedostatku volného času [Steiber 2009].

Institucionální a kulturní faktory

Vnímání dopadů zaměstnání na mimopracovní život ovlivňuje i rodinná politika, dostupnost zařízení péče o děti a různé institucionální podmínky trhu práce. Evropské země se liší mírou regulace pracovní doby a mírou její flexibility. Významné rozdíly jsou i v míře zaměstnanosti žen a v míře dostupnosti zkrácených pracovních úvazků [Scherer, Steiber 2007]. Vzhledem k tomu, že vnímání konfliktu závisí na subjektivním hodnocení, může být ovlivněno sociálními a kulturními představami a očekáváními týkajícími se zapojení mužů i žen do pracovního trhu a do péče o rodinu [Scherer, Steiber 2007; van der Lippe, Jager, Kops 2006].

Jednotlivé evropské země se liší v tom, nakolik stát podporuje skloubení pracovního a rodinného života. Vysoká podpora skloubení pracovního a rodinného života je typická pro skandinávské země. V těchto zemích je široce dostupná státem podporovaná formální péče o malé děti a štedře placená rodičovská dovolená. V evropském srovnání je zde nejvyšší míra zaměstnanosti žen a relativně vysoký podíl žen zaměstnaných na zkrácený pracovní úvazek. Nejnižší zaměstnanost žen je naopak v jižní Evropě, kde jsou zařízení péče o děti málo rozšířena. Vzhledem k nedostupnosti zkrácených úvazků zde ženy mohou volit jen mezi možnostmi zůstat v domácnosti nebo pracovat na plný úvazek. V dalších zemích, například ve Velké Británii, která se řadí mezi liberální sociální státy, nebo ve většině kontinentálních zemí, jako je Německo nebo Nizozemsko, je podpora státu nižší a dominantní strategií skloubení práce a péče o rodinu jsou zkrácené úvazky žen. Např. v Německu či ve Velké Británii na zkrácený pracovní úvazek pracuje kolem 40 % žen. Francie se podporou institucionální péče o děti přibližuje spíše skandinávskému než kontinentálnímu modelu. Převažuje zde zaměstnanost žen na plný úvazek [Scherer, Steiber 2007].

V některých zemích může nedostatek institucionální podpory veřejných zařízení péče o děti do jisté míry kompenzovat zapojení prarodičů. Mezinárodní srovnání ukazují, že v evropských zemích se míra zapojení prarodičů do péče o děti liší. Zatímco v severní Evropě více prarodičů hlídá vnoučata bez přítomnosti rodiče, avšak činí tak méně často, protože díky dostupným zařízením péče o děti není potřeba jejich pravidelnější zapojení, v jižní Evropě děti hlídá celkově méně prarodičů, ale ti, kdo to dělají, hlídají častěji. V zemích jižní Evropy pomoc prarodičů často nahrazuje nedostatek veřejných zařízení péče o děti a umožňuje tak zapojení žen s malými dětmi do trhu práce [Hamplová 2012].

Jak je tomu v České republice a dalších zemích střední a východní Evropy? I když jsou země střední a východní Evropy často považovány za jednolitý blok zemí, jejich rodinné politiky se liší úrovní podpory institucionálních zařízení péče o děti, nastavením mateřské a rodičovské dovolené i mírou finanční podpory v jejím průběhu [Szelewa, Polakowski 2008]. Rodinné politiky postkomunistických zemí zahrnují rozdílné „mixy“ defamilialistických opatření, tj. opatření podporujících zajištění péče o děti mimo rodinu a zaměstnanost žen,

a familialistických opatření, která podporují péči o děti v rámci rodiny (např. rodinné dávky, rodičovská dovolená). Českou republiku a Slovensko charakterizuje explicitní familialismus, tj. podpora péče o děti v rámci rodiny [Szelewa, Polakowski 2008]. Rodinná politika v České republice i na Slovensku se vyznačuje podporou dlouhé rodičovské dovolené, tj. podporou péče o děti v rodině. Podíl žen pracujících na částečný úvazek je v České republice velmi nízký (8 až 10 %) a pokud jsou české ženy zaměstnané, většinou pracují na plný úvazek [Kotýnková 2012]. Nedostatek flexibilních pracovních úvazků, nedostupnost nabídky míst v jeslích či školkách pro děti mladší tří let spolu s dlouhou rodičovskou dovolenou způsobují, že zaměstnanost českých žen s malými dětmi je v evropském srovnání velmi nízká [Křížková, Vohlídalová 2009; Křížková 2007]. I přesto, že byla v roce 2008 zavedena možnost zvolit si kratší dobu pobírání rodičovského příspěvku než tři roky, nastavení rodinné politiky neposkytuje reálné podmínky pro rychlejší návrat matek do zaměstnání [Dudová 2008]. Nastavení rodinné politiky v České republice rovněž nemotivuje otce k možnosti využít rodičovskou dovolenou, což má nepřímý dopad na diskriminaci žen na pracovním trhu [Křížková, Vohlídalová 2009; Křížková 2007]. V České republice, podobně jako např. v Německu a Rakousku, je zapojení prarodičů do péče o předškolní děti v nepřítomnosti rodičů nižší a má nižší intenzitu z důvodu dlouhé mateřské a rodičovské dovolené a nízké zaměstnanosti žen s dětmi ve věku do tří let [Hamplová 2012].

Větší podpora zaměstnanosti a vysoké rozšíření kvalitních zařízení péče o předškolní děti je v pobaltských zemích, např. v Estonsku [Szelewa, Polakowski 2008]. V Polsku je rodinná politika implicitně familialistická: není podporován ani rychlý návrat matek do zaměstnání prostřednictvím zařízení péče o děti, ani není přímo finančně podporována péče o děti v rodině [Szelewa, Polakowski 2008]. Pokud se polské matky vrací rychle po narození dítěte do zaměstnání, jsou často odkázány na pomoc prarodičů. Podobně jako v zemích jižní Evropy totiž i v Polsku často suplují nedostatek jeslí a školek pomocí prarodičů a míra zapojení prarodičů do péče o vnoučata se zde přibližuje jihoevropskému modelu vyznačujícímu se tím, že vnouče pravidelně hlídá méně prarodičů, ale pokud ano, tak téměř každodenně [Hamplová 2012]. Maďarská rodinná politika zahrnuje familialistické i defamilialistické prvky. Podporována je zde jak péče v rodině, tak dostupnost zařízení péče o děti. Rodiny si tak mohou zvolit způsob, jakým budou kombinovat placené zaměstnání a péči o děti [Szelewa, Polakowski 2008].

Rozdíly ve vnímání konfliktu mezi prací a rodinou mezi státy tedy můžeme vysvětlit: 1) rozdílným zastoupením individuálních – zejména pracovních charakteristik v jednotlivých zemích (např. délky pracovní doby, zaměstnanosti žen s malými dětmi); 2) rozdílným institucionálním a kulturním kontextem (rodinná politika, postoje k dělbě genderových rolí) [Scherer, Steiber 2007; van der Lippe, Jager, Kops 2006]. V případě, že lze vysvětlit mezinárodní rozdíly charakterem pracovních podmínek, rozdíly mezi zeměmi by se při jejich kontrole měly oslabovat.

V souvislosti s podporou zaměstnanosti žen a mírou konfliktu mezi pracovním a rodinným životem můžeme vyslovit dvě hypotézy. První předpokládá, že v zemích, kde je vyšší podpora zaměstnanosti žen a kde jsou dostupná zařízení péče o děti, je skloubení práce a péče snazší a tudíž konflikt mezi prací a rodinou je nižší než v zemích, kde tato podpora není. Opačná hypotéza naopak očekává, že podpora zaměstnanosti žen vytváří vyšší očekávání a tlak na zapojení žen do pracovního trhu a zároveň i vyšší očekávání zapojení mužů do péče o rodinu. To může posilovat vnímání konfliktu mezi prací a rodinou jak u žen, tak i u mužů. Tuto hypotézu proto můžeme označit jako hypotézu týkající se genderových očekávání.

Celá řada studií potvrzuje předpoklady druhé hypotézy [Steiber 2009; Scherer, Steiber 2007; van der Lippe, Jager, Kops 2006]. Scherer a Steiber srovnávaly vnímání konfliktu mezi prací a rodinou v šesti státech: Německu, Švédsku, Nizozemsku, Velké Británii, Francii a Španělsku. Ukazují, že opatření na podporu kombina-

ce práce a rodiny, jako je dostupnost zařízení péče o děti nebo rodičovská dovolená, sice zvyšují zaměstnanost žen, ale již nezmírňují pocit vnímání konfliktu mezi prací a rodinou [Scherer, Steiber 2007]. Zdá se proto, že vyšší obtíže pociťují ženy v zemích, kde je podporováno kontinuální zapojení žen do zaměstnání na plný úvazek – např. ve Švédsku či ve Francii. Podobně i další studie ukazují, že vyšší vnímání konfliktu souvisí s vyššími aspiracemi na dosažení rovnováhy mezi pracovním a rodinným životem a s vyššími očekáváními rovnější dělby genderových rolí [van der Lippe, Jager, Kops 2006; Tang, Cousins 2005]. V zemích, kde převládají egalitární postoje, tak paradoxně muži a ženy vnímají více obtíží s harmonizací pracovních a rodinných povinností. Naopak např. ve střední a východní Evropě uvádějí ženy menší míru konfliktu, navzdory vysoké zaměstnanosti a relativně tradiční dělbě rolí v rodině, než ženy v západoevropských zemích [Tang, Cousins 2005]. Nižší úroveň konfliktu vnímají ženy v Nizozemsku, kde převažuje práce na zkrácený úvazek. Pokud převládá tradiční rozdělení rolí v rodině či ženy pracují na částečný úvazek, mohou jak muži, tak ženy pociťovat méně napětí mezi skloubením zaměstnání a péče [Scherer, Steiber 2007; van der Lippe, Jager, Kops 2006]. V zemích, kde je zaměstnanost žen nižší, jsou pracující ženy s malými dětmi výrazně specifitější skupinou než v zemích, kde je zaměstnanost žen s malými dětmi vysoká. Mohou se tudíž i lišit dalšími charakteristikami, které ovlivňují míru vnímání konfliktu mezi prací a rodinou nebo schopnosti zvládat stres [Gallie, Russell 2009; McGinnity, Whelan 2009].

Naopak podle Crompton a Lyonette [2006] vyšší úroveň konfliktu mezi prací a rodinou vnímají ženy pracující na plný úvazek v zemích, kde převládá spíše tradiční dělba péče o domácnost a většina domácích činností leží na ženách. Crompton a Lyonette ukazují, že nejnižší úroveň konfliktu je v severských státech – ve Finsku a Norsku. Naopak vyšší je ve Velké Británii, ale i ve Francii, kde je štedře podporována zaměstnanost žen pomocí podpory institucionálních zařízení péče o děti, ale kde je méně egalitární dělba rolí v domácnosti [Crompton, Lyonette 2006].

Jak ale poukazuje Steiber, v případě, že se studie zaměřují pouze na dvoupříjmové páry, jsou rozdíly ve vnímání konfliktu mezi prací a rodinou mezi evropskými státy poměrně malé a je obtížné rozlišit vliv institucionálních a kulturních efektů. Jejich zjištění navíc silně závisí na tom, jaké ukazatele konfliktu nebo rovnováhy mezi prací a soukromým životem byly v analýze použity, a na tom, jaká byla cílová skupina výzkumu (zda všichni pracující, nebo jen domácnosti, kde pracují oba partneři na plný úvazek) [Steiber 2009].

Jak často zasahuje práce do rodinného života a rodinné povinnosti do placené práce?

Na otázky týkající se vztahu mezi prací a rodinným a osobním životem byli ve výzkumném šetření ESS 5 z let 2010–2011 dotazováni jen lidé, kteří jsou ekonomicky aktivní, respektive ti, jejichž hlavní činností byla v posledních sedmi dnech placená práce. Některé otázky se navíc týkaly jen těch, kteří žijí s partnerem/partnerkou (viz Tabulku 1). Otázky použité ve výzkumném šetření ESS se tak dotýkají spíše vztahu mezi prací a rodinným či partnerským životem než širšího konceptu rovnováhy mezi prací a soukromým životem, který zahrnuje i další aspekty mimopracovního života [Pichler 2009; McGinnity, Whelan 2009]. Vedle dotazů, které byly směřovány na jednotlivé položky konfliktu mezi prací a rodinou a obráceně, výzkumné šetření ESS 5 ale zahrnovalo i otázku na hodnocení rovnováhy mezi časem stráveným v práci a časem věnovaným mimopracovním činnostem. Tato otázka byla na rozdíl od předchozích pokládána i respondentům, kteří nežijí s partnerem/kou.

Tabulka 1. Proměnné týkající se rovnováhy mezi prací a osobním životem

Koncept	Dotazování	Znění otázky	Odpovědi
Konflikt mezi prací a rodinou	Všichni pracující	Jak často... G46 ...si děláte starosti s pracovními problémy, když nepracujete? G47 ...se cítíte příliš unaven/a na to, abyste si mohl/a užít věci, které byste chtěl/a dělat doma?	1 – nikdy 2 – téměř nikdy 3 – někdy 4 – často 5 – stále
	Pracující, kteří žijí s partnerem/partnerkou	G48 ...kvůli vaší práci nemůžete věnovat vašemu partnerovi/partnerce nebo rodině tolik času, kolik byste chtěl/a? G50 ...zjišťujete, že vašemu partnerovi /partnerce nebo rodině velmi vadí tlak vaší práce?	
Konflikt mezi rodinou a prací	Pracující, kteří žijí s partnerem/partnerkou	G51 ...zjišťujete, že rodinné povinnosti vám nedovolují věnovat vaší práci tolik času, kolik byste chtěl/a? G52 ...je pro vás obtížné soustředit se na práci kvůli vašim rodinným povinnostem?	
Rovnováha mezi prací a osobním životem	Všichni pracující	G54 A jak jste spokojený/á s rovnováhou mezi časem, který strávíte v práci, a časem, který věnujete jiným věcem ve vašem životě?	0 – extrémně nespokojený/á, 10 – extrémně spokojený/á

Zdroj: ESS 5.

Z údajů v Tabulce 2 vyplývá, že většina pracujících alespoň někdy pocítuje, že práce negativně zasahuje do jejich soukromého života. Tato tabulka ukazuje, jaký podíl pracujících mužů a žen v jednotlivých evropských zemích uvedlo, že alespoň někdy² naráží na problémy se skloubením práce a rodinného či partnerského života. Nejvíce si pracující stěžují na to, že jejich mimopracovní život negativně zasahuje nedostatek času, únava z práce či myšlenky na pracovní problémy. Pracující se tak poměrně často potýkají jak s konfliktem spojeným s omezenými časovými možnostmi, tak s konfliktem spojeným s pracovním zatížením (únava, starosti s pracovními problémy). Méně často ale pracující připouštějí, že by jejich rodinné závazky měly rušivý dopad na výkon práce v zaměstnání, např. snižovaly soustředění na práci či omezovaly čas věnovaný placené práci. Tento rozdíl může být částečně způsoben rozdílnými normativními očekáváními ve vztahu k zásahům práce do rodinného života a naopak. Je možné, že pro respondenty je přijatelnější připustit, že práce má negativní dopad na jejich soukromý život, než přiznat, že jejich pracovní výkon mohou ovlivňovat mimopracovní okolnosti. Zatímco s problémy s negativními dopady práce se občas potýkají až více než tři čtvrtiny pracujících mužů i žen, rodinné povinnosti někdy zasahují do výkonu placené práce nanejvýše u dvou pětin ekonomicky aktivních.

80 % českých mužů a 61 % žen se někdy cítí příliš unaveni na to, aby si mohli užít věci, které by chtěli dělat doma.

64 % českých mužů a 66 % českých žen si někdy dělá starosti s pracovními problémy, i když nepracují.

Pro 33 % mužů a 35 % žen v ČR je někdy obtížné soustředit se kvůli rodinným povinnostem na práci.

² Součet odpovědí *někdy*, *často* a *stále*.

Srovnání nepotvrzuje očekávání, že jsou to především ženy, kdo pocítuje konflikt mezi prací a rodinou. V některých sledovaných položkách nejsou rozdíly mezi odpověďmi mužů a žen příliš výrazné, a v některých je dokonce podíl mužů vyšší než podíl žen. Muži častěji než ženy odpovídali, že se někdy cítí příliš unavení a že partnerce někdy vadí jejich pracovní zatížení. Naopak ženy častěji než muži uváděly, že jejich rodinné povinnosti jim někdy nedovolují soustředit se na práci tolik, kolik by chtěly. Je pravděpodobné, že za těmito rozdíly stojí různá očekávání týkající se zapojení mužů a žen do placené práce a do péče o děti a domácnost. Zatímco ženy mohou pocítovat větší problémy z důvodu skloubení zaměstnání a péče o děti a o domácnost, pro muže může být hlavním důvodem zasahování práce do soukromého života tlak na ekonomické zajištění rodiny a delší průměrná pracovní doba.

Z Tabulky 2 rovněž vyplývá, že míra konfliktu mezi prací a soukromým životem se v evropských zemích liší. Nejvyšší podíl – kolem tří čtvrtin – pracujících mužů a žen, kteří někdy mají starosti s pracovními problémy mimo práci, je na Slovensku, v Estonsku či ve Francii, tedy v zemích, kde většina pracujících mužů a žen pracuje na plný úvazek. Na starosti s pracovními problémy si stěžuje kolem 65 % pracujících Čechů a Češek. Nejmenší podíl – mezi 40 až 50 % – pracujících, kterým pracovní problémy zasahují do mimopracovního života, je v Irsku, Portugalsku, Nizozemsku a Dánsku. V České republice, Estonsku, Bulharsku či na Ukrajině je i vysoký podíl pracujících mužů (kolem 80 %), kterým únava z práce někdy narušuje mimopracovní život.

Tabulka 2. Frekvence problémů se skloubením práce a rodiny (%)

	Starosti s pracovními problémy po práci		Přilíš unaven/a na to, aby si mohl/a užít věci, které by chtěl/a dělat doma		Kvůli práci nemůže věnovat partnerovi/partnerce nebo rodině tolik času, kolik by chtěl/a		Partnerovi/partnerce nebo rodině vadí tlak práce respondenta/respondentky		Rodinné povinnosti nedovolují věnovat práci tolik času, kolik by chtěl/a		Obtížné soustředit se na práci kvůli rodinným povinnostem	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Belgie	64	64	62	59	57	59	39	35	19	21	14	21
Bulharsko	67	65	84	61	59	61	39	38	13	15	12	15
Česká republika	64	66	80	61	63	61	53	44	38	34	33	35
Dánsko	51	59	67	51	53	51	40	38	15	16	11	16
Estonsko	72	79	81	58	67	58	54	42	33	23	29	25
Finsko	73	73	69	64	66	64	51	50	27	26	21	27
Francie	76	77	71	57	54	57	42	41	21	19	20	22
Chorvatsko	69	69	84	61	66	61	50	38	28	27	22	31
Irsko	42	44	52	42	38	42	30	27	17	20	14	19
Kypr	64	57	63	48	45	48	27	33	19	21	22	24
Maďarsko	56	60	62	55	52	55	37	41	21	24	18	26
Německo	68	67	71	56	66	56	41	33	22	22	16	16
Nizozemsko	54	54	56	48	52	48	35	28	18	19	14	16
Norsko	57	58	64	53	49	53	37	30	17	15	15	17
Polsko	66	66	73	51	64	51	43	32	29	24	23	22
Portugalsko	47	45	54	42	34	42	17	19	12	16	17	24
Rusko	62	62	75	61	61	61	48	48	26	36	26	36
Řecko	72	64	78	61	59	61	44	36	31	29	27	35
Slovensko	76	76	82	57	66	57	59	42	42	37	39	28
Slovinsko	63	66	64	50	47	50	39	39	19	19	17	16
Španělsko	67	63	73	47	56	47	27	24	14	12	7	16
Švédsko	55	57	67	54	57	54	36	35	22	21	14	18
Švýcarsko	58	54	69	46	55	46	36	21	19	15	13	14
Ukrajina	57	61	84	60	59	60	43	41	24	26	22	31
Velká Británie	60	54	74	47	62	47	45	35	27	21	25	23

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Součet odpovědí někdy, často a stále.

Časový konflikt mezi prací a rodinou, tj. nemožnost věnovat se rodině či partnerovi/partnerce, kolik by chtěli, někdy pociťuje až více než 65 % pracujících. I v případě časového konfliktu patří Česká republika k zemím s nejvyššími hodnotami. Více než polovina pracujících mužů a kolem 45 % pracujících žen uvádí, že jejich partnerovi, resp. partnerce vadí jejich pracovní zatížení. Poměrně vysoký podíl pracujících v České republice – více než třetina – se někdy potýká se zasahováním rodinných povinností do výkonu práce.

Z hlediska našeho tématu je ale důležitější to, jaký podíl pracujících prožívá vysokou úroveň konfliktu mezi prací a rodinou, tj. potýká se s těmito obtížemi nejen občas, ale velmi často. Následující graf proto uvádí podíl mužů a žen, kteří odpověděli, že pociťují často nebo stále konflikt alespoň v jedné ze sledovaných položek³

³ Jednotlivé položky jsou vzájemně korelované a faktorová analýza potvrdila, že položky týkající se konfliktu mezi prací a rodinou a konfliktu mezi rodinou a prací netvoří oddělené dimenze, a proto je můžeme analyzovat společně. Cronbachovo alfa je 0,794.

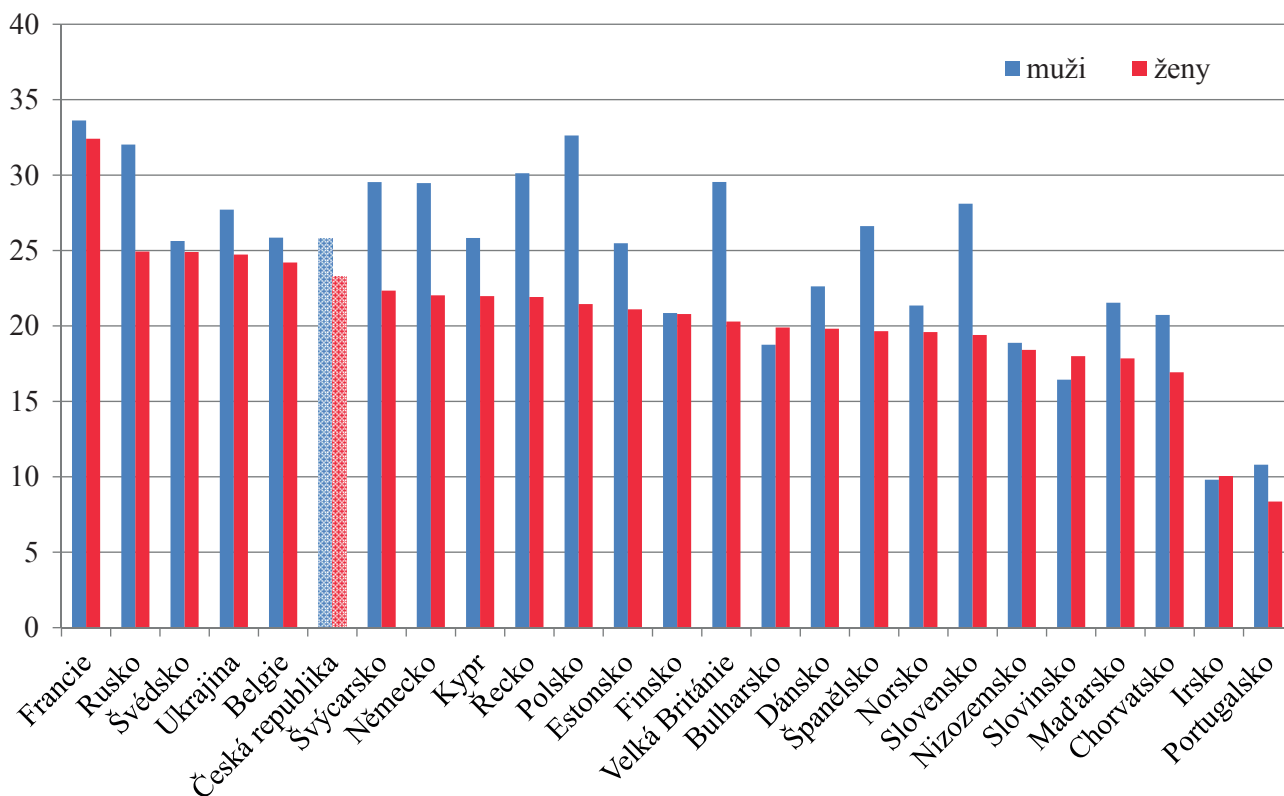
(Graf 1). Nejvyšší podíl lidí, kteří často pocítují starosti s pracovními problémy, jsou z práce příliš unaveni, nemají kvůli práci čas na rodinu či partnera/ku, jejich blízkým vadí jejich pracovní zatížení, popřípadě jejich rodinné povinnosti ovlivňují negativně výkon jejich placené práce, je ve Francii. Podíl mužů i žen, kterým práce často zasahuje do soukromého života, zde dosahuje jedné třetiny. Tento podíl je poměrně vysoký, uvážíme-li, že Francie nepatří mezi země s nejdělsí průměrnou pracovní dobou (viz tabulku v Příloze). Důvodem může být to, že Francie patří mezi země s vyšším vnímáním hodnoty rodinného života. Česká republika se řadí k zemím s vyšším vnímáním konfliktu – časté problémy se skloubením práce a rodiny zde uvádí kolem čtvrtiny mužů i žen. Naopak nejméně rozšířená je vysoká míra konfliktu v Portugalsku a Irsku.

25 % mužů a 23 % žen v ČR se velmi často potýká se zasahováním práce do soukromého života.

Graf 1. Podíl mužů a žen, kteří pocítují vysokou úroveň konfliktu mezi prací a rodinou (%)

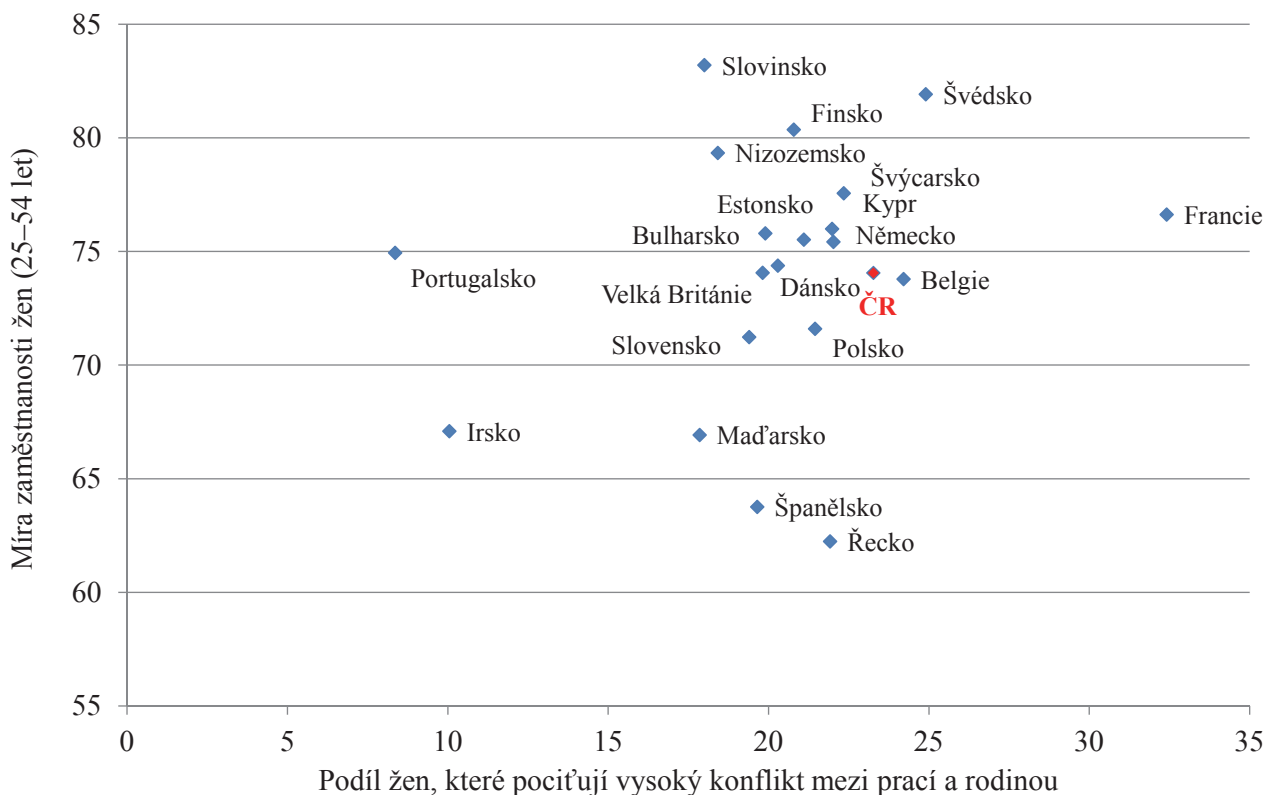

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Odpovědi často a stále v alespoň v jedné ze sledovaných položek.

Na první pohled je patrné, že jak země s vysokou mírou konfliktu mezi prací a rodinou, tak země, kde je konflikt mezi prací a rodinou méně rozšířený, tvoří velmi různorodý soubor. V těchto zemích je rozdílná úroveň zaměstnanosti žen, rozdílné rozšíření práce žen na zkrácený úvazek a panují zde různá očekávání týkající se dělby rolí v rodině a zaměstnání žen s malými dětmi. Graf 2 ukazuje souvislost vnímání konfliktu mezi prací a rodinou a zaměstnaností žen. Graf naznačuje, že skutečně v některých zemích, kde je vysoká zaměstnanost žen – např. ve Švédsku či ve Francii, pociťují ženy vyšší úroveň konfliktu mezi prací a rodinou, a naopak v zemích s nižší zaměstnaností žen – např. v Irsku – nižší konflikt. Zároveň ale naznačuje, že výše zaměstnanosti žen není jediným faktorem, který vysvětluje obtíže mezi skloubením práce a rodiny – i v zemích se srovnatelnou mírou zaměstnanosti žen se výrazně liší podíly žen, které často narážejí na problémy se skloubením práce a rodiny.

Graf 2. Vysoký pocit konfliktu mezi prací a rodinou a výše zaměstnanosti žen (%)

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Data o zaměstnanosti žen OECD Family Database. Data z Chorvatska, Norska, Ruska a Ukrajiny nejsou v OECD Family Database dostupná.

Kdo prožívá největší konflikt mezi prací a rodinou?

Výše uvedené údaje ukazují, že se v evropských zemích liší úroveň konfliktu mezi pracovním zapojením a rodinou. Tyto rozdíly ale mohou být způsobeny rozdíly v charakteru pracovního zapojení mužů a žen v jednotlivých zemích. Zajímá nás proto, zda rozdíly mezi zeměmi nalezneme, i pokud budeme kontrolovat délku pracovní doby, pracovní zapojení partnera/ky a další charakteristiky domácnosti. Charakteristiky pracovní situace v jednotlivých evropských zemích jsou uvedeny v Příloze na konci této kapitoly. To, zda a do jaké míry lze rozdíly v jednotlivých zemích připsat určitým pracovním podmínkám a situaci domácností, nám pomůže objasnit série logistických regresí. Vzhledem k tomu, že lze předpokládat, že vnímání konfliktu mezi prací a rodinou může být ovlivněno různými faktory pro muže a pro ženy nebo tyto faktory mohou působit s různou silou, provedeme analýzy za muže a ženy odděleně. Nejprve odhadujeme základní model, který kontroluje základní pracovní charakteristiky – délku pracovní doby respondentů/ky a jeho partnera/ky, přítomnost dětí v domácnosti a rozdíly mezi zeměmi. Poté přidáváme další charakteristiky pracovních podmínek: práci v nestandardní pracovní době (večer, v noci, o víkendu apod.), vnímání nejistoty práce, počet hodin, který věnují oba partneři práci v domácnosti. Lze předpokládat, že vedle objektivních a subjektivních pracovních podmínek vnímání konfliktu mezi zapojením do trhu práce a rodinným životem ovlivňují i postoje k rozdělení rolí v rodině a významu rodiny v životě. Data ESS 5 ale obsahují pouze úžeji formulovanou otázku, zda by žena měla být připravena omezit svou placenou práci kvůli rodině. Tyto modely nám umožňují zjistit, zda i při kontrole dalších charakteristik přetrvávají rozdíly mezi zeměmi. Není ale možné ověřit, zda menší „objektivní“ pracovní zátěž je vnímána jako vyšší tam, kde jsou rodinné hodnoty přijímány silněji. Konkrétně v analýzách používáme následující proměnné:

- ☞ Délka pracovní doby včetně přesčasů
- ☞ Přítomnost dítěte v rodině
- ☞ Dítě 0–6 let
- ☞ Dítě 7–15 let (referenční kategorie: žádné dítě do 15 let)
- ☞ Pracovní zapojení partnera/ky – 3 kategorie: ekonomicky neaktivní, zkrácený úvazek (méně než 35 hodin týdně), plný úvazek
- ☞ Počet hodin věnovaný týdně domácí práci
- ☞ Počet hodin, který věnuje týdně domácí práci partner/ka
- ☞ Index práce v neobvyklou dobu: zkonstruován z otázky, jak často práce zahrnuje
1) práci večer nebo v noci; 2) nutnost pracovat přesčas bez ohlášení dopředu;
3) práci o víkendech – čím vyšší hodnoty nabývá, tím je práce v nestandardní dobu častější
- ☞ Nejistota práce: nesouhlas s výrokem „moje práce je jistá“ (dummy)
- ☞ Možnost rozhodovat o začátku a konci pracovní doby (dummy)
- ☞ Postoj k zaměstnání ženy: míra nesouhlasu s názorem, že by žena měla být připravena omezit svou placenou práci kvůli rodině (1 – rozhodně souhlasím, 5 – rozhodně nesouhlasím)

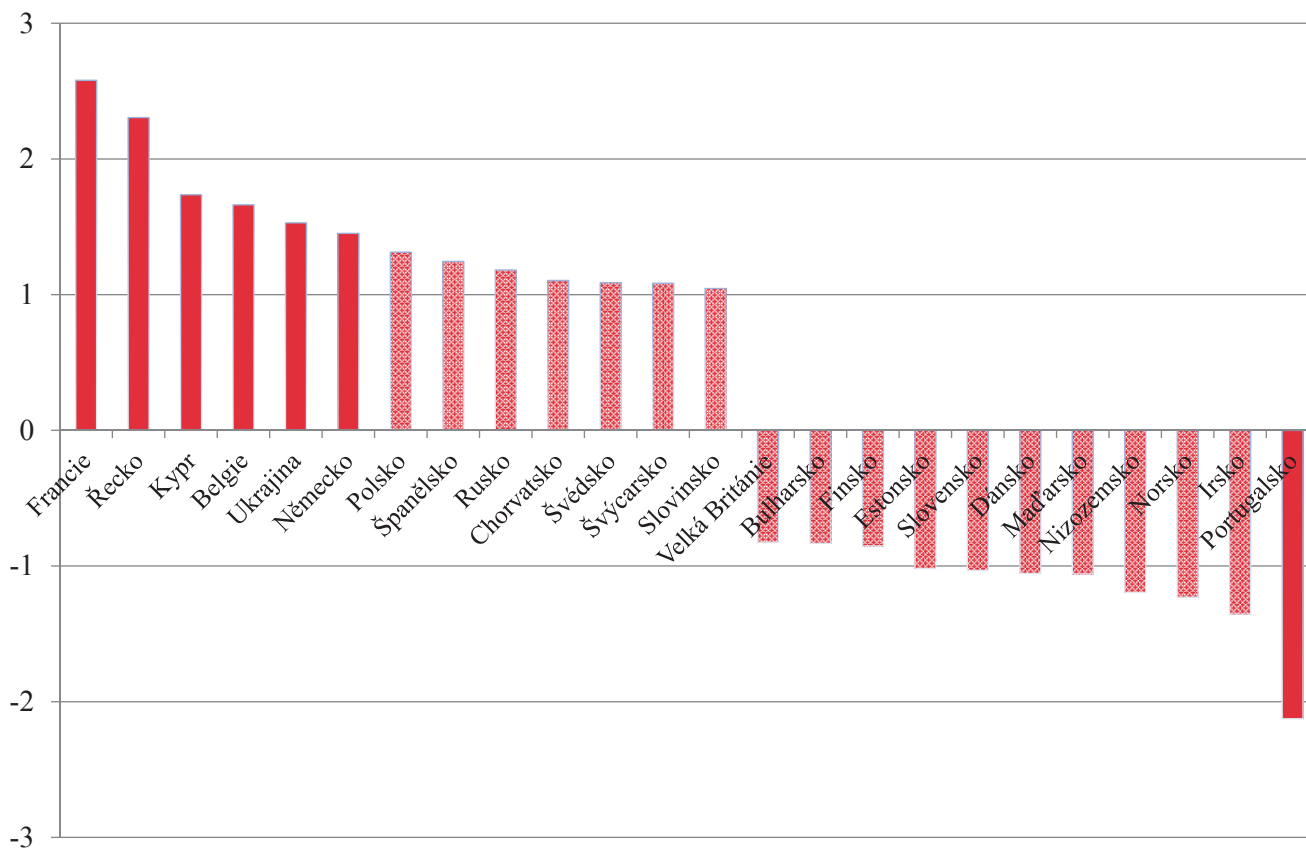
Podrobnější analýza potvrzuje, že pravděpodobnost, že pracující bude pociťovat vysoký konflikt mezi prací a rodinou, roste s delší pracovní dobou a je vyšší, pokud v domácnosti žijí děti do 15 let. Vyšší konflikt přitom vnímají rodiče dětí do 6 let. Pocit konfliktu mužů se na rozdíl od žen snižuje, pokud je jejich partnerka v domácnosti (u žen to, že je partner ekonomicky neaktivní, nehraje roli). Naproti tomu menší rozdíl je v tom, zda žena pracuje na částečný nebo plný úvazek. Grafy 3 a 4 ukazují transformovaný poměr šancí⁴ vysokého konfliktu mezi prací a rodinou v jednotlivých zemích zvláště pro muže a ženy. Srovnávací kategorií v grafech je Česká republika. Tyto grafy tedy ukazují, o kolik víc (či méně) vnímají Češi a Češky vysoký konflikt mezi prací a rodinou než obyvatelé dalších evropských zemí. Berou přitom v úvahu čas věnovaný placené práci obou partnerů a přítomnost dětí v domácnosti. Plné sloupce znázorňují země, které

⁴ Důvodem užití transformace je to, že v případě použití standardního poměru šancí se nižší šance mohou pohybovat v rozsahu 0–1, ale vyšší šance v rozsahu 1 – nekonečno. V grafickém vyjádření by mohl být tento nesouhlas matoucí.

se signifikantně liší od České republiky, šrafované ukazují, že hodnoty v dané zemi nejsou výrazně odlišné od českých. Z Grafu 3 můžeme vyvodit, že české ženy vnímají méně často konflikt mezi prací a rodinou než např. Francouzky či Belgičanky, a naopak častěji než v Portugalsku. Celkově ale závěry této analýzy naznačují, že pokud bereme v úvahu rozdílný charakter zaměstnanosti v jednotlivých zemích, rozdíly v míře vnímání konfliktu mezi prací a rodinou mezi evropskými zeměmi se ztrácejí. To jinými slovy znamená, že pracovní podmínky z velké části vysvětlují rozdíly ve vnímání problémů se skloubením pracovního a rodinného života v evropských zemích. Právě rozdíly v délce průměrné pracovní doby a délce pracovního úvazku jsou významným vysvětlujícím faktorem vnímání konfliktu mezi prací a rodinou.

K podobným závěrům dochází i analýza odpovědí pracujících mužů. Ani konflikt mezi prací a rodinou českých mužů se výrazně neliší od pracujících mužů řady sledovaných zemí – výrazně vyšší je ale ve Francii, Řecku, Ukrajině, Belgii, Německu a na Kypru. Naopak nižší je v Dánsku, Maďarsku, Slovinsku, Nizozemsku, Norsku, Portugalsku a Irsku.

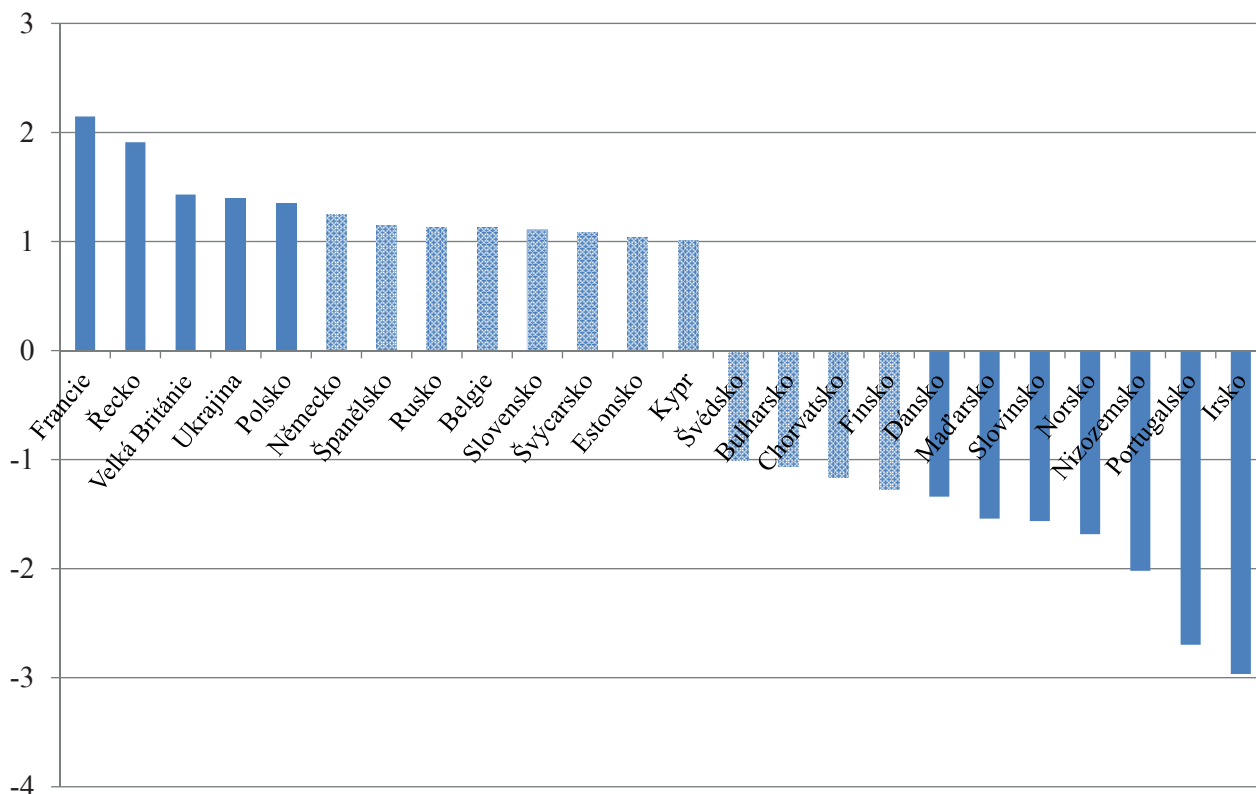
Graf 3. Poměry šancí vysokého konfliktu mezi prací a rodinou, ženy – mezinárodní srovnání

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Referenční kategorie: Česká republika, sloupce označené šrafovaně se statisticky signifikantně neliší od České republiky. Kontrola délky pracovní doby včetně přesčasů, pracovního zapojení partnera/ky a přítomnosti a věku dětí.

Graf 4. Poměry šancí vysokého konfliktu mezi prací a rodinou, muži – mezinárodní srovnání

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Referenční kategorie: Česká republika, sloupce označené šrafovane se statisticky signifikantně neliší od České republiky. Kontrola délky pracovní doby včetně přesčasů, pracovního zapojení partnera/ky a přítomnosti a věku dětí.

V dalším kroku jsme ověřovali, nakolik má na vnímání vysokého konfliktu mužů i žen vliv práce v nestandardní pracovní době (tj. večer, v noci či o víkendu), vnímání nejistoty práce, počet hodin, který věnují oba partneři práci v domácnosti, a postoje k zaměstnání ženy. Z jeho zjištění vyplývá, že práce v nestandardní době zvyšuje pravděpodobnost, že budou jak muži, tak ženy vnímat vysoký konflikt mezi zaměstnáním a rodinou. Možnost rozhodovat o počátku a konci pracovní doby se neukázala jako faktor, který by výrazně zmírňoval konflikt mezi výkonem placené práce a rodinou. Důvodem je to, že pracující, kteří mají možnost flexibility pracovní doby, mají často takový typ zaměstnání, který je spojen s vysokým pracovním nasazením [Steiber 2009].

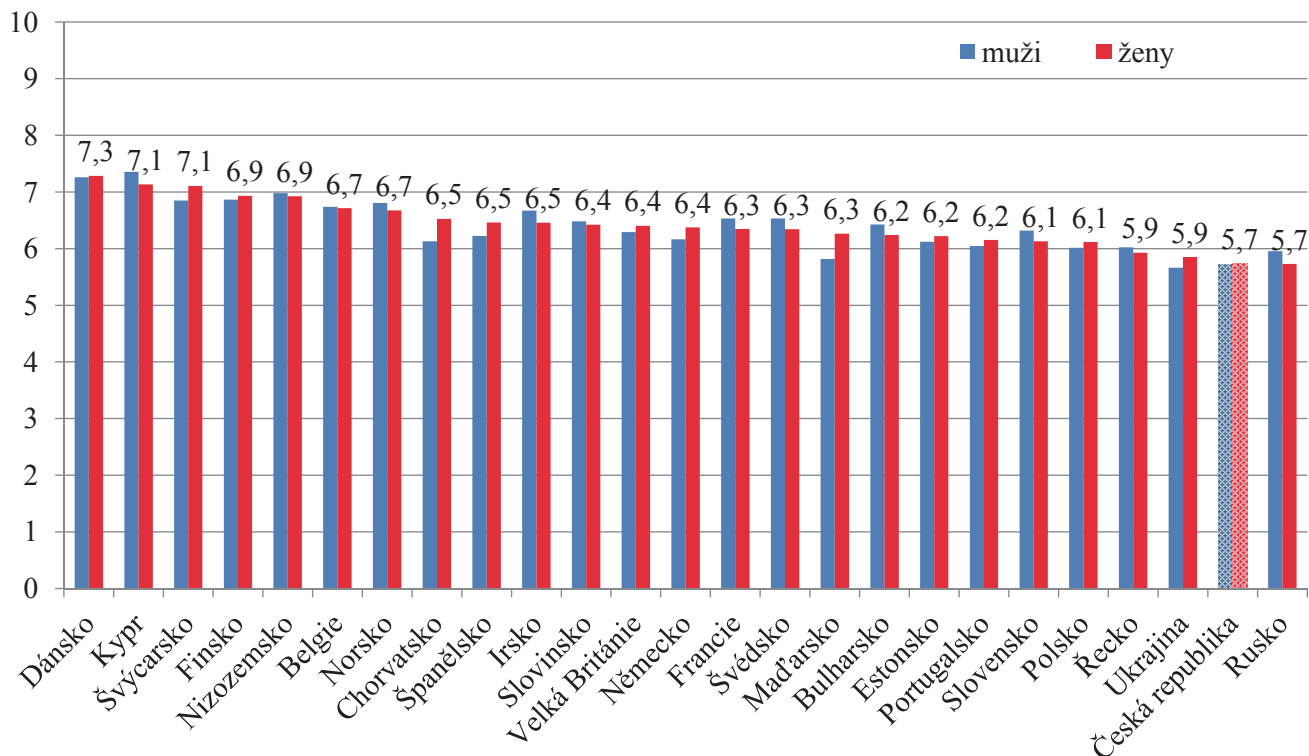
Vnímání nejistoty práce má rovněž výrazný dopad na pocit, že práce negativně zasahuje do mimopracovního života mužů i žen. To naznačuje, že konflikt mezi prací a rodinou není spojen pouze s časovými možnostmi a omezeními, ale i s dalšími charakteristikami. Subjektivní pocit nejistoty zaměstnání, který se výrazně zvýšil v důsledku ekonomické krize, je nejvíce rozšířený v zemích střední, východní a jižní Evropy (viz tabulku v Příloze). Co se týče času věnovaného práci v domácnosti, analýza ukazuje, že muži, kteří se zapojují více do péče o domácnost, vnímají méně často konflikt mezi prací a péčí. U žen se ale vztah mezi zapojením do péče o domácnost či zapojením partnera neukázal silný. Potvrzuje se tak, že nejsilnější dopad na vnímání konfliktu mají pracovní podmínky [Gallie, Russell 2009; Crompton, Lyonette 2006]. Při kontrole výše uvedených pro-

měnných se úroveň konfliktu mezi prací a rodinou, kterou pocítují ženy v České republice, výrazně odlišuje pouze od Francie, Řecka, Ukrajiny a Belgie, kde je pocit konfliktu vyšší, a Irsko a Portugalsko, kde je nižší. V případě mužů se do skupiny zemí s vyšším konfliktem řadí ještě Polsko a Německo a do skupiny s nižší mírou konfliktu kromě Irsko a Portugalska také Nizozemsko.

Jak jsou Češi a Češky spokojeni s rovnováhou mezi pracovním a mimopracovním životem?

Zatímco v předchozích odstavcích jsme se soustředili na to, jak často pracující muži a ženy vnímají negativní zásahy práce do rodinného či soukromého života nebo naopak, nyní se zaměříme na to, jak pracující celkově hodnotí skloubení pracovních a mimopracovních aktivit – jak jsou spokojeni s rovnováhou mezi časem stráveným v placené práci a časem věnovaným jiným věcem. Na rozdíl od otázek na konflikt mezi prací a soukromým životem na tuto otázku odpovídali i lidé, kteří nežijí s partnerem a partnerkou. Respondenti měli ohodnotit svoji situaci na škále 0–10, kde 0 znamenala extrémní nespokojenost a 10 naprostou spokojenost. Srovnání v Grafu 5 ukazuje, že Češi společně s obyvateli Ruska a Ukrajiny patří mezi nejvíce nespokojené s rovnováhou mezi prací a mimopracovním životem. Naopak nejvíce spokojeni s rovnováhou mezi pracovním a mimopracovním životem jsou obyvatelé Dánska. Podobně jako v předchozích analýzách nenacházíme výrazné rozdíly mezi postoji mužů a žen.

Graf 5. Průměrná spokojenost s rovnováhou mezi časem stráveným v práci a časem věnovaným jiným věcem

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: 0 – naprosto nespokojený/á, 10 – naprosto spokojený/á. Popisky vyznačené v grafu ukazují hodnoty průměrné spokojenosti žen. Průměry mužů se ale výrazně neliší.

Pokud srovnáme postoje lidí, kteří žijí v různých rodinných situacích (Tabulka 3), zjistíme, že nejméně spokojené se skloubením pracovního a mimopracovního života nejsou rodiny s dětmi. Naopak pracující muži i ženy, kteří žijí s partnerem či partnerkou a mají dítě (děti), vyjadřují v průměru nejvyšší spokojenost s rovnováhou mezi pracovním a soukromým životem. Menší spokojenost s dosažením rovnováhy než lidé, kteří žijí v úplné rodině, vyjadřují muži a ženy, kteří nežijí s partnerem/kou a nemají děti. Absence partnera či partnerky, zdá se, výrazně přispívá k pocitu nespokojenosti mezi dosažením rovnováhy mezi pracovním a soukromým životem. Nepřekvapuje ale, že největší problémy se skloubením rodinného a pracovního života uvádějí osamělí rodiče, kteří musí vykonávat jak roli jediného živitele rodiny, tak jediného pečovatele.

Tabulka 3. Hodnocení spokojenosti s rovnováhou mezi časem stráveným v práci a časem věnovaným jiným věcem podle rodinné situace (průměr)

	ženy	muži
žije s partnerem/kou, dítě	7,4	7,3
žije s partnerem/kou, bez dítěte	7,3	7,4
bez partnera/ky, bez dítěte	7,2	7,2
bez partnera/ky, dítě	7,1	7,0

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: 0 – naprosto nespokojený/á, 10 – naprosto spokojený/á. Rozdíly jsou statisticky významné.

Tabulka 4. Korelační koeficienty spokojenosti s rovnováhou mezi prací a mimopracovním životem

	muži	ženy
délka pracovní doby včetně přesčasů	-0,189**	-0,234**
index konfliktu mezi prací a rodinou	-0,423**	-0,451**
životní spokojenost	0,296**	0,303**
frekvence setkání s přáteli	0,114**	0,123**
intenzita společenských aktivit ve srovnání s lidmi stejného věku	0,108**	0,112**

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: ** statisticky významné na hladině 0,01

Korelační analýza uvedená v Tabulce 4 ukazuje, že dosažení rovnováhy mezi prací a mimopracovním životem výrazně ovlivňuje hodnocení celkové životní spokojenosti.⁵ Lidé, kteří jsou spokojeni se skloubením práce a dalších oblastí života, se cítí celkově ve svém životě více spokojeni. Pracující, kteří úspěšně vyvažují pracovní povinnosti a soukromý život, se častěji ve volném čase setkávají s přáteli, příbuznými či kolegy a častěji než jejich vrstevníci se účastní společenských aktivit a chodí se bavit. Naopak negativní vnímání rovnováhy mezi prací a mimopracovním životem úzce souvisí s pocitem konfliktu mezi prací a rodinou a délkou pracovní doby.

Podobně, jako v přechozím případě, podrobnější analýza ukazuje, že pocit spokojenosti a rovnováhy mezi prací a mimopracovním životem negativně ovlivňuje kromě přítomnosti dítěte (dětí) do 6 let v domácnosti i nestandardní pracovní doba a pocit nejistoty zaměstnání. Větší nespokojenost s rovnováhou vyjadřují mladí lidé. Naopak na rozdíl od pocitu konfliktu mezi prací a rodinou má na vnímání rovnováhy mezi časem věnovaným práci a mimopracovním aktivitám pozitivní dopad možnost samostatně rozhodovat o počátku a konci pracovní doby. Flexibilita organizace pracovní doby sice umožňuje věnovat čas rodině či jiným aktivitám mimo práci podle vlastních potřeb, ale zdá se, že již nezmírňuje další aspekty možných negativních zásahů práce do mimopracovního života či naopak (např. starosti s pracovními problémy po práci nebo zasahování rodinných povinností do výkonu práce).

⁵ Znění otázek: *Když vezmete v úvahu všechny okolnosti, jak jste v současnosti celkově spokojen/a se svým životem?* Odpovědi byly zaznamenány na 11bodové škále: 0 – naprosto nespokojený/á, 10 – naprosto spokojený/á. Volného času se týkaly dvě otázky: 1) *Jak často se ve svém volném čase scházíte s přáteli, příbuznými či kolegy?* (1 – nikdy, 7 – každý den) a 2) *Jak často se ve srovnání s jinými lidmi vašeho věku účastníte společenských aktivit (chodíte za zábavou)?* (1 – mnohem méně než většina lidí mého věku, 5 – mnohem více než většina lidí mého věku).

Závěr

Téměř každý pracující někdy pocítuje v důsledku své ekonomické aktivity nedostatek času či energie, které narušují jeho mimopracovní život. Až třetina pracujících mužů a žen se přitom potýká s problémy se zasahováním práce do soukromého života nejen občas, ale velmi často. Muži se častěji cítí příliš unaveni z práce a častěji uvádějí, že partnerce někdy vadí jejich pracovní zatížení. Naopak ženy si spíše stěžují, že jim rodinné povinnosti někdy nedovolují soustředit se na práci.

Česká republika se řadí k zemím, kde pracující pocítují konflikt mezi prací a rodinou relativně často a jsou méně spokojeni s dosažením rovnováhy mezi pracovním a soukromým životem. Důvodem je to, že v České republice muži i ženy mají průměrně relativně dlouhou pracovní dobu a je zde málo rozšířená práce na zkrácený úvazek, která výrazně přispívá k lepšímu skloubení práce a rodinného života. Česká republika patří rovněž k zemím, kde poměrně vysoký podíl pracujících vnímá svoji práci jako málo jistou, což je další faktor, který negativně ovlivňuje subjektivní vnímání skloubení práce a rodinného života. Je pravděpodobné, že k pocitu nejistoty zaměstnání výrazně přispěla ekonomická krize.

Naše analýzy potvrdily, že přestože přítomnost dětí v domácnosti zvyšuje vnímání konfliktu mezi prací a rodinou, nejsilnější dopad mají na vnímání konfliktu pracovní podmínky: délka pracovní doby, práce v nestandardní době a pocit nejistoty práce. Pracující muži i ženy, kteří žijí s partnerem či partnerkou a mají dítě (děti), přitom nepatří mezi ty nejvíce nespokojené. Menší spokojenost s dosažením rovnováhy mezi pracovním a mimopracovním životem naopak vyjadřují muži a ženy, kteří nežijí s partnerem/kou a nemají děti, a osamělí rodiče. Pocit rovnováhy ve skloubení práce a rodiny výrazně souvisí s celkovou životní spokojeností a je spojen i s častějšími kontakty s blízkými a přáteli. Vnímání konfliktu mezi prací a rodinou je ale ovlivněno i celospolečenskými genderovými očekáváními a institucionálním nastavením. Zdá se přitom, že opatření podporující zaměstnanost žen nemusí automaticky zmírňovat pocit vnímání konfliktu mezi prací a rodinou. Závisí totiž rovněž na tom, jaká jsou sociální očekávání vůči pracovnímu zapojení mužů a žen a vůči dělbě odpovědností v rodině. Zaměstnání obou partnerů na plný úvazek a očekávání egalitární dělby práce tak může mít (paradoxně) za následek vyšší úroveň vnímaného konfliktu mezi prací a soukromým životem.

Literatura:

- Byrne, U. 2005. „Work-Life Balance: Why Are We Talking about It at All?“ *Business Information Review* 22 (1): 53–59.
- Castles, F. G. 2003. „The World Turned Upside Down: Below Replacement Fertility, Changing Preferences and Family-Friendly Public Policy in 21 OECD Countries.“ *Journal of European Social Policy* 13 (3): 209–277.
- Crompton, R., C. Lyonette. 2006. „Work-Life ‚Balance‘ in Europe.“ *Acta Sociologica* 49 (4): 379–393.
- Dudová, R. 2008. „Promarněná šance na změnu: zhodnocení reformy rodičovského příspěvku.“ Pp. 29–50 in A. Křížková, R. Dudová, H. Hašková et al. (ed.). *Práce a péče. Proměny „rodičovské“ v České republice a kontext rodinné politiky Evropské unie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Gallie, D., H. Russell. 2009. „Work-Family Conflict and Working Conditions in Western Europe.“ *Social Indicators Research* 93 (3): 445–467.
- Hamplová, D. 2012. „Jak důležité je mítí babičku či dědečka.“ Pp. 111–130 in E. Mitchell (ed.). *Kdo se (po) stará? Dítě mezi rodinou, státem a trhem*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Jacobs, J., K. Gerson. 2001. „Overworked Individuals or Overworked Families?“ *Work and Occupations* 28 (1): 40–63.
- Kotýnková, M. 2012. „Rodina a možnosti harmonizace profesního a rodinného života.“ Pp. 37–68 in Eva Mitchell (ed.). *Kdo se (po)stará? Dítě mezi rodinou, státem a trhem*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Křížková, A. 2007. „Nepříliš harmonická realita. Rodičovské kombinace práce a péče v mezích genderové struktury současné české společnosti.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 8 (2): 60–67.
- Křížková, A., M. Vohlídalová. 2009. „Rodiče na trhu práce: mezi prací a péčí.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (1): 31–60.
- McDonald, P. 2000. „Gender Equity in Theories of Fertility Transition.“ *Population and Development Review* 26 (3): 427–439.
- McGinnity, F., E. Calvert. 2009. „Work-Life Conflict and Social Inequality in Western Europe.“ *Social Indicators Research* 93 (3): 489–508.
- McGinnity, F., Ch. Whelan. 2009. „Comparing Work-Life Conflict in Europe: Evidence from the European Social Survey.“ *Social Indicators Research* 93 (3): 433–444.
- Pichler, F. 2009. „Determinants of Work-Life Balance: Shortcomings in the Contemporary Measurement of WLB in Large-Scale Surveys.“ *Social Indicators Research* 92 (3): 449–469.
- Scherer, S., N. Steiber. 2007. „Work and Family Conflict? The Impact of Work Demands on Family Life.“ Pp. 137–178 in D. Gallie (ed.). *Employment Regimes and the Quality of Work*. New York: Oxford University Press.
- Sirovátka, T. et al. 2006. „Rodina a reprodukce versus zaměstnání a role sociální politiky.“ Pp. 77–112 in T. Sirovátka (ed.). *Rodina, zaměstnání a sociální politika*. Brno: František Šalé – ALBERT.
- Steiber, N. 2009. „Reported Levels of Time-Based and Strain-Based Conflict Between Work and Family Roles in Europe: A Multilevel Approach.“ *Social Indicators Research* 93 (3): 469–488.
- Szelewa, D., M. P. Polakowski. 2008. „Who Cares? Changing Patterns of Childcare in Central and Eastern Europe.“ *Journal of European Social Policy* 18 (2): 115–131.
- Tang, N., Ch. Cousins. 2005. „Working Time, Gender and Family: An East-West European Comparison.“ *Gender, Work & Organization* 12 (6): 527–550.
- van der Lippe, T., A. Jager, Y. Kops. 2006. „Combination Pressure. The Paid Work-Family Balance of Men and Women in European Countries.“ *Acta Sociologica* 49 (3): 303–319.

Příloha Charakteristiky pracovní situace ve sledovaných zemích

	pracovní doba v běžném týdnu (včetně přesčasů) – průměr v hod.		pracovní status partnera/ky (v %)				nestandardní pracovní doba (průměr, 1–7)		podíl lidí, kteří si mohou určovat začátek a konec pracovní doby (%)		vnímaná nejistota práce (%)		
	ekonomicky neaktivní		< 35 hod		> 35 hod		M	Ž	M	Ž	M	Ž	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	
Belgie	43	34	25	15	35	12	39	3	3	33	21	25	26
Bulharsko	44	42	32	26	8	2	60	3	2	14	12	64	64
Kýpr	40	38	38	14	9	6	53	3	2	15	10	55	54
Česká republika	45	42	28	9	9	4	63	3	3	20	16	65	68
Německo	44	33	32	15	40	8	28	3	3	32	27	24	30
Dánsko	39	33	22	17	29	7	50	3	2	36	27	29	37
Estonsko	44	40	39	18	10	4	51	3	3	29	23	13	12
Španělsko	45	38	47	20	20	11	33	3	3	18	13	37	37
Finsko	42	37	29	19	11	6	60	3	3	41	29	24	18
Francie	42	36	24	16	42	23	34	3	3	37	28	44	36
Řecko	48	42	54	21	14	7	32	3	3	9	11	66	64
Chorvatsko	47	45	39	23	3	2	58	3	3	17	16	52	57
Maďarsko	45	41	32	21	4	4	64	3	2	15	10	50	53
Švýcarsko	46	33	35	15	39	8	26	3	3	49	37	13	16
Irsko	41	33	44	16	30	16	26	3	3	14	15	48	45
Nizozemsko	40	29	24	11	55	11	22	3	3	32	20	32	27
Norsko	40	33	22	17	30	8	49	3	3	43	23	13	17
Polsko	47	42	40	17	11	4	50	3	2	23	19	34	38
Portugalsko	42	39	32	20	20	10	48	3	2	8	6	56	65
Rusko	44	42	36	15	7	3	57	3	3	23	19	47	50
Švédsko	41	36	20	8	26	7	54	3	3	37	29	23	21
Slovensko	45	42	27	14	6	1	67	3	2	25	19	32	26
Slovensko	47	43	26	15	0	1	74	3	3	30	21	75	75
Ukrajina	42	41	45	20	12	9	42	3	3	27	23	33	35
Velká Británie	43	32	31	11	39	12	30	3	3	25	18	34	35

Zdroj: ESS 5.

3. Ageismus a mezigenerační vztahy

Romana Trusínová

Fakt, že česká populace stárne, podobně jako populace ostatních evropských států, je dobře známý. Díky nižší porodnosti a prodlužování naděje dožití se má v příštích čtyřiceti letech podíl občanů starších 65 let v České republice zdvojnásobit z aktuálních přibližně 15 % na více než 30 % v roce 2050 [ČSÚ 2009]. Nová demografická situace představuje nové výzvy pro sociální politiku, zároveň může přinášet také změny ve vztazích mezi generacemi. Právě na ty se zaměří tato kapitola.

Samotná změna demografické struktury populace se někdy stává záminkou pro rozdmýchávání negativních emocí mezi věkovými skupinami. Média interpretují přibývání osob dožívajících se vysokého věku ne jako úspěch lidské civilizace, ale jako hrozbu pro její chod. Početně silná starší generace bývá prezentovaná jako pasivní přítěž pro mladší generace. Seniorů přitom nejen relativně přibývá, ale díky pokrokům v medicíně a změnám v životním stylu jsou také zdravější a aktivnější. Výzkumy již prokázaly, že negativní biologické změny související s opotřebením lidského organismu nastávají ve větší míře až v období těsně předcházejícím smrti, tedy ne v dlouhém období nazývaném stáří. [Pasupathi, Löckenoff 2002] Přesvědčení, že stáří je synonymem pro nemoci, je tak možné považovat za velmi zjednodušující „medicínský mýtus“ [Sidell 1995].

Přesto se nezdá, že by společnost upouštěla od stereotypních představ o seniorech [Tošnerová 2002]. Známým příkladem, kdy mladší lidé projeví vůči seniorům své předsudky, bylo například založení posměšně laděné facebookové skupiny „Jejich revírem je Kaufland, jejich tempo je vražedné – DŮCHODCI!“, která od roku 2009 shromáždila přes 350 000 příznivců, nebo natočení kontroverzního videa „Přemluv bábu!“

Situace však není černobílá a s předsudky se setkávají i mladí lidé. Čerství absolventi středních a vysokých škol jsou znevýhodněnou skupinou na trhu práce. Stejně tak některá politická práva mladých lidí jsou omezena. Soudcem se člověk nesmí stát dříve než ve třiceti¹, možnost být zvolen senátorem nebo prezidentem je limitována věkem nad čtyřicet let². Existují tedy oblasti, ze kterých jsou mladí lidé pro svůj věk automaticky vyčleňováni coby méně kompetentní. Kromě toho bývají mladí prezentováni jako skupina s nízkými morálními standardy a bez úcty ke stáří. O jak velké kliše se jedná, může být ilustrováno tím, že stěžování si na chování a drzost „dnešních mladých“ bylo nalezeno v již 3000 let starých egyptských papyrech nebo spisech starých Řeků [Hofstede 2001: 35].

Celkově se tak může zdát, že je solidarita napříč věkovými skupinami ohrožena. Sociologové a gerontologové věnují čím dál větší zájem zkoumání nově rozpoznané formy diskriminace – ageismu. Tento pojem, odvozený od anglického slova *age* (věk) se stejnou logikou jako pojmy sexismus nebo rasismus, poprvé použil americký gerontolog Robert Butler před čtyřiceti lety [Butler 1969]. Nazval jím stav, kdy lidé automaticky očekávají od starších lidí charakteristiky, jako je nemohoucnost, špatné zdraví, senilita, a jednají s nimi proto nerovným způsobem. Dnes tento pojem používáme v širším slova smyslu. Ageismem lze nazvat *jakýkoli předsudek nebo diskriminaci proti jedné věkové skupině nebo v její prospěch* [Palmore 1990: 4]. Může se tedy týkat jak seniorů, tak i mladých nebo osob ve středním věku. Ověření existence takového napětí mezi věkovými skupinami mladých lidí a seniorů v České republice a v Evropě bude cílem výzkumu prezentovaného v této kapitole.

¹ Zákon č. 6/2002 Sb., o soudech a soudcích.

² Zákon č. 247/1995 Sb., o volbách do Parlamentu České republiky.

Před samotným popisem stavu je třeba si uvědomit, že ageismus by těžko mohl existovat, pokud by věk neměl v dnešní společnosti tak zásadní význam. Věk je spolu s pohlavím a etnicitou jednou ze základních charakteristik pro stereotypizaci a stratifikaci ve společnosti. Snad i proto se s informací o věku setkáváme tak často – v časopisech hned za jménem slavné osobnosti, na volebních lístcích za jménem kandidáta, v televizních soutěžích v rámci základního medailonku soutěžících atp. Znalost věku druhého může v lidech evokovat očekávání o jeho schopnostech, zkušenostech, zdravotním stavu či zapojení do různých rodinných i společenských rolí. Věk je také součástí mnoha legislativních a kulturních norem. O věku tak lze dnes hovořit jako o jedné ze zásadních charakteristik, které určují status jednotlivce a to, jak s ním společnost zachází [Gove, Ortega, Style 1989]. Ne vždy však tomu tak bylo.

Spolu s přechodem k moderní společnosti totiž došlo k procesu „zvýznamňování věku“, a to zejména v souvislosti s rozvojem institucí industriální organizace práce a sociálního státu [Vidovičová 2008: 9–26]. Zatímco v předindustriálních společnostech byl věk zejména biologickou charakteristikou, která byla méně významná ve společenském životě lidí, s nástupem modernity a industrializace se věk stává zásadní charakteristikou ovlivňující naše postavení na trhu práce i v soukromí. Rodina změnila svou podobu z formy tradiční na rodinu moderní. Z hlediska věku je moderní rodina charakteristická věkově homogenními manželstvími, věkově odstupňovanými generacemi a soužitím v dvougeneračních domácnostech, což ostře kontrastuje s věkovou pestrostí členů tradičních rodin v minulosti [Možný 2008]. Druhou oblastí, ve které vzrostl význam věku, je sféra práce. V tradičních společnostech se do práce pro komunitu zapojovali její členové různého stáří, mladí se zde učili od starších a lidé pracovali v průběhu celého svého života, pokud jim to zdravotní stav dovozoval. Oproti tomu organizace práce v industriální společnosti vyžadovala standardizovat životní běh a pomocí věkových norem institucionalizovat různá práva a povinnosti pro různé věkové skupiny [Chudacoff 1989: 92–117]. Standardně je tak dnes období mezi přibližně 7. a 20. rokem našeho života vyhrazeno pro vzdělávání, následně nastupujeme do zaměstnání, ze kterého nakonec odcházíme většinou přesně ve věku, který je pro nás zákonem stanovený jako věk důchodový.

V jednotlivých životních etapách vyhrazených pro vzdělávání, práci a odpočinek přitom trávíme značný objem času s lidmi, kteří se nacházejí ve stejné úzce vymezené věkové skupině (například právě ve školních třídách nebo v „mladých kolektivech“ v zaměstnání). S nárůstem významu věku tak dochází k separaci až segregaci věkových skupin [Hagestad, Uhlenberg 2005]. Mladí a starší lidé se v běžném životě často nepotkávají, nenavazují mezi sebou přátelství, a proto se příliš neznají. To může vést k přeceňování odlišnosti příslušníků různých věkových skupin, množení věkových stereotypů a předsudků a narušování mezigenerační soudržnosti.

V této kapitole budou prezentovány analýzy zaměřené na zkoumání vztahů mezi lidmi různého stáří. Konkrétně bude cílem popsat zejména postavení mladých lidí do 30 let a seniorů starších 70 let v České republice a v Evropě.

Základní otázky znějí:

- ☞ V jakém věku vnímají Češi a Evropané hranici mládí a stáří?
- ☞ Jsou Češi ageističtí? Do jaké míry a vůči komu?
- ☞ Kdo má nejvíce zkušeností s věkovou diskriminací?
- ☞ Jaké předsudky se pojí s jednotlivými věkovými skupinami?
- ☞ A jaký je společenský status mladých lidí a seniorů v České republice a v Evropě?

K zodpovězení výzkumných otázek byla využita analýza dat z výzkumu European Social Survey Round 4 z roku 2009, který obsahoval sérii otázek zaměřených na téma zkušeností s ageismem.

Kdo je mladý a kdo starý?

Kategorizace do věkových skupin, jako je mládí, střední věk a stáří, je jedním ze základních stavebních kamenů ageismu. Odlišování různých věkových skupin a definování jejich hranic podporuje tvorbu předsudků o tom, na jaké aktivity člověk v určitém věku je nebo není příliš mladý či starý. Respondenti výzkumu ESS 4 byli proto tázáni, v jakém věku podle nich obecně člověk přestává být považován za mladého a kdy začíná být považován za starého. Tabulka 1 prezentuje průměrné odpovědi v jednotlivých zemích.

Češi přestávají být mladí ve 40 letech a začínají být staří v 60 letech.

Podle českých respondentů lidé přestávají být považováni za mladé průměrně ve čtyřiceti letech. To je obvyklá hodnota také ve srovnání s ostatními zeměmi. Nejdříve mládí končí Norům, Švédům a Turkům (ve 34 letech), naopak nejdéle mladí jsou lidé na Kypru a v Řecku (více než 50 let). Stáří začíná v České republice průměrně v 60 letech, což je ve srovnání s Evropou poměrně brzy. Nejnižší hranici začátku stáří uvedli Turci (55 let). Naopak na Kypru a v Řecku stáří začíná až v 67, respektive 68 letech.

Tabulka 1. Průměrné hranice věkových skupin v České republice a v Evropě

	konec mládí	začátek stáří
Belgie	44	64
Bulharsko	43	63
Česká republika	40	60
Dánsko	39	64
Estonsko	40	61
Finsko	35	61
Francie	39	63
Chorvatsko	39	60
Irsko	39	62
Izrael	43	65
Kypr	51	67
Litva	44	63
Maďarsko	39	61
Německo	43	62
Nizozemsko	40	63

Zdroj: ESS 4.

	konec mládí	začátek stáří
Norsko	34	62
Polsko	42	64
Portugalsko	35	66
Rumunsko	47	62
Rusko	38	64
Řecko	52	68
Slovensko	44	61
Slovinsko	44	64
Španělsko	42	62
Švédsko	34	62
Švýcarsko	41	65
Turecko	34	55
Ukrajina	44	63
Velká Británie	35	59

Ačkoli by se dalo očekávat, že věkové složení obyvatel jednotlivých zemí ovlivňuje vnímané hranice věkových stádií, není tomu tak. Průměrný uvedený věk konce mládí ani začátku stáří nekorelují s věkovým složením jednotlivých zemí, měřeným podílem osob starších 65 let.

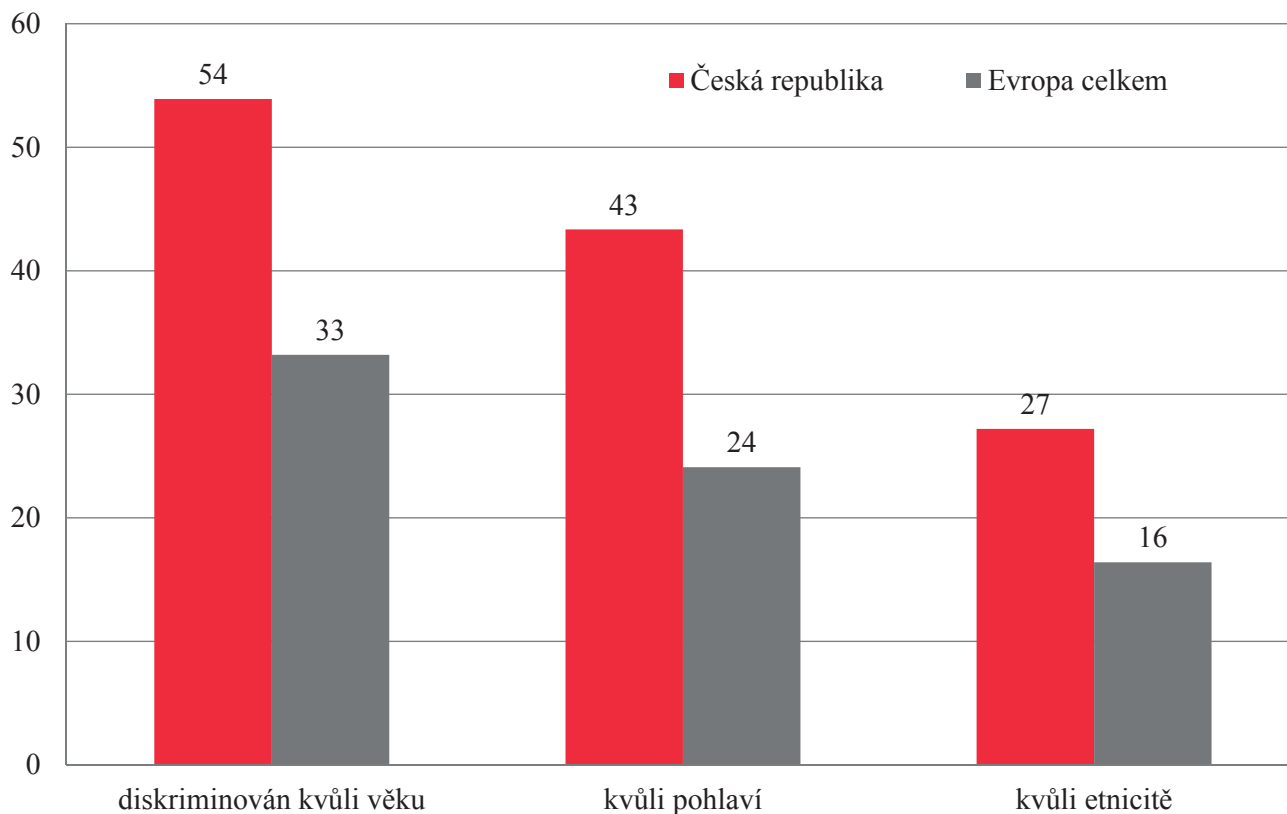
Na druhou stranu brzký začátek stáří v České republice ve srovnání s Evropou odpovídá také relativně nízké věkové hranici pro odchod do důchodu v Česku. V České republice se v posledních letech hranice pro odchod do důchodu měnily a je naplánováno jejich postupné zvyšování. V roce 2009, kdy byla sbírána data výzkumu ESS 4, však byl důchodový věk pro muže 60 let a pro ženy o 3 až 7 let dříve, v závislosti na počtu dětí. To je oproti ostatním evropským státům velmi nízká hranice, srovnatelná s Ruskem, Ukrajinou a Litvou. V ostatních zemích byly hranice důchodového věku vyšší, nejčastěji mezi 60 až 65 lety, a pro obě pohlaví stejné [European Commission 2009]. Jelikož začátek stáří bývá často spojován právě s odchodem do důchodu, není divu, že Češi vnímají začátek stáří relativně brzy (ačkoli korelace mezi důchodovým věkem a vnímaným začátkem stáří není na agregované úrovni přítomna). Otázkou zůstává, zda postupné zvyšování legislativně stanovené hranice důchodového věku změní také naši představu o začátku životní etapy nazývané stáří.

Celkově je z mezinárodního srovnání odpovědí patrné, že vnímaný konec mládí se v jednotlivých zemích Evropy liší až o 18 let, začátek stáří o 13. To potvrzuje, že mládí nebo stáří nejsou charakteristiky biologicky dané. Naopak, kategorie mládí a stáří jsou definovány kulturně, v závislosti na specifickém kontextu jednotlivých společností.

Zážitky věkové diskriminace

Zkušenosti s věkovou diskriminací byly ve výzkumu ESS 4 zjišťovány několika otázkami. První srovnávala četnost zkušeností respondentů s projevy předsudků a nespravedlivého jednání z důvodu věku, pohlaví a etnického původu v posledním roce. Z odpovědí vyplývá, že v České republice, stejně jako napříč celou Evropou, je ageismus nejrozšířenější formou diskriminace ve srovnání s diskriminací na základě pohlaví i etnicity (Graf 1). Zároveň v České republice zažilo jednotlivé tři typy diskriminace více lidí, než kolik odpovídá průměru všech 29 zapojených evropských zemí.

Graf 1. Podíl osob se zkušeností s vybranými druhy diskriminace (%)

Zdroj: ESS 4.

Konkrétní projevy prožívané věkové diskriminace byly zjišťovány dalšími dvěma otázkami. První byla zaměřena na subtilnější projevy ageismu a zněla:

Jak často, pokud vůbec, jste v posledním roce cítil/a, že někdo projevil vůči Vám nedostatek respektu kvůli Vašemu věku, např. přehlížel Vás nebo s Vámi jednal povýšeně?

Druhá zjišťovala míru zkušeností s agresivnějšími projevy věkové diskriminace:

Jak často s Vámi v posledním roce někdo jednal špatně kvůli Vašemu věku, např. urážel Vás, zneužíval Vás nebo Vám odmítl poskytnout služby?

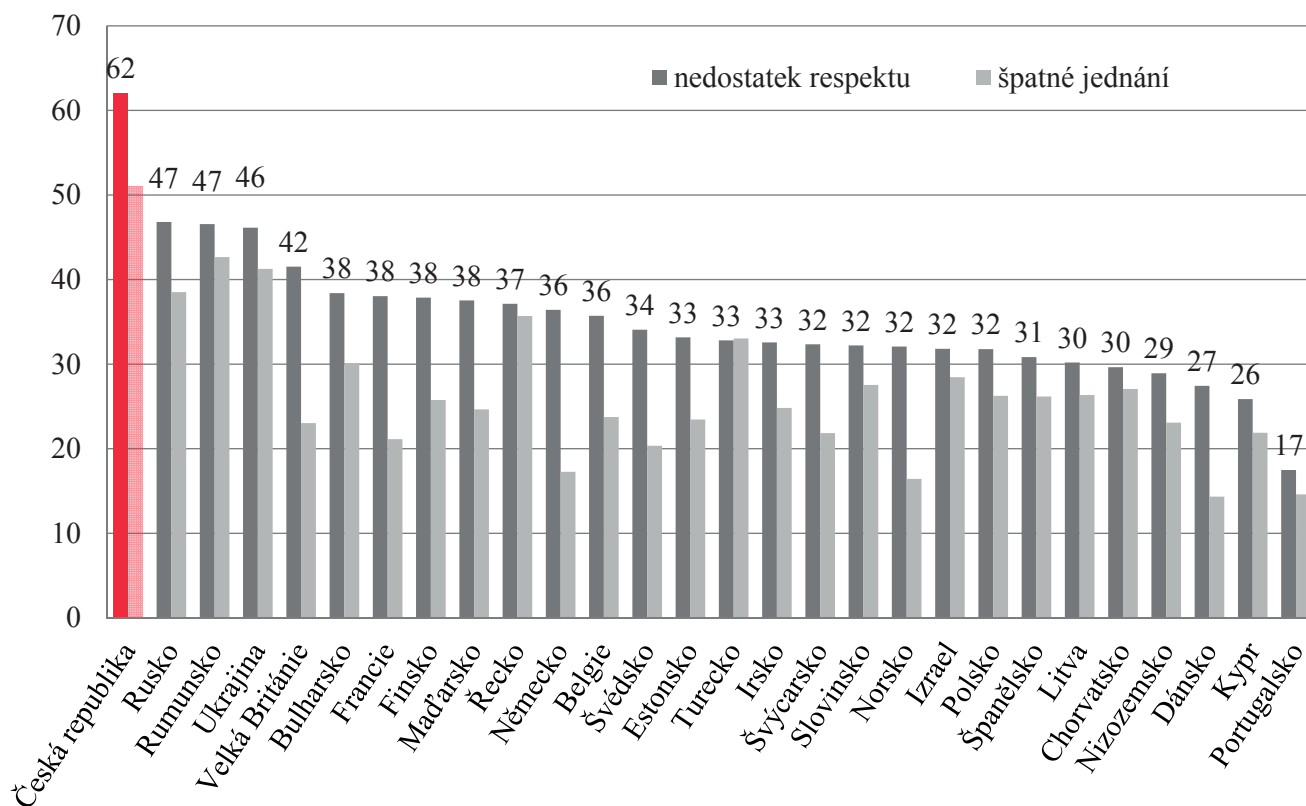
62 % Čechů zažilo v posledním roce projevy nedostatku respektu kvůli svému věku.

Četnost kladných odpovědí na obě otázky v mezinárodním srovnání prezentuje Graf 2. Češi mají nejvíce osobních zkušeností s ageismem ve srovnání s obyvateli ostatních evropských států, a to s poměrně výrazným odstupem. Celkem 62 % Čechů pocítilo projevy nedostatku respektu kvůli svému věku, polovina dotázaných zažila i hrubší projevy ageismu, jako je urážení, zneužívání nebo odmítnutí poskytnout služby. Podobná úroveň zkušeností lidí s ageismem jako v České republice je zejména v zemích východní Evropy, jako je Rusko, Rumunsko a Ukrajina. Naopak nejméně zkušeností s ageismem mají Portugalci a Kypřané.

Tyto zkušenosti jsou přitom závislé na věku respondentů. Nejčastější zkušenosti s věkovou diskriminací mají nejmladší a nejstarší věkové skupiny. Češi ve věku 15 až 29 let zažili nedostatek respektu v 70 % případů, seniři starší 70 let v 67 %. Naopak nejméně zkušeností s nedostatkem respektu kvůli věku mají čtyřicátníci (50 %). Špatné jednání jako urážení nebo odmítnutí služeb zažili stejně často mladí lidé do 29 let jako seniři starší 70 let (zažilo 57 % z nich), nejméně těchto negativních zkušeností mají třicátníci (44 %). Výsledky tak ukazují, že věková diskriminace, zejména ve svých subtilnějších projevech, je v České republice silně rozšířená. Týká se v podobné míře mladých lidí jako seniorů, nevyhýbá se však ani lidem ve středním věku. Záleží na konkrétní situaci, přičemž v některých situacích jsou znevýhodněni lidé mladší a jindy starší.

Graf 2. Podíl osob se zkušeností s projevy diskriminace kvůli věku (%)

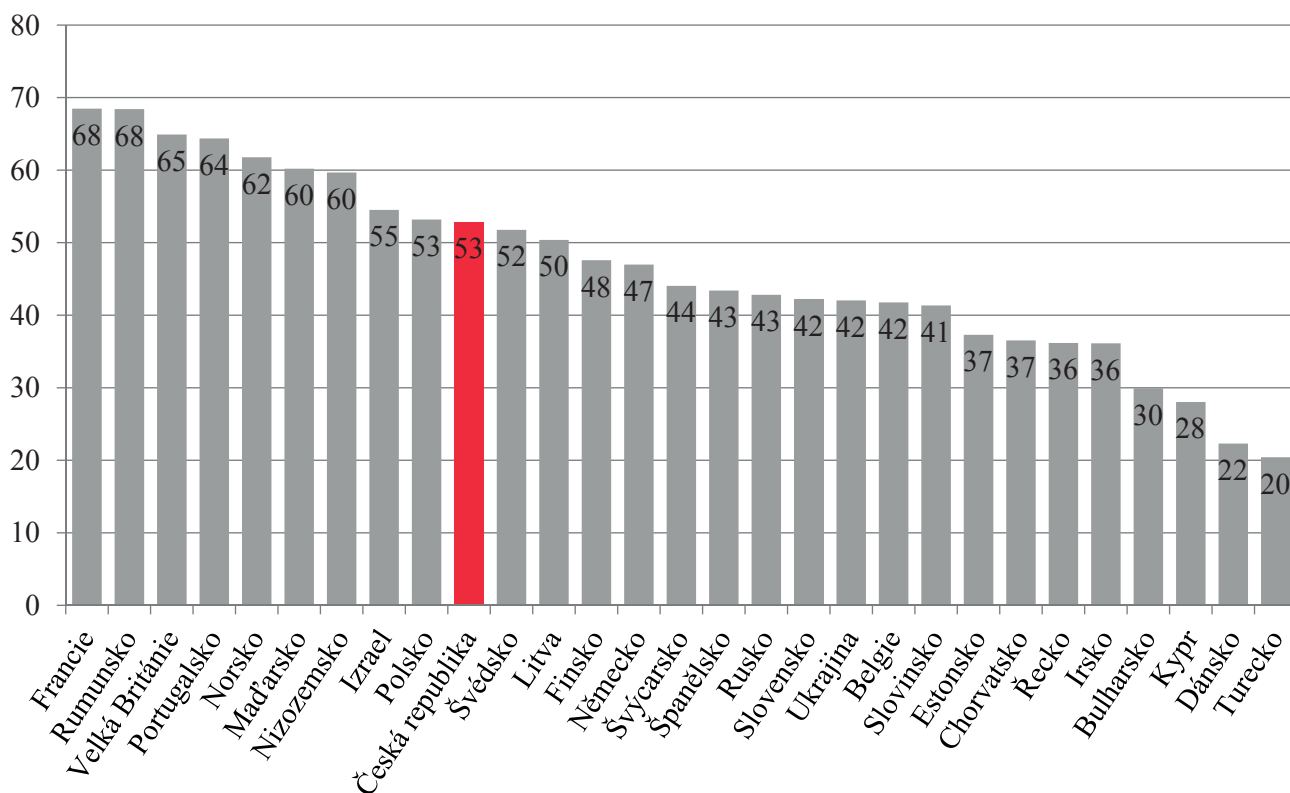
Zdroj: ESS 4.

Poznámka: Vzhledem k jiné formulaci otázky bylo z této analýzy vyřazeno Slovensko.

Respondenti byli dále dotázáni, za jak závažný problém považují diskriminaci z důvodu věku v zemi svého bydliště (ať už jde o diskriminaci mladých nebo starých). V České republice považuje věkovou diskriminaci za závažnou 53 % dotázaných (Graf 3), mezi nimi jsou častěji starší respondenti. Tato hodnota je sice mírně nadprůměrná ve srovnání s ostatními státy, zároveň je však relativně nízká vzhledem k počtu osob, které mají v Česku s touto diskriminací osobní zkušenosti. Vnímání věkové diskriminace jako závažného problému je překvapivě častější v mnohých zemích, ve kterých je tento typ diskriminace výrazně méně rozšířený než u nás (například ve Francii, Portugalsku, Norsku apod.).

Odpovědi na tuto otázku lze však interpretovat jako ukazatel míry uvědomělosti občanů ve vztahu k ageismu. To, že věková diskriminace v některé zemi bují a přitom není vnímána jako problém, značí nízkou míru uvědomělosti a znamená proto pro zemi ještě vyšší riziko, než pokud ageismus existuje a zároveň je i vnímán jako závažný problém. Česká republika tak v míře uvědomění existence problému ageismu zaostává za některými, zejména západoevropskými státy. Na druhou stranu od zemí východní Evropy s vysokou mírou zkušeností s ageismem, jakými bylo Rusko, Ukrajina nebo Bulharsko, Českou republiku odlišuje právě vyšší míra povědomí o tomto problému a tedy větší šance na vyřešení problému ageismu.

Graf 3. Podíl osob vnímajících věkovou diskriminaci v zemi jako dost závažný nebo velmi závažný problém (%)

Zdroj: ESS 4.

Důležitým faktorem ovlivňujícím zkušenosti lidí s ageismem a hodnocení závažnosti tohoto problému je míra věkové segregace společnosti v jednotlivých zemích. Ta byla ve výzkumu ESS 4 měřena otázkami na mezigenerační vazby. Vhodným ukazatelem věkové segregace společnosti je podíl mladých lidí do 30 let, kteří mají alespoň jednu blízkou osobu z řad seniorů ve věku 70 a více let. Blízkou osobou je myšlen příbuzný nebo přítel, se kterým respondent může probrat většinu osobních záležitostí, jako jsou pocity, názory nebo zkušenosti. V České republice má nějakého blízkého seniora 31 % mladých lidí do 30 let, naopak 69 % mladých žádnou blízkou osobu ve vyšším věku nemá. Podle tohoto ukazatele je Česká republika relativně výrazně věkově segregovaná. Nižší je míra věkové segregace v zemích na západ od České republiky, nejvíce blízkých mezi seniory mají mladí lidé v Nizozemsku (50 %) a v Německu (49 %). Naopak východní Evropa je věkově segregovanější – nejméně blízkých z opačného věkového spektra mají mladí lidé v Rusku (10 %), v Řecku (13 %) a na Ukrajině (15 %).

Korelační koeficient přitom ukazuje na výrazný vliv věkové segregace společnosti na zkušenosti lidí s věkovou diskriminací i na vnímavost vůči ní. Více zkušeností se špatným jednáním kvůli svému věku mají lidé v zemích s výraznější věkovou segregací ($r = -0,60$). Naopak hodnocení závažnosti ageismu, tedy míra uvědomění si této problematiky, je vyšší v zemích, ve kterých jsou mezigenerační kontakty běžnější ($r = 0,41$). Tato zjištění potvrzují předpoklad o významném vlivu mezigeneračních kontaktů na kvalitu mezigeneračních vztahů.

Věkové stereotypy a předsudky

Sdílené představy o charakteristikách různých sociálních kategorií, které ovlivňují, zdůrazňují a legalizují vnímané rozdílnosti mezi skupinami, jsou nazývány stereotypy. Stereotypy zjednodušují realitu, zároveň však vedou k přijímání negativních emocí zvaných předsudky a tím k narušování společenské soudržnosti. Výzkum ESS 4 se zaměřil na předsudky vůči seniorům starším 70 let a vůči dvacátníkům. Využit byl model [Fiske et al. 2002], podle kterého lze různé typy předsudků rozložit do dvou základních dimenzí, a to stereotypu vysokých nebo nízkých schopností a vysoké nebo nízké vřelosti. Na základě hodnocení věkových skupin v těchto dimenzích je možné rozlišit různé typy předsudků a tedy různé typy ageismu. Stereotypy o nízké vřelosti určité věkové skupiny dávají vzniknout takzvanému nepřátelskému ageismu. Naopak stereotypy o vysoké vřelosti (či přátelskosti), ale nízkých schopnostech skupiny indikují benevolentní ageismus, který často vede k podceňování a tím vyčleňování zástupců dané věkové skupiny [Bugental, Hehman 2007].

V souladu s tímto modelem byly do výzkumu ESS 4 zařazeny otázky na vnímání čtyř typů předsudků vůči věkovým skupinám. Konkrétní otázka zněla:

S použitím této karty mi prosím řekněte, jak pravděpodobné je, že většina lidí v České republice pohlíží na lidi od dvaceti let...

...se závistí?

...se soucitem?

...s obdivem?

...s opovržením?

Pocit *závisti* přitom reprezentuje vysoké schopnosti a nízkou vřelost dané věkové skupiny, *soucit* reprezentuje nízké schopnosti a vysokou vřelost, *obdiv* reprezentuje vysoké schopnosti a vysokou vřelost a *opovržení* reprezentuje nízké schopnosti i nízkou vřelost. Nabídnuť byla pětibodová škála odpovědí od *vůbec není pravděpodobné, že jsou takto vnímáni* po *velmi pravděpodobné, že jsou takto vnímáni*. Stejně formulovaná otázka byla zařazena ještě jednou, a to se zaměřením na osoby starší 70 let. Ač jsou otázky formulovány jako zjišťování pravděpodobnosti, s jakou dle respondenta vnímá daný předsudek „většina lidí“, lze jejich prostřednictvím zjišťovat postoje samotného respondenta. Obecně formulovaná otázka zabraňuje stylizaci respondentů, když snižuje jejich neochotu přiznat vlastní předsudky vůči věkovým skupinám. Tabulka 2 prezentuje procento kladných odpovědí (tedy hodnoty 4 + 5 na nabídnuté škále) v mezinárodním srovnání.

56 % Čechů vnímá ve společnosti soucit vůči seniorům,
30 % závist vůči mladým.

Celkem 30 % Čechů má pocit, že dvacátníkům většina závidí, což je v mezinárodním srovnání průměrný výsledek (Tabulka 2). Naopak závist vůči seniorům v Česku vnímá jen 14 % dotázaných. Obdiv je ve většině zemí, včetně České republiky, věnován spíše seniorům (38 %) než mladým lidem (28 %). Opovržení vůči věkovým skupinám je emoce obecně méně častá, ale v České republice je nejčastější oproti ostatním evropským zemím (21 % Čechů je cítí vůči mladým lidem, 22 % vůči seniorům). Zatímco mladým lidem Češi většinou závidí, k seniorům cítí nejčastěji soucit. Ten je vůči seniorům pocíťovaný i ve všech ostatních evropských státech častěji než vůči mladým lidem. Češi jsou však vůči seniorům soucitní ve srovnání s ostatními národy nadprůměrně (56 %).

Tabulka 2. Emoce pociťované vůči dvacátníkům a seniorům (% souhlasu)

	závist		soucit		obdiv		opovržení	
	20–29	70+	20–29	70+	20–29	70+	20–29	70+
Belgie	26	19	10	32	22	47	11	10
Bulharsko	26	6	11	55	32	28	6	10
Česká republika	30	14	14	56	28	38	21	22
Dánsko	31	11	9	30	27	30	11	6
Estonsko	29	10	17	34	32	36	9	9
Finsko	38	13	11	40	45	40	12	9
Francie	44	24	15	26	25	46	13	11
Chorvatsko	27	6	14	46	27	27	19	18
Irsko	39	15	19	36	39	67	17	13
Izrael	49	17	14	52	38	47	16	17
Kypr	22	4	7	35	32	43	10	12
Litva	39	11	12	60	37	33	9	8
Maďarsko	27	18	36	45	16	39	12	12
Německo	35	22	13	31	16	28	18	18
Nizozemsko	22	17	9	32	20	49	12	7
Norsko	29	9	10	40	24	41	7	4
Polsko	50	13	8	42	46	42	10	11
Portugalsko	17	6	12	40	35	62	11	11
Rumunsko	30	15	17	54	45	63	19	16
Rusko	36	8	12	58	31	27	10	12
Řecko	40	8	8	47	51	45	9	17
Slovensko	23	10	11	37	23	34	9	15
Slovinsko	25	11	12	36	42	42	11	11
Španělsko	29	14	19	35	40	62	11	8
Švédsko	39	11	13	44	30	41	9	7
Švýcarsko	25	16	7	22	18	33	13	9
Turecko	46	41	13	33	57	49	10	18
Ukrajina	32	4	17	63	29	20	17	17
Velká Británie	32	13	16	42	17	48	22	14

Zdroj: ESS 4.

Ačkoli by se mohlo zdát, že soucit je emoce pozitivní, která neznačí nic špatného, i pozitivní předsudek zůstává předsudkem. Soucit předjímá opatrovnické pocity vůči starším lidem, zdůrazňuje jejich nižší postavení a může sloužit jako prostředek zdůvodňování dominance ostatních věkových skupin. Tomu odpovídá i vztah mezi mírou soucitu vůči seniorům a zkušenostmi s nedostatkem respektu mezi seniory na úrovni evropských států. V zemích, kde obyvatelé cítí více soucitu vůči seniorům, mají senioři výrazně více zkušeností s projevy nedostatku respektu ($r = 0,61$). Pociťovaný soucit tak značí nižší společenské postavení seniorů.

Starších lidí v České republice se tak týká zejména benevolentní forma ageismu. V některých evropských zemích je tomu však jinak. Tabulka 3 uvádí, ve kterých zemích převažuje pocit soucitu nad obdivem a ve kterých je naopak nejčastější emoci vůči seniorům obdiv. Pocity lítosti vůči seniorům silně převažují nad obdivem zejména v postkomunistických zemích Východu. Naopak západní státy si seniorů více váží, když na ně nahlíží častěji s obdivem, a tedy výše hodnotí i schopnosti této skupiny.

Pravděpodobným vysvětlením je, mimo jiné, horší ekonomická situace seniorů v postkomunistických zemích, která v lidech evokuje soucit vůči této skupině. Existuje silná negativní korelace mezi bohatstvím seniorů (měřeným jako podíl seniorů subjektivně spokojených se svým příjmem) a pocíťovaným soucitem vůči seniorům v zemi ($r = 0,51$). Podobný vztah platí též při nahrazení proměnné subjektivní příjem seniorů hrubým domácím produktem země na jednoho obyvatele. Lze tedy shrnout, že v bohatších zemích a v zemích, ve kterých jsou na tom senioři finančně lépe, pocíťuje společnost vůči seniorům méně soucitu a častěji jsou tak starší lidé vnímáni ostatními jako rovnocenní.

Tabulka 3. Rozdělení států dle převažující emoce vůči seniorům

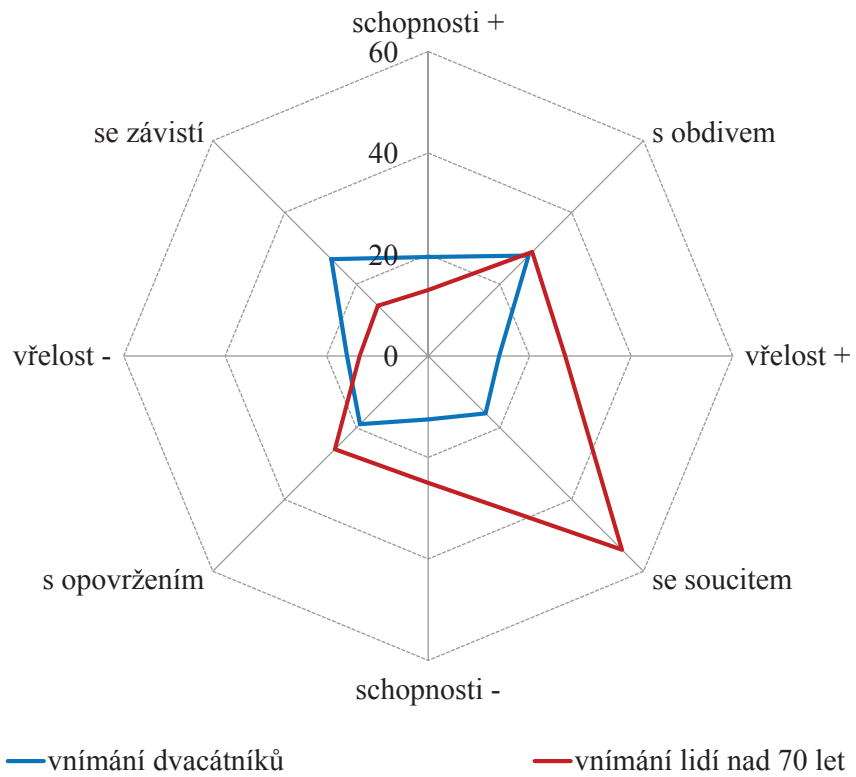
Převažuje soucit nad obdivem		Obdiv a soucit nastejno		Převažuje obdiv nad soucitem	
	rozdíl %		rozdíl %		rozdíl %
Ukrajina	43	Řecko	-1	Irsko	31
Rusko	31	Finsko	0	Španělsko	27
Litva	27	Dánsko	0	Portugalsko	22
Bulharsko	27	Polsko	1	Francie	21
Česká republika	19	Norsko	1	Nizozemsko	17
Chorvatsko	18			Turecko	15
Maďarsko	6			Belgie	15
Izrael	5			Švýcarsko	11
Slovensko	4			Rumunsko	8
Německo	3			Kypr	7
Švédsko	3			Slovinsko	7
				Velká Británie	6
				Estonsko	2

Zdroj: ESS 4.

Zajímavé je také hodnocení předsudků vůči věkovým skupinám odděleně dle věku respondentů. Při přenesení hodnocení předsudků vůči věkovým skupinám v České republice do grafické podoby využívající rozlišení dimenzí schopností a vřelosti vzniknou grafy 4 a 5. Graf 4 zobrazuje typy vnímaných předsudků podle hodnocení respondentů ve věku 20–29 let, Graf 5 znázorňuje pouze odpovědi seniorů starších 70 let. Porovnání grafů ukazuje na jeden zajímavý paradox – zatímco hodnocení dvacátníků se dle odpovědí mladých lidí a seniorů neliší, hodnocení seniorů se liší v míře vnímaného obdivu vůči této věkové skupině. S tvrzením, že většina Čechů vnímá seniory s obdivem, významně častěji souhlasí mladí lidé (40 %) než senioři samotní (29 %). Co tyto překvapivé výsledky znamenají? Ukazují zejména na nízké sebevědomí starších lidí. Senioři nejen souhlasí s existencí stereotypů vůči své skupině, ale vlastní postavení vnímají ještě o trochu hůře než ostatní.³

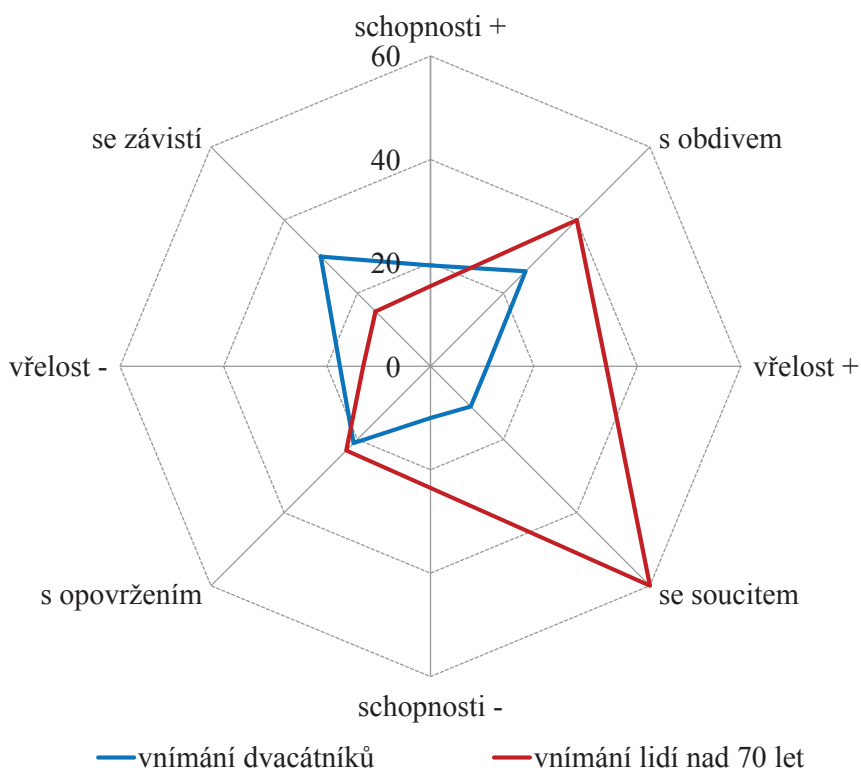
³ Toto platí, i pokud se podíváme na hodnocení seniorů ostatními věkovými skupinami. Vždy narazíme na zjištění, že nejstarší respondenti hodnotí obdiv vůči stáří ve společnosti níže než ostatní.

Graf 4. Emoce pociťované vůči dvacátníkům a seniorům v ČR, hodnoceno dvacítky (% souhlasu)

Zdroj: ESS 4.

Graf 5. Emoce pociťované vůči dvacátníkům a seniorům v ČR, hodnoceno respondenty staršími 70 let (% souhlasu)

Zdroj: ESS 4.

Nízké sebevědomí seniorů může být ovlivněno zejména mediálním obrazem seniorů. Vidovičová [2008] ve svém výzkumu zobrazování seniorů v médiích ukázala, že senioři vycházejí z informací ve zprávách a v reklamách často jako neschopní, nemohoucí až přihlouplí jedinci. Zhoršování situace mohou mít na svědomí i v úvodu zmíněné iniciativy, jako byla facebooková skupina zaměřená na sdílení nadávek, vtipů a zesměšňování seniorů „Jejich revírem je Kaufland, jejich tempo je vražedné – DŮCHODCI!“ nebo videoklip „Přemluv bábu!“, v němž dvojice mladých umělců nevybíravým způsobem nabádala vrstevníky, aby přesvědčili své prarodiče, ať v parlamentních volbách nevolí levici. Ačkoli si mladší lidé často neuvědomují, co takovým jednáním způsobí, a vůbec ho nemusí myslet ani zle ani vážně, sebeobraz seniorů je pod tlakem takových mediálních událostí ohrožen. Senioři v České republice přijímají autostereotypy o svých špatných vlastnostech. Je přitom prokázáno, že přijímání negativních autostereotypů může zpětně vést k reálnému snižování schopností seniorů a zhoršování jejich zdravotního stavu [Steele 1997].

Status věkových skupin

Status společenských kategorií neboli prestiž vypovídá o jejich celkovém postavení v sociální struktuře. Skupiny vnímané jako nízko statusově postavené jsou ve větším riziku diskriminace a společenské exkluze. Výzkum ESS 4 zjišťoval vnímaný status věkových skupin, konkrétně dvacátníků, čtyřicátníků a osob starších 70 let, otázkou ve znění:

Zajímá mne, jak podle Vás většina lidí v České republice vnímá status dvacátníků, tj. lidí ve věku 20–29 let, čtyřicátníků, tj. lidí ve věku 40–49 let, a lidí ve věku nad 70 let. S použitím této karty mi prosím řekněte, kam byste umístil/a status...

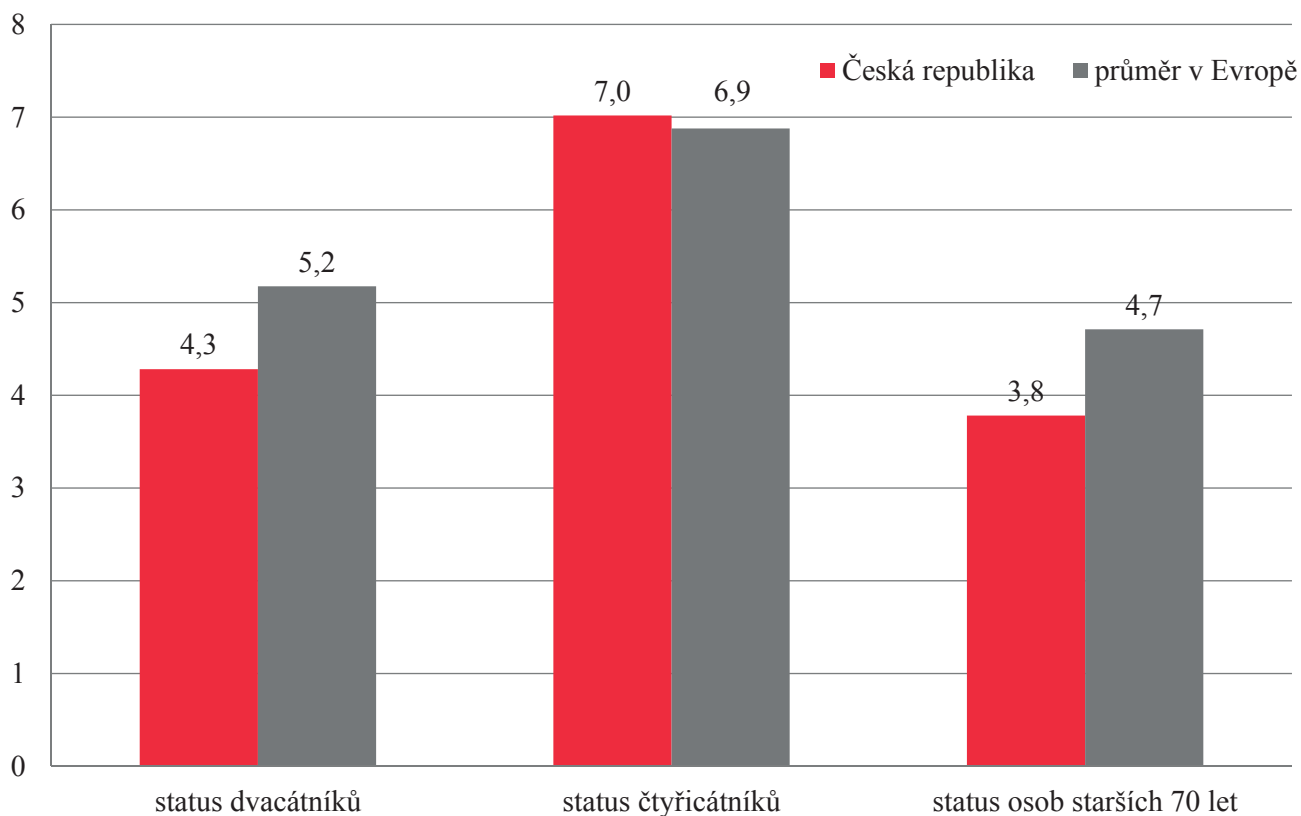
...dvacátníků

...čtyřicátníků

...lidí starších 70 let

Nabídnu byla jedenáctibodová škála od *naprosto nízký status* po *naprosto vysoký status*. Výrazně nejvyšší status mají dle odpovědí Čechů i ostatních Evropanů čtyřicátníci, tedy osoby ve středním věku (Graf 6). Ve většině zemí jsou na druhém místě junioři, tedy dvacátníci, a nejnižší status mají senioři. Na odlišném statusu věkových skupin se jednotlivé generace v České republice shodnou, své relativně nízké společenské postavení si uvědomují jak sami mladí, tak sami senioři.

Graf 6. Průměrný status věkových skupin v České republice a v Evropě (škála 0-10)

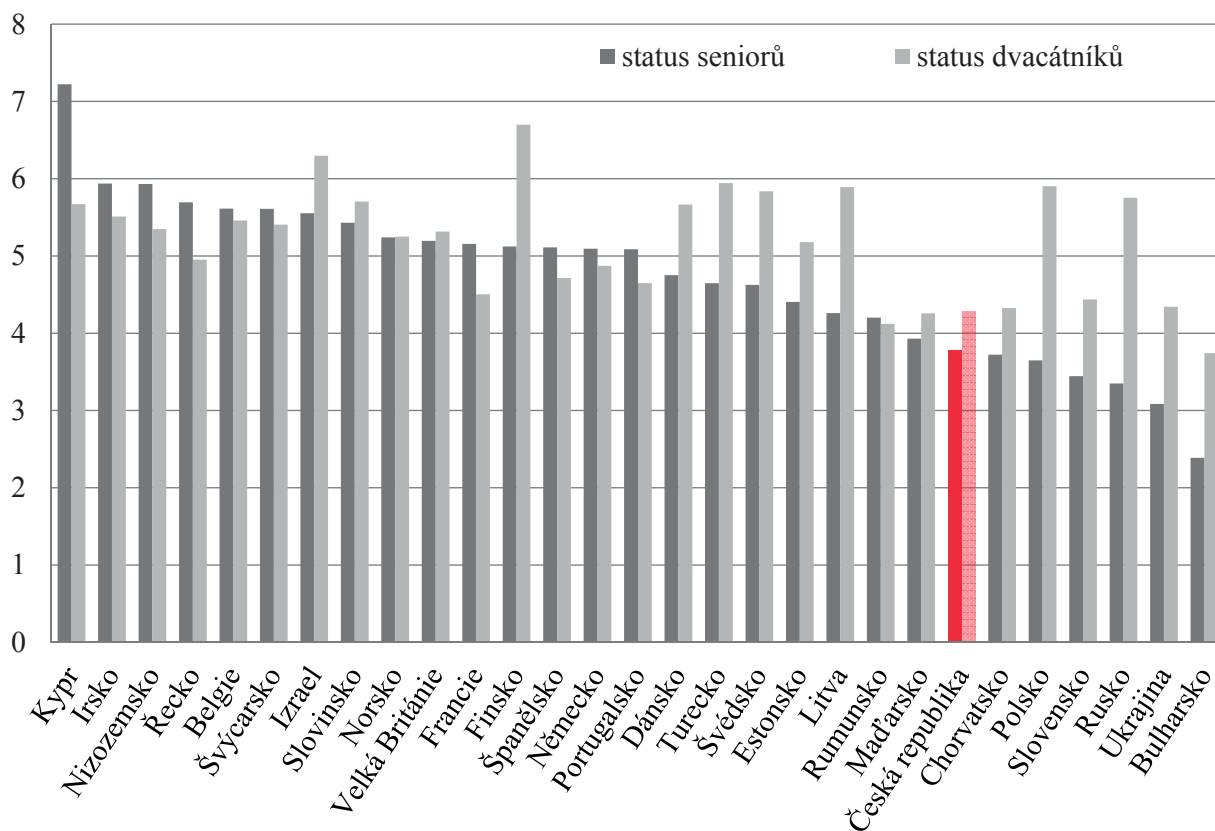

Zdroj: ESS 4.

Podrobnější mezinárodní srovnání průměrného společenského statusu mladých lidí a seniorů prezentuje Graf 7. Pořadí zemí dle statusu seniorů ukazuje, že výrazně nejvyššímu společenskému postavení se seniori těší na Kypru, následuje Irsko a Nizozemsko. Naopak Česká republika patří k zemím, ve kterých je postavení seniorů nízké. Nižší status mají seniori v Chorvatsku, Polsku, Slovensku, Rusku, na Ukrajině a v Bulharsku.

Podobně špatně jsou na tom však v mezinárodním srovnání také čeští mladí. Jejich status je v mezinárodním srovnání čtvrtý nejnižší (před Maďarskem, Bulharskem a Rumunskem). Vezmeme-li v úvahu, že status čtyřicátníků je naopak v České republice hodnocen ve srovnání s ostatními státy nadprůměrně (viz Graf 6), je zřejmé, že Česká republika je oproti ostatním zemím výrazně zatížená na věk, který je zde důležitým nástrojem strukturace společnosti.

Graf 7. Průměrný status mladých lidí a seniorů napříč Evropou (škála 0-10)

Zdroj: ESS 4.

Průměrný status seniorů je přitom vyšší opět v zemích s vyšším HDP ($r = 0,63$), s vyšším podílem seniorů subjektivně spokojených s vlastním příjmem ($r = 0,50$) a také v zemích, kde vyšší podíl seniorů starších 60 let pracuje, ať již za peníze nebo jako dobrovolníci ($r = 0,38$).

Závěr

Česká republika je ve srovnání s ostatními evropskými státy výrazně věkově strukturovaná a ageistická. Mláďi v Česku končí průměrně ve čtyřiceti letech, stáří začíná přibližně v šedesáti. S jednotlivými věkovými skupinami se přitom pojí různé předsudky, různý sociální status a jejich zástupci pocítují různou míru věkové diskriminace.

Věková diskriminace je nejrozšířenější formou diskriminace v Evropě. Zasahuje více lidí než diskriminace z důvodu pohlaví nebo etnicity. Češi mají nejvíce zkušeností s ageismem ze všech 29 států Evropy zapojených do výzkumu ESS 4. Celkem 62 % Čechů pocítlo v posledním roce projevy nedostatku respektu kvůli svému věku a každý druhý Čech pocítl na vlastní kůži špatné jednání druhých kvůli věku. To jsou vysoká čísla, srovnatelná pouze s některými zeměmi východní Evropy. Oba typy negativních zkušeností se týkají častěji mladých lidí a seniorů než osob ve středním věku, ageismus se ale zcela nevyhýbá žádné věkové kategorii. Eskalaci problému způsobuje vysoká věková segregace české společnosti – oproti ostatním státům Evropy Češi navazují málo přátelství a blízkých vztahů napříč generacemi, což podporuje vzájemnou mezigenerační neznalost a ageismus.

Diskriminace mladých lidí a seniorů přitom vyplývá z odlišných předsudků vůči těmto dvěma věkovým skupinám. K mladým lidem pocítujeme častěji závist, ale relativně málo obdivu. Vůči seniorům cítíme nejčastěji soucit, což indikuje očekávání jejich nízkých schopností a staví seniory do podřízené role. Vysoká míra soucitu vůči seniorům je opět typická pro národy východní Evropy, naopak na Západě převládá nad soucitem obdiv vůči starším lidem.

Vysoká míra soucitu vůči seniorům a stejně tak jejich nižší sociální status v České republice oproti vyspělejšími státům Evropy jsou mimo jiné důsledkem horší ekonomické situace země jako celku a seniorů obzvlášť. V zemích, ve kterých jsou senioři lépe finančně zajištěni, mají vyšší společenské postavení a jsou také schopni vyvolat v druhých více obdivu. Ke zlepšení vztahů mezi věkovými skupinami tak může přispět zvyšování životní úrovně starších lidí. Dokud totiž bude stáří evokovat v lidech spojení s chudobou, bude pro seniory těžké své postavení zvrátit a vydobýt si více respektu ve společnosti. To by přitom bylo velmi žádoucí také proto, že senioři své nízké společenské postavení sami vnímají, což může zpětně ovlivňovat nejen jejich psychickou pohodu, ale také zdravotní stav.

Ačkoli se zdá stav ageismu v České republice neutěšený, naději poskytuje zjištění, že si více než polovina respondentů uvědomuje závažnost problému věkové diskriminace v Česku. Rozpoznání problému je přitom prvním a velmi důležitým krokem k jeho vyřešení.

Literatura:

- Bugental, B. D., J. A. Hehman. 2007. „Ageism: A Review of Research and Policy Implications.“ *Social Issues and Policy Review* 1 (1): 173–216.
- Butler, R. N. 1969. „Age-ism: Another Form of Bigotry.“ *The Gerontologist* 9: 243–246.
- ČSÚ. 2009. *Základní výsledky Projekce 2009*. [online] [cit. 26. 6. 2012]. Dostupné z: <<http://www.czso.cz/csu/2009edicniplan.nsf/p/4020-09>>.
- European Commission. 2009. *The 2009 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU-27 Member States (2008–2060)*. [online] [cit. 26. 6. 2012]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication14992_en.pdf>.
- Fiske, S. et al. 2002. „A Model of (Often Mixed) Stereotype Component: Competent and Warmth Respectively Follow from Perceived Status and Competition.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 82 (6): 878–902.
- Gove, W. R., S. T. Ortega, C. B. Style. 1989. „The Maturational and Role Perspectives on Aging and Self Through the Adult Years: An Empirical Evaluation.“ *The American Journal of Sociology* 94 (5): 1117–1145.
- Hagestad, O. G., P. Uhlenberg. 2005. „The Social Separation of Old and Young: A Root of Ageism.“ *Journal of Social Issues* 61 (2): 343–360.
- Hofstede, G. 2001. *Cultural Consequences*. London: Sage Publications.
- Chudacoff, H. P. 1989. *How Old Are You? Age Consciousness in American Culture*. Princeton, NJ: Princeton UP.
- Možný, I. 2008. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Palmore, E. B. 1990. *Ageism: Negative and Positive*. New York: Springer Publishing Company, Inc.
- Pasupathi, M., C. Löckenhoff. 2002. „Ageist Behaviour.“ Pp. 201–244 in T. Nelson (ed.). *Ageism: Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology.
- Sidell, M. 1995. *Health in Old Age: Myth, Mystery and Management*. Buckingham: Open University Press.
- Steele, C. M. 1997. „A Threat in the Air: How Stereotypes Shape Intellectual Identity and Performance.“ *American Psychologist* 52 (6): 613–629.
- Tošnerová, T. 2002. *Ageismus. Průvodce stereotypy a mýty o stáří*. Praha: Ambulance pro poruchy paměti FNKV.
- Vidovičová, L. 2008. *Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti*. Brno: Masarykova univerzita.

4. Zdraví a vyhledávání zdravotní péče

Jitka Buriánková a Dana Hamplová

Oficiální statistiky naznačují, že Česká republika patří mezi společnosti s relativně vysokým počtem lékařů na počet obyvatel a že Češi drží evropský primát v průměrném počtu návštěv u lékaře [OECD 2011]. Do roku 2008 byli Češi mezi obyvateli zemí OECD v žebříčku návštěvnosti na prvním místě s průměrným počtem 13 návštěv za rok, od roku 2008, kdy jsou návštěvy u lékaře v České republice regulovány poplatky, se využívání zdravotních služeb mírně snížilo. V letech 2008 a 2009 tak „průměrný Čech“ uskutečnil „jen“ o něco více než 11 návštěv za rok a Češi se v návštěvnosti lékařů posunuli v rámci zemí OECD na druhé místo za Maďarsko. Jen pro srovnání můžeme uvést, že obyvatelé Rakouska a Německa chodí k lékaři v průměru 7krát za rok. I když z publikovaných statistik nepoznáme, zda se za vysokou návštěvností neskrývá například vyšší podíl preventivních prohlídek, lze předpokládat, že tomu tak není, protože Česká republika v oblasti prevence spíše zaostává za mnoha vyspělými státy.¹

Nabízí se otázka, zda Češi chodí k lékařům tak často, protože jsou nemocnější než obyvatelé jiných evropských zemí, nebo zda k tomu existují jiné důvody. Zjištění skutečného zdravotního stavu populace je velmi obtížné, musíme se tedy spokojit pouze s odhady nebo nepřímými indikátory. Podle odhadů Eurostatu prožívají čeští muži i ženy delší období svého života ve zdraví, než je průměr v EU-27. Špatně na tom nejsme ani tehdy, pokud se srovnáme pouze s bývalými členskými zeměmi – například v roce 2010 měly české ženy naději dožití ve zdraví vyšší, než byl průměr zemí EU-15 (viz Graf 1). Na druhou stranu výběrová šetření uvádí, že v české populaci může být relativně vysoký výskyt chronických onemocnění. Například podle šetření EU-SILC z roku 2005 čeští muži ve věkové kategorii 65–69 odpovídali o něco častěji než v dalších evropských zemích, že trpí dlouhodobým nebo chronickým onemocněním, a umístili se tak na 14. místě z 25 zkoumaných společností [více viz Rychtaříková 2008]. I když šetření EU-SILC spoléhá na výpovědi respondentů a výsledky tak do jisté míry odrážejí i subjektivní hodnocení vlastního zdravotního stavu, skutečnost, že zdravotní stav české populace není úplně ideální, naznačují i některá „tvrdá“ data, jako například úmrtnostní poměry. Například v roce 2009 měly české ženy naději dožití při narození 80,5 roku v srovnání s evropským průměrem 82,6, a byly tak zařazené po bok Estonska a Dánska. Čeští muži se pak dožívali o 2,5 roku méně, než byl průměr EU (74,2 let versus 76,7 let – rok 2009), a vyskytují se tak v sousedství Slovinska a Turecka [Eurostat 2013a].

Ačkoliv zdravotní stav české populace není jistě ideální, nepatříme ani mezi nejnemocnější evropské národy. Vysoká návštěvnost lékařů proto musí odrážet i další faktory. Svoji roli nepochybně hraje kromě dobré dostupnosti zdravotní péče i to, že se čeští pacienti donedávna podíleli na zdravotnických nákladech jen mizivým způsobem. Například ještě v roce 2006 patřila Česká republika v rámci zemí OECD k místům, kde byly soukromé výdaje na léčbu jedny z nejnižších. Podle statistik publikovaných Ústavem zdravotnických informací pokrývaly v tomto roce přímé soukromé výdaje českého obyvatelstva jen 10 % všech výdajů na zdravotnictví, zatímco například Norové si platili ze svého 16 %, Finové 19 %, Italové 20 %, Poláci 28 % a Řekové dokonce 45 % výdajů [ÚZIS 2006]. V roce 2009 však v České republice činily soukromé výdaje, tj. výdaje hrazené přímo pacientem, nikoliv ze zdravotního pojištění, 16 % celkových výdajů na zdravotnictví a naše země se zařadila po bok zemí jako Norsko, Lucembursko nebo Švédsko [ÚZIS 2011a]. Zvýšení to jistě není konečné – například podle výroku premiéra Petra Nečase by součástí zdravotnických reforem mělo být i další zvyšování spoluúčasti, a to až na 22 % [iDnes 2011]. Zdá se však, že v otázce spoluúčasti nepanovala shoda ani v rámci tehdejší vládní koalice – ministr zdravotnictví Leoš Heger například prohlásil, že spoluúčast by neměla přesáhnout 20 % [Lidovky 2011].

¹ Podle údajů Ústavu zdravotnických informací a statistiky ČR například zaostává v oblasti mamografického screeningu (prevence rakoviny prsu), cervikálního screeningu (prevence rakoviny děložního hrdla) a kolorektálního screeningu (prevence rakoviny tlustého střeva a konečníku) [viz ÚZIS 2011b].

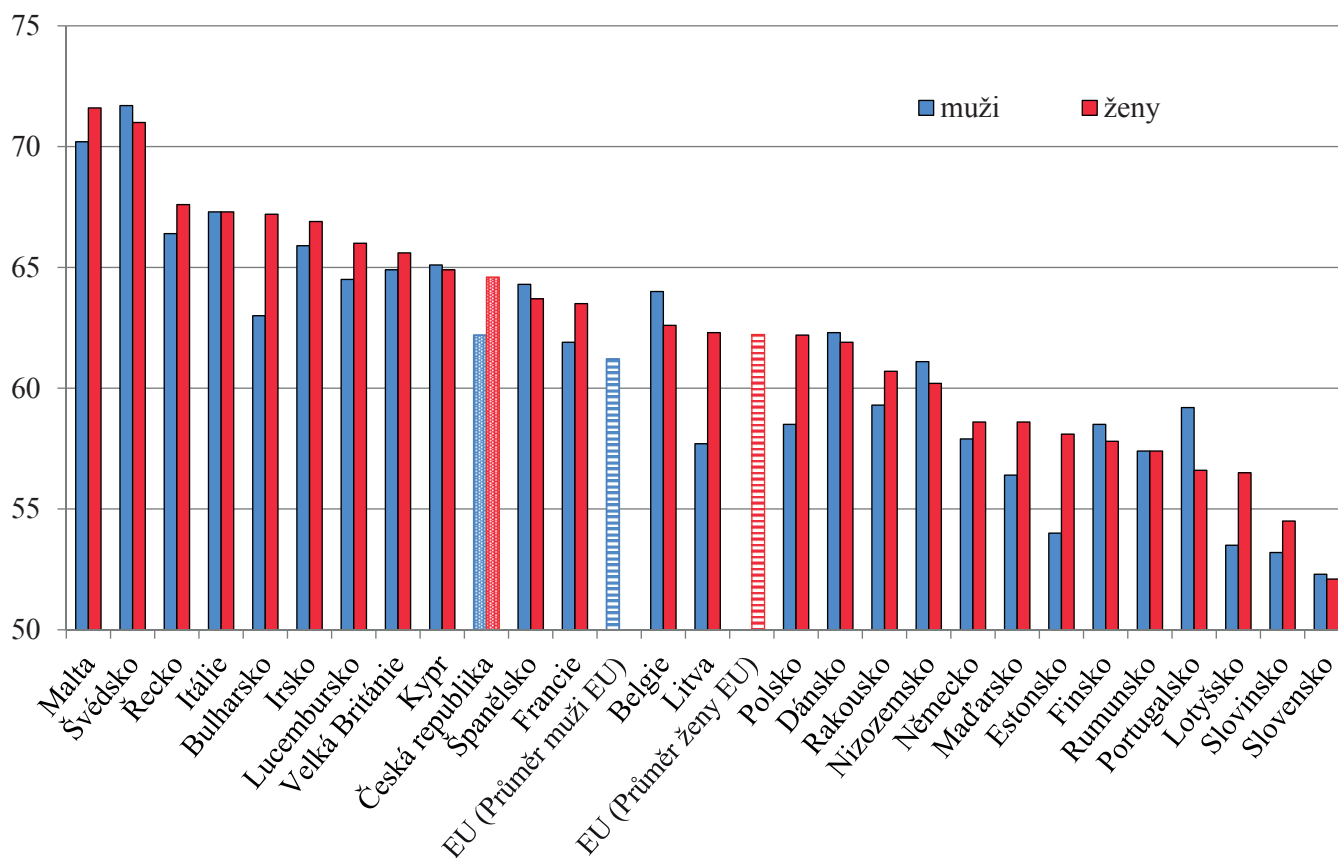
Tendenci chodit relativně často k lékaři však mohou ovlivňovat i další faktory než jen finanční dostupnost zdravotní péče. Svoji roli může hrát například to, že se Češi cítí nemocnější než jiné evropské národy, mají jiný vztah k lékařům, více věří v jejich schopnosti a v možnosti moderní medicíny či častěji zastávají přesvědčení, že si i drobné zdravotní problémy zaslouží lékařskou intervenci. V této kapitole se zaměříme právě na tyto postoje ke zdraví, lékařům a zdravotnictví.

Konkrétně se věnujeme následujícím otázkám:

- ☞ Jak se Češi celkově cítí? Jak hodnotí svůj celkový zdravotní stav a případná omezení? Cítí se Češi nemocnější než obyvatelé dalších evropských zemí? Kdo se cítí zdravý a kdo nemocný?
- ☞ Vyžadují Češi častěji než obyvatelé jiných evropských zemí lékařskou pomoc i v případě relativně nezávažných onemocnění? Jak moc se spoléhají na lékaře při léčení i běžných nemocí?
- ☞ Důvěřují Češi lékařům? Řídí se jejich radami?
- ☞ Jaký mají celkový názor na zdravotní systém a jeho fungování? Věří, že jim české zdravotnictví poskytne takovou péči, jakou potřebují?

Při hledání odpovědí na tyto otázky vycházíme z dat výzkumných šetření ESS 2 z roku 2004 a ESS 4 z roku 2008, která obsahovala sérii otázek zaměřených na téma zdraví a medicíny.

Graf 1. Naděje dožití ve zdraví podle pohlaví (v letech), 2010

Zdroj: Eurostat [2013b].

Jsou Češi bolestní?

Data ESS 2 a ESS 4 neobsahují žádné biometrické údaje, které by nám napověděly, jaký je skutečný zdravotní stav respondentů, můžeme však zkoumat, zda se Češi cítí nemocnější než jiné evropské národy. Podkladem naší analýzy je již zmiňovaný výzkum ESS z roku 2004, ve kterém respondenti odpovídali na dvě otázky:

Jaký je Váš celkový zdravotní stav?

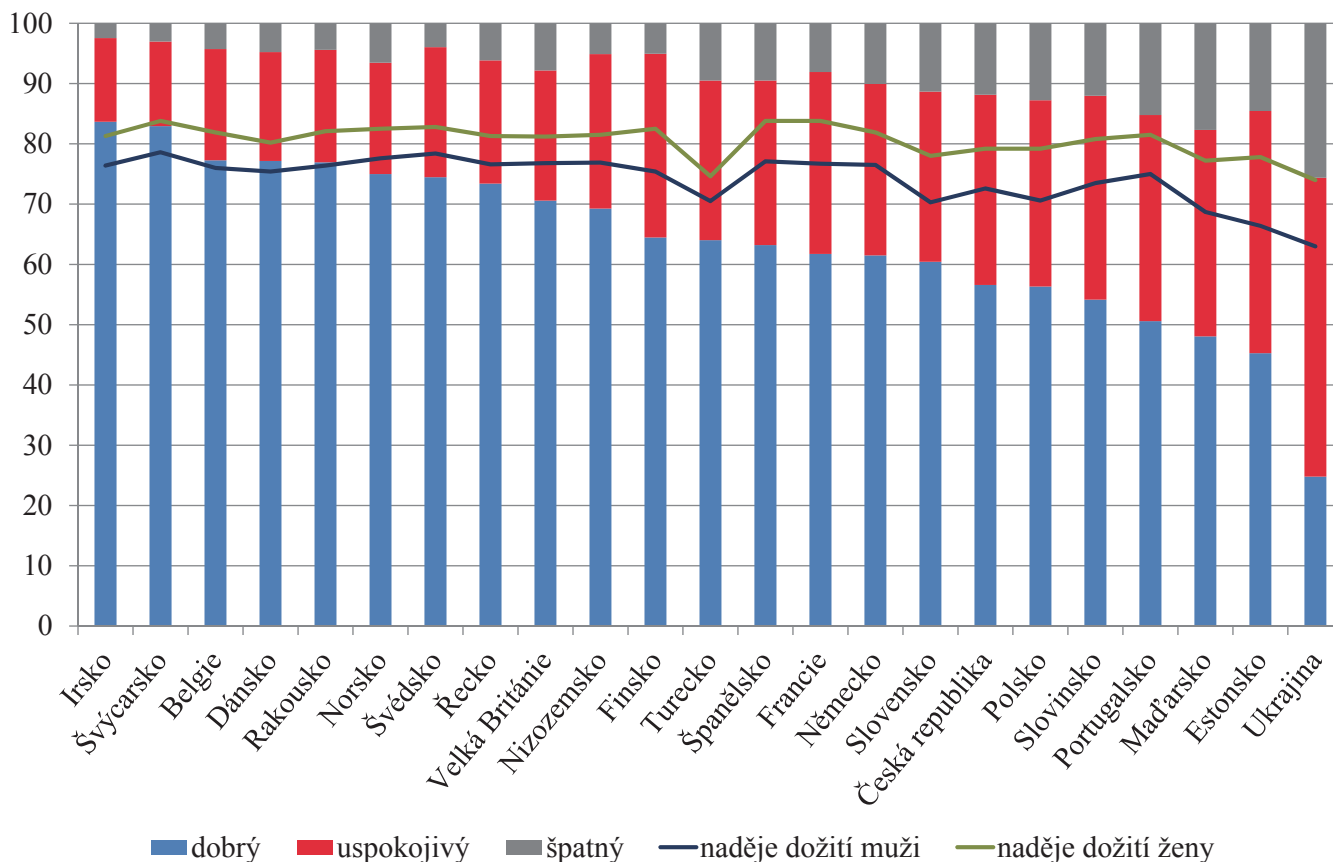
Omezuje Vás nějakým způsobem ve Vašich každodenních aktivitách nějaká dlouhodobá nemoc, zdravotní omezení, handicap či psychický zdravotní problém? Pokud ano, omezuje Vás hodně, nebo jen do určité míry?

V případě první otázky respondenti vybírali z odpovědí: 1 – velmi dobrý, 2 – dobrý, 3 – uspokojivý, 4 – špatný, 5 – velmi špatný. U druhé otázky mohli volit mezi třemi možnostmi: 1 – ano, hodně, 2 – ano, do určité míry, 3 – ne.

Zkoumání subjektivního zdravotního stavu má v sociologii i epidemiologii dlouhou tradici a jedná se o běžně používanou charakteristiku. Řada zahraničních studií naznačuje, že subjektivní a objektivní zdraví spolu úzce souvisejí, i když se jedná o vztah relativně komplikovaný. Na jednu stranu platí, že lidé, kteří jsou nemocní, se i nemocnější cítí, na druhou stranu je však zdokumentováno, že lidé, kteří se cítí nemocní, mají vyšší pravděpodobnost, že se u nich nemoc rozvine [Ferraro, Farmer, Wybraniec 1997]. Subjektivní zdraví je však především dobrým prediktorem úmrtnosti [Idler, Benyamini 1997].

Podívejme se tedy na procentuální zastoupení kategorií subjektivního zdraví v České republice a dalších evropských zemích. Z dat ESS poměrně jasně vyplývá, že se Češi ve srovnání s dalšími evropskými národy cítí podprůměrně zdraví (viz Graf 2). I když v České republice stejně jako ve většině zemí převažují pozitivní odpovědi a více než polovina Čechů označila své zdraví za dobré či velmi dobré, téměř třetina českých respondentů považuje svůj celkový zdravotní stav pouze za uspokojivý. Pro srovnání můžeme uvést, že největší spokojenost se svým zdravotním stavem projevili Irové a Švýcaři, z nichž 83 % své zdraví hodnotilo jako velmi dobré či dobré. Naopak v Estonsku, Maďarsku a na Ukrajině označila své zdraví za dobré či velmi dobré méně než polovina dotázaných. Ačkoliv nemůžeme porovnat subjektivní hodnocení zdravotního stavu s objektivními údaji o tom, jak nemocní respondenti jsou, můžeme alespoň zohlednit úmrtnostní poměry v dané zemi (viz Graf 2). Obecně platí, že v zemích, kde se lidé cítí nemocnější, je nižší naděje dožití, souvislost však není absolutní. V mnoha případech se totiž lidé cítí lépe nebo naopak hůře, než by odpovídalo úmrtnostním poměrům. Například Španělé, Francouzi, Němci či Portugalci se cítí relativně špatně i přes vysokou střední délku života, zatímco Dánové či Turci mají tendenci své zdraví nadhodnocovat.

Graf 2. Jaký je Váš celkový zdravotní stav? (% a naděje dožití podle pohlaví v roce 2004)

Zdroj: Subjektivní zdraví – ESS 2, naděje dožití – Eurostat, OECD (Turecko), Světová banka (Ukrajina).
 Poznámka: dobrý = dobrý a velmi dobrý, špatný = špatný a velmi špatný

Tabulka 1 zobrazuje průměrnou hodnotu subjektivního zdraví podle pohlaví, věku, vzdělání a rodinného stavu v českém vzorku. Vzhledem k tomu, že velmi dobré zdraví bylo hodnoceno jedničkou a velmi špatné pětikou, nižší průměrná hodnota v Tabulce 1 znamená, že se respondenti v dané skupině cítí zdravější. K porovnání odpovědí jsme použili statistický test, a lze proto usoudit, které rozdíly jsou statisticky významné, tj. můžeme předpokládat, že jsou nenáhodné.

Tabulka 1. Subjektivní zdraví v ČR podle pohlaví/vzdělání/věku/rodinného stavu

	Průměr
Muži	2,4
Ženy	2,4
Základní vzdělání	2,6
Střední bez maturity	2,5
Střední s maturitou	2,2
Vysokoškolské	2,1
15–24	1,6
25–34	1,8
35–44	2,1
45–54	2,5
55–64	2,7
65–74	3,0
75+	3,3
Žijí sami	2,4
Žije s partnerem	2,2
Ženatý/vdaná	2,4

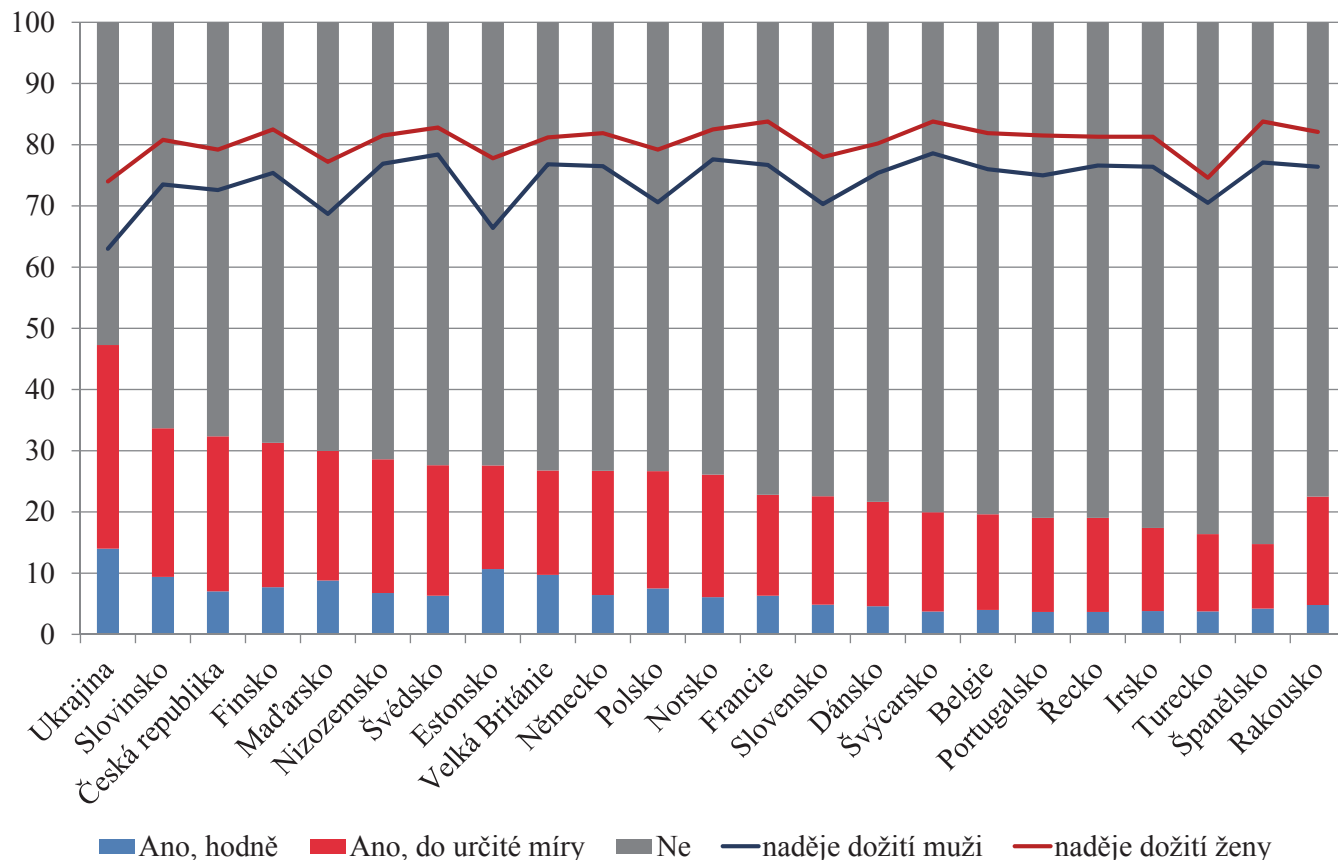
Zdroj: ESS 2.

Určitě nepřekvapí, že mladší lidé se cítí zdravější než lidé starší. Například ve věkové skupině 15–24 let označila své zdraví za velmi dobré více než polovina dotázaných, zatímco ve věku nad 75 let tak učinilo již méně než 3 % respondentů. Zhoršování (subjektivního) zdravotního stavu má přitom spíše postupný charakter a nelze najít žádný jasný věkový předěl mezi „zdravými“ a „nemocnými“. Z výsledků dále vyplývá, že se čeští muži a ženy ve vzorku ESS zásadně nelišili v odpovědích na otázku, jak zdraví se cítí (rozdíly nebyly statisticky významné).

Data ESS dále potvrzují skutečnost zdokumentovanou řadou sociologických i epidemiologických výzkumů, že zdraví – ani jeho subjektivní vnímání – není v populaci rozloženo náhodně, ale úzce souvisí se socioekonomickou situací jedince. Jak ukazuje Tabulka 1, vzdělanější lidé se cítí zdravější než jedinci s nižším vzděláním. Pro ilustraci můžeme uvést, že za velmi dobré nebo dobré své zdraví označilo 68 % dotázaných českých vysokoškoláků, zatímco mezi jedinci se základním vzděláním tak učinilo jen 43 %. Proč jsou vzdělanější lidé zdravější? Důvodů lze najít několik. Vzdělanější lidé mají například v průměru vyšší příjmy a za vztahem mezi vzděláním a zdravotním stavem se tak skrývá spíše relativní bohatství než vzdělání samotné [Štípková, Kreidl 2011]. Vzdělanější lidé však mohou být zdravější například díky lepší schopnosti vyhodnocovat informace a rizika spojená s nezdravým životním stylem [Batty et al. 2007]. Zároveň je však možné, že se za pozorovanými rozdíly mezi vzdělanostními skupinami skrývá i kauzalita opačná – zdravější lidé mají větší šance na to, že dosáhnou vyššího vzdělání, než ti, kdo se musejí vyrovnávat s výraznějšími zdravotními problémy [Wadsworth, Kuh 1997].

V neposlední řadě z Tabulky 1 vyčteme, že se zdravěji cítí i lidé, kteří nežijí sami. Skutečnost, že rodinný stav patří k nejvýznamnějším sociálním faktorům ovlivňujícím jak zdravotní stav, tak úmrtnost, je velmi dobře prokázána [Hamplová 2012]. Zdá se totiž, že život v manželství obecně zlepšuje kvalitu života díky sociální a emocionální podpoře, strukturovanému a zdravějšímu životnímu stylu, monitorování chování či vyšší životní úrovni plynoucí z úspor ze společného hospodaření. Z Tabulky 1 by se mohlo zdát, že lidé v nesezdaných soužitích se cítí zdravěji než manželé, ale za tímto výsledkem se skrývá věková struktura nesezdaných a sezdaných párů, tj. lidé žijící v manželství byli v českém vzorku v průměru o 11 let starší.

Graf 3. Omezuje Vás nějakým způsobem ve Vašich každodenních aktivitách nějaká dlouhodobá nemoc, zdravotní omezení, handicap či psychický zdravotní problém? (% a naděje dožití podle pohlaví v roce 2004)

Zdroj: Zdravotní omezení – ESS 2, naděje dožití – Eurostat, OECD (Turecko), Světová banka (Ukrajina).

To, že se Češi cítí v průměru hůře než obyvatelé dalších evropských zemích, platí i tehdy, pokud se zaměříme na případné omezení při vykonávání denních aktivit. V českém vzorku nějaké omezení nahlásila přibližně třetina dotázaných (viz Graf 3). Pro srovnání můžeme uvést, že podíly jedinců s nějakým zdravotním omezením překročily 30 % jen ve 4 zemích z 22, a to na Ukrajině, v České republice, Finsku a Slovinsku. I v tomto případě jsou na grafu zaneseny hodnoty naděje dožití pro muže a ženy, jak však Graf 3 ukazuje, souvislost mezi hlášeným zdravotním omezením a střední délkou života je relativně slabá.

Předběžně bychom mohli tento oddíl uzavřít konstatováním, že Češi jsou v názorech na svůj zdravotní stav poměrně kritičtí. Dotazovaní z Česka tedy častěji konstatují nějaké omezení, více si stěžují a cítí se podstatně hůře, což jasně koresponduje s otázkou zaměřenou na hodnocení zdravotního stavu. Zde je však třeba zdůraznit, že popsané rozdíly nevypovídají o rozdílech v objektivním zdravotním stavu, ale o tom, jak lidé svoje zdraví hodnotí. Srovnání subjektivního zdraví s objektivnějšími charakteristikami totiž napovídá, že zatímco například Skandinávci mají tendenci svoje zdraví nadhodnocovat a cítí se lépe, než by měli, jiné národy, například Němci, své zdraví spíše podhodnocují [Jürges 2007]. Do této kategorie spadají nejspíš i Češi.

Kdy potřebujeme lékaře a léky?

To, že se větší podíl české populace cítí hůř, samo o sobě nevysvětluje vysokou návštěvnost u lékaře, ale svoji roli nepochybně hrají i názory a sociální normy definující míru a situace, ve kterých je třeba lékařskou pomoc vyhledávat. Data ESS obsahovala tři výroky zjišťující představy o tom, kdy je nutné, aby intervenoval lékař, a dva výroky sledující názory na předepisování léků:

Většina nemocí se vyléčí sama, aniž byste musel jít k lékaři.

Z nemocí, jako je běžná chřipka, se lidé mohou vyléčit sami.²

Lidé příliš spoléhají na lékaře a nestarají se sami o své zdraví.

Pokud lidé mají jistotu, jaký lék potřebují, lékař by jim ho měl předepsat.

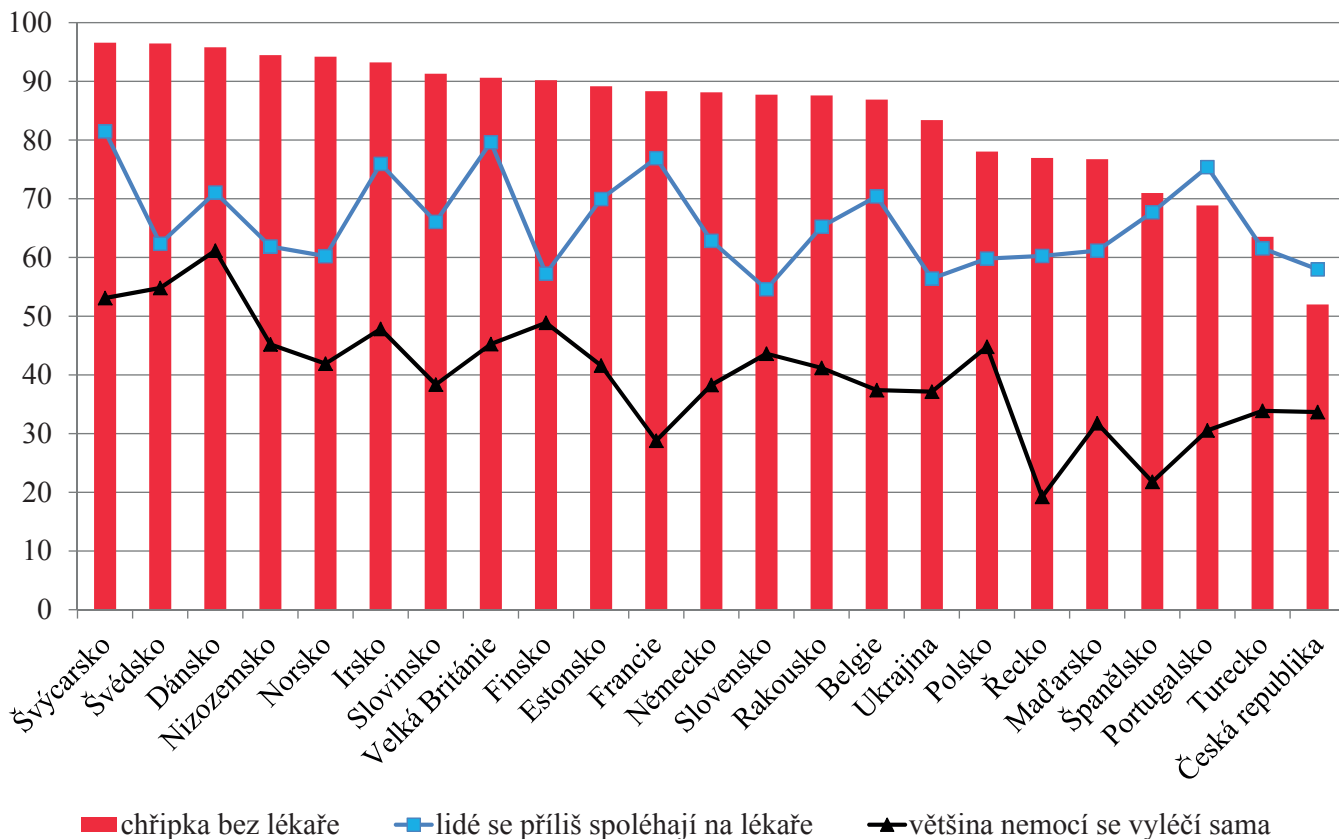
Jsem obvykle trochu zklamán/a, pokud odcházím z ordinace bez předpisu.

Respondenti měli vyjadřovat, nakolik s výroky souhlasí, pomocí pětibodové škály: 1 – rozhodně souhlasím, 2 – spíše souhlasím, 3 – ani souhlas ani nesouhlas, 4 – spíše nesouhlasím a 5 – rozhodně nesouhlasím.

Jak ukazuje Graf 4, Češi se radikálně odlišují od obyvatel ostatních evropských zemí v přesvědčení, že i běžné nemoci by měli léčit lékaři. Zatímco například ve Skandinávii, Švýcarsku, Nizozemsku, ale i Velké Británii nebo Slovinsku devět z deseti dotázaných odpovědělo, že běžné nemoci si lidé mohou vyléčit sami, mezi českými respondenty tomu věřila jen polovina. A i mezi těmi, kdo souhlasili, byli lidé, kteří tento názor zastávali jednoznačně, v menšině. Nepřekvapí proto, že Češi patřili mezi ty, kdo vyjadřovali relativně nízkou podporu názoru, že lidé spoléhají příliš mnoho na lékaře a nestarají se sami o své zdraví a že většina nemocí se vyléčí sama, aniž by člověk musel jít k lékaři (viz Graf 4).

² Část rozdílů může být daná rozdílně formulovanou otázkou, v českém dotazníku se totiž hovořilo o chřipce, zatímco v ostatních zemích se otázka vztahovala k nachlazení.

Graf 4. Souhlas s výroky: (1) Většina nemocí se vyléčí sama, aniž byste musel/a jít k lékaři, (2) Z nemocí, jako je běžná chřipka, se lidé mohou vyléčit sami a (3) Lidé příliš spoléhají na lékaře a nestarají se sami o své zdraví (%)

Zdroj: ESS 2.

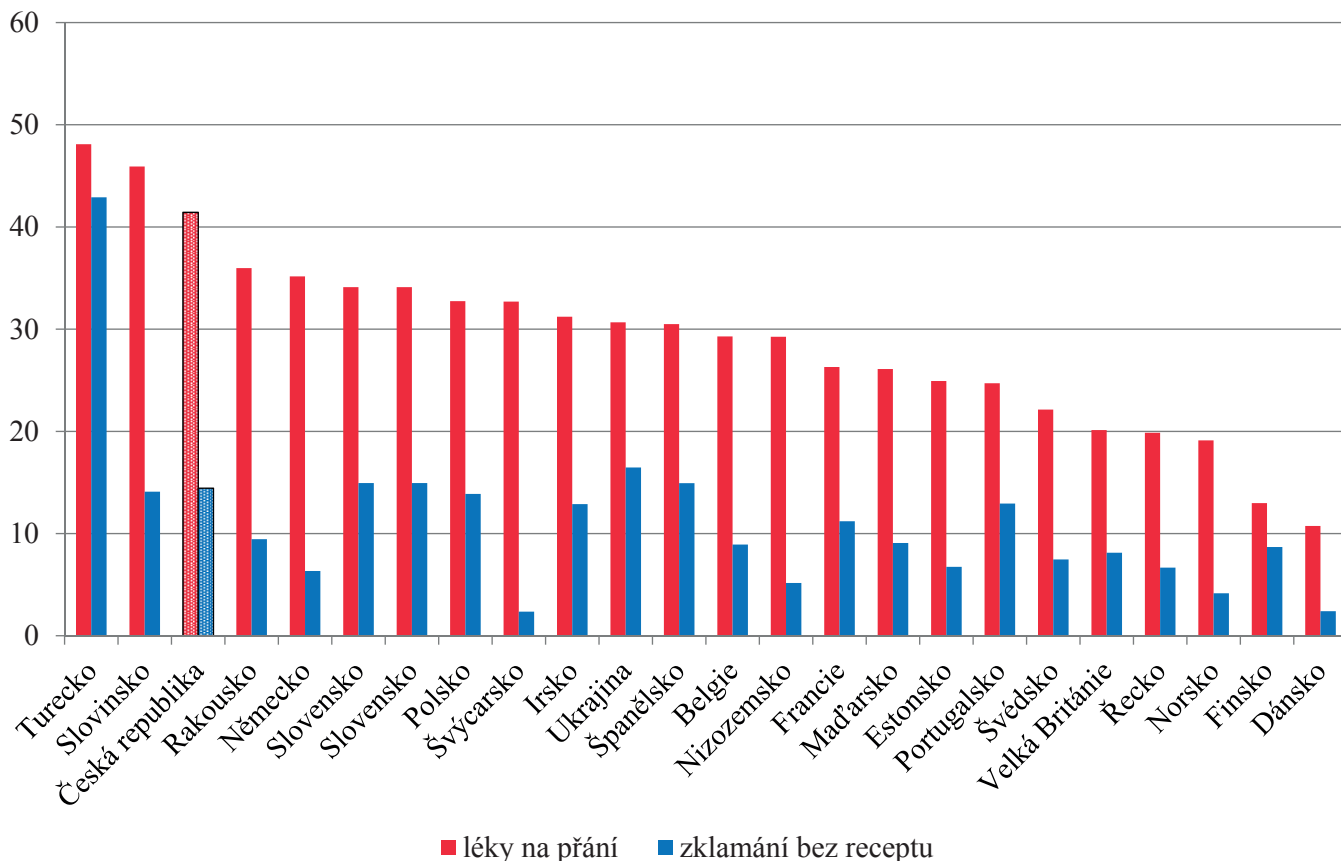
Představa, že i běžné nemoci vyžadují lékařskou pomoc a že naše zdraví do značné míry závisí na lékařských intervencích, souvisí i s přesvědčením, že pacienti mají nárok na to, aby jim lékaři předepisovali ty léky, o které si říkají, a s představou, že pokud lékař pacientovi nepředepíše nějaký lék, zanedbává léčbu. Češi se tak umístili na špici evropských zemí i z hlediska souhlasu s názorem, že pokud mají lidé jistotu, jaký lék potřebují, lékař by jim ho měl předepsat. A jak dokumentuje Graf 5, ani v tomto případě se nejedná o malé rozdíly. Zatímco 41 % českých respondentů souhlasilo, že lékaři by měli předepisovat léky na vyžádání, ve skandinávských zemích s daným výrokem souhlasila méně než pětina dotázaných. Češi byli navíc výjimeční i tím, že téměř desetina z nich vyjádřila rozhodný souhlas s tím, že lékaři mají dělat to, co po nich pacient chce. Blízko vrcholu pomyslné pyramidy se česká společnost umístila i tím, že každý sedmý dotázaný Čech souhlasil, že je obvykle trochu zklamaný, pokud odchází z ordinace bez předpisu.

14 % Čechů je zklamaných, pokud odchází z ordinace bez předpisu.

Graf 5. Souhlas s výroky: (1) Pokud mají lidé jistotu, jaký lék potřebují, lékař by jim ho měl předepsat a (2) Jsem obvykle trochu zklamán/a, pokud odcházím z ordinace bez předpisu (%)

Zdroj: ESS 2.

Postoje k užívání léků z jiných než zdravotních důvodů

Výzkum ESS dále zachycuje míru, v jaké jsou lidé ochotni se spoléhat na nasazení léků k řešení problémů, které nejsou zdravotní povahy. Konkrétní otázky zněly: *Jak moc schvalujete nebo neschvalujete, když jinak zdraví lidé užívají léky, aby...*

...snížili svoji váhu?

...omezili vypadávání vlasů?

...zlepšili svoji paměť?

...se cítili šťastnější?

...zlepšili svůj sexuální život?

Respondenti opět měli odpovídat za použití pětibodové škály: 1 – rozhodně souhlasím, 2 – spíše souhlasím, 3 – ani souhlas ani nesouhlas, 4 – spíše nesouhlasím a 5 – rozhodně nesouhlasím.

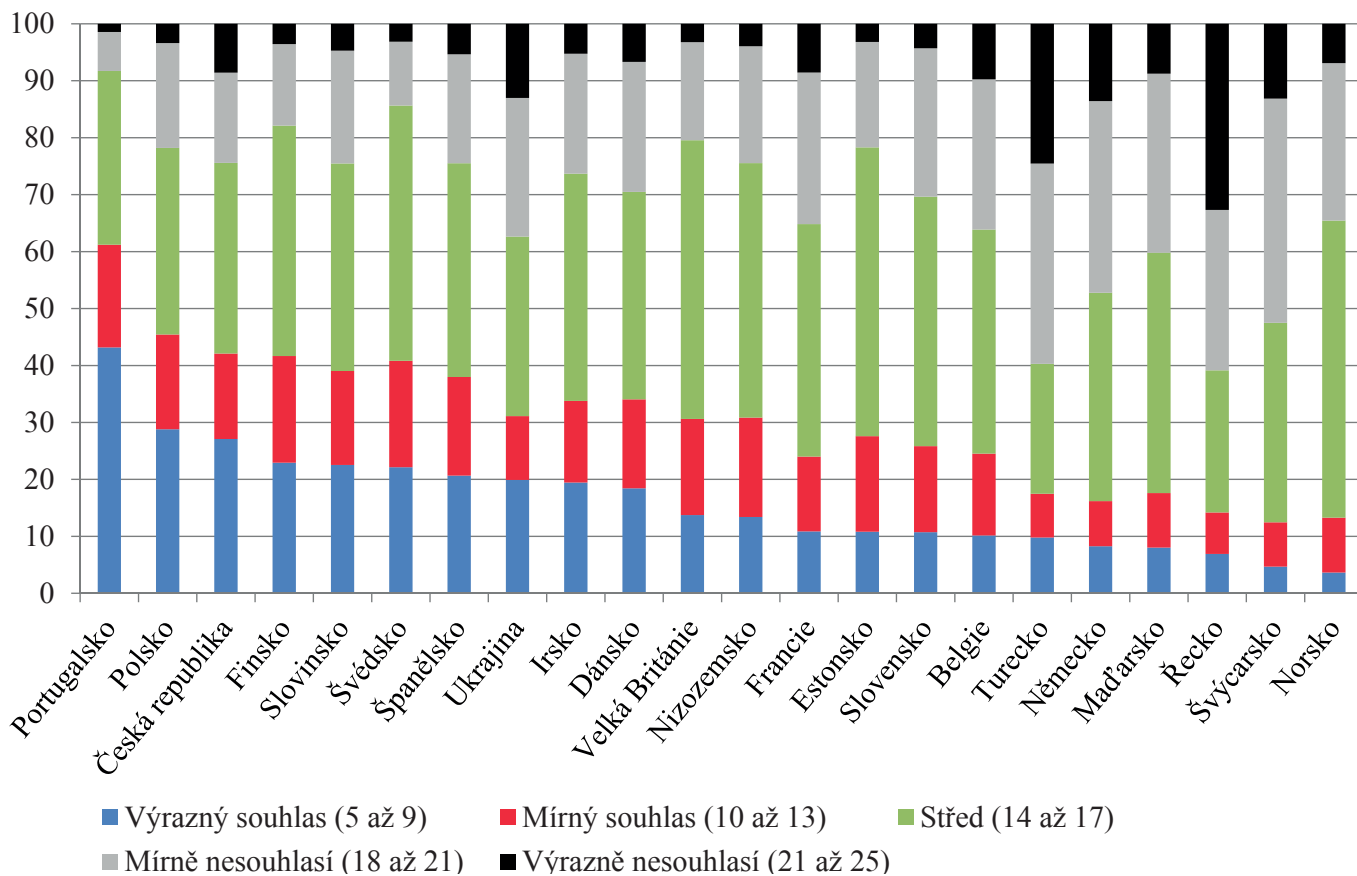
Statistické analýzy ukazují, že odpovědi na jednotlivé otázky spolu úzce souvisejí a odráží se v nich obecná tendence k ochotě užívat léky z jiných než zdravotních důvodů.³ Jinými slovy, lidé, kteří si myslí, že je v pořádku používat léky proti vypadávání vlasů, mají tendenci souhlasit i s tím, že není problém, pokud lidé používají léky ke snížení nadváhy. Z otázek jsme proto vytvořili sumační index, který vyjadřuje obecnou ochotu užívat léky. Čím vyšší hodnota indexu, tím vyšší míra nesouhlasu s užíváním léků.

Graf 6 zobrazuje rozložení tohoto indexu ve vybraných evropských zemích. Jak ukazuje, první příčku zcela jasně obsadilo Portugalsko, ve kterém 61 % dotazovaných souhlasilo s používáním léků z jiných než zdravotních důvodů (tj. získalo 13 a méně bodů v použitém indexu). Vysokou podporu tomuto postoji však vyjadřovali i Češi, Poláci a Finové. Například přibližně polovina českých respondentů souhlasila s tím, že je v pořádku, aby zdraví lidé brali léky na zlepšení paměti či k tomu, aby zamezili vypadávání vlasů či zlepšili svůj sexuální výkon (57 %, 48 % a 46 %). Třetina dotazovaných Čechů pak souhlasila s tím, že je v pořádku, pokud zdraví lidé používají léky ke snížení váhy či proto, aby se cítili šťastnější (32 %, resp. 29 %).

Z dat ESS tedy vyčteme, že užívání léčiv je podstatnou součástí životního stylu dotazovaných a úzce v naší společnosti souvisí se snahou o dosažení určité kvality života. Socioekonomické skupiny se přitom v postojích k používání léků k jiným než medicínským účelům zásadně neliší. Výjimkou byly pouze postoje k lékům zlepšujícím paměť a k lékům na zlepšení sexuálního života, jejichž užívání je přijatelnější ve vyšších vzdělanostních skupinách. Za prvním výsledkem se může skrývat vyšší důraz na mentální kapacitu v těchto sociálních skupinách, v druhém případě se patrně jedná o směs několika rozdílných mechanismů. Je například možné, že odmítání léků na zlepšení sexuálního života ve skupinách s nižším vzděláním může být spojeno s tradičnějšími postoji vůči mužství, ale také menším povědomím o tom, že sexuální poruchy jsou zdravotním problémem.

³ To, že se za odpověďmi na zmíněné položky skrývá obecná tendence k ochotě používat léky, potvrzuje i statistický test. Pro potvrzení reliability (spolehlivosti) škály bylo vypočteno Cronbachovo alfa ($\alpha = 0,8$), což nám potvrzuje, že škála má konzistentní charakter pro vytvoření sumačního indexu. Znamená to, že můžeme sečíst odpovědi na všechny jednotlivé otázky dohromady.

Graf 6. Index ochoty k užívání léků (%)

Zdroj: ESS 2.

Lékaři a pacienti

Otázka vztahu mezi lékařem a pacientem patří mezi klasická sociologická témata [Parsons 1951, 1975] a v posledních desetiletích se problematika demokratizace vztahů mezi lékaři a pacienty dostává i do diskuzí širší veřejnosti. Lékaři se na konci 20. století stali monopolními poskytovateli zdravotních služeb a lékař se v moderních zdravotnických systémech stává na jedné straně jeho vyslancem, na straně druhé se stále snaží udržovat tvář v tvář pacientovi základní odpovědnost za jeho prospěch. Sama existence mezo a makrosociální roviny zdravotnického systému má zásadní vliv na to, co se odehrává mezi ošetřujícím lékařem a nemocným, tedy v rovině mikrosociální. Oba se stávají aktéry předem vytvořených struktur, jednají na předem naaranžovaném jevišti, jehož zákulisí mohou jako jednotlivci stěží ovlivnit. Jak tedy česká veřejnost vnímá lékaře? Ve výzkumu ESS byly názory na vztahy mezi lékařem a pacientem sledovány pomocí baterie o šesti položkách, a to:

Lékaři neříkají pacientům celou pravdu. (1)

Praktičtí lékaři jednají s pacienty jako se sobě rovnými. (2)

Než lékaři rozhodnou o způsobu léčení, pohovoří si o tom se svým pacientem. (3)

Pacienti se ostýchají ptát se lékaře na vše, na co by se chtěli zeptat. (4)

Lékaři jsou ochotni přiznat pacientům svoji chybu. (5)

Pro pacienty je obtížné porozumět slovům nebo slovním spojením, která lékaři používají. (6)

Možnosti odpovědí byly: 1 – nikdy nebo téměř nikdy, 2 – někdy, 3 – tak napůl, 4 – většinou, 5 – vždy nebo téměř vždy.

V této baterii lze vidět jednotnou škálu, která měří míru demokratičnosti a srozumitelnosti vztahů mezi lékařem a pacientem. Pro upřesnění obsahu jsme použili explorační faktorovou analýzu, která umožňuje najít skrytou strukturu v baterii otázek. Faktorová analýza do jednoho faktoru slučuje položky, které spolu souvisejí a na které lidé reagují podobným způsobem. V tomto případě faktorová analýza umožňuje vyčlenění dvou rysů.

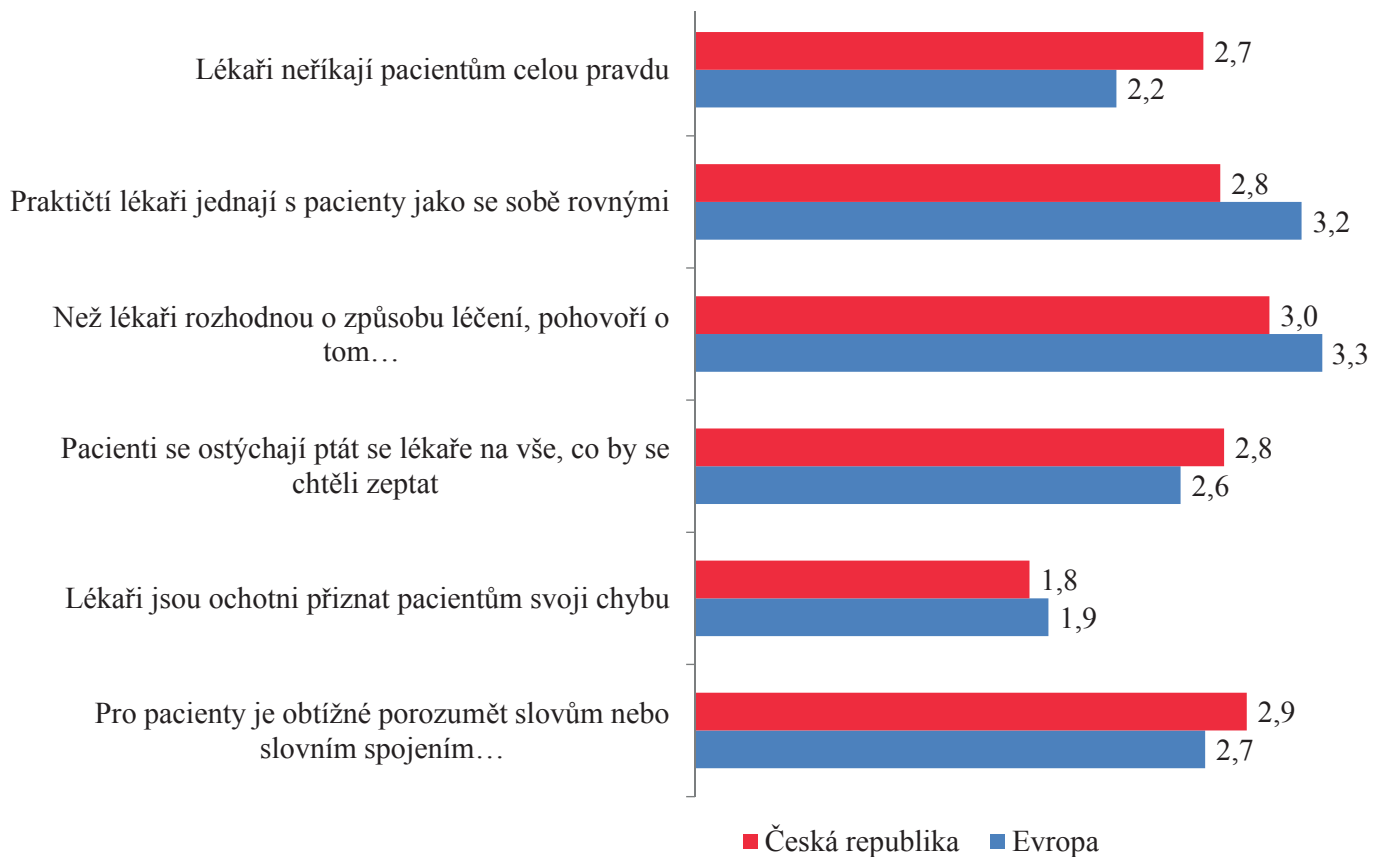
- 1) Kognitivní distance zjišťuje projevy jazykové bariéry mezi lékaři a pacienty. Vyjadřují ji položky č. 1 (*Lékaři neříkají pacientům celou pravdu*), 4 (*Pacienti se ostýchají ptát lékaře na vše, na co by se chtěli zeptat*), 6 (*Pro pacienty je těžké porozumět slovům nebo slovním spojením, která lékaři používají*).

Příčiny kognitivní distance lze hledat zejména v odborné i rolové převaze lékaře založené na určité odborné znalosti, dovednosti či schopnosti, ale i sociálním statusu. Lékaři do značné míry rozhodují o tom, zda řeknou pacientům pravdu či ne a jakou formou tak učiní. Kognitivní distance může být způsobena jak chováním lékařů, kteří používají jazykový kód nesrozumitelný pro pacienty, tak nejistotou pacientů, kteří se ostýchají dále zeptat.

- 2) Rovnost vztahů mezi lékařem a pacientem – druhý faktor reprezentuje demokratičnost a komunikační otevřenost, představují jej položky č. 2 (*Praktičtí lékaři jednají s pacienty jako se sobě rovnými*), 3 (*Než lékaři rozhodnou o způsobu léčení, pohovoří si o tom se svým pacientem*) a 5 (*Lékaři jsou ochotni přiznat pacientům svoje chyby*) a indikují demokratické vztahy mezi pacienty a lékaři a zapojení pacientů do rozhodování o léčbě.

Graf 7 zobrazuje průměrnou hodnotu odpovědí v České republice a vybraných evropských zemích. Nižší hodnota vyjadřuje nižší souhlas s tím, že lékaři jednají daným způsobem. Obecně platí, že v České republice panuje ve srovnání s celoevropským průměrem nižší důvěra vůči lékařům a větší kognitivní distance. Češi méně často souhlasili s názorem, že lékaři s pacienty probírají způsob léčby a jednají s pacienty jako se sobě rovnými, a naopak častěji byli přesvědčeni, že lékaři nepřiznají pacientům svoji chybu. Například o tom, že lékaři nikdy či téměř nikdy nepřiznají svoji chybu, byla přesvědčena více než polovina českých respondentů. Relativně nízká důvěra vůči lékařům, kterou čeští respondenti vyjadřovali, se odráží i v podprůměrné ochotě se radami lékařů řídit (viz Graf 8).

Graf 7. Lékaři a pacienti v Česku a Evropě⁴

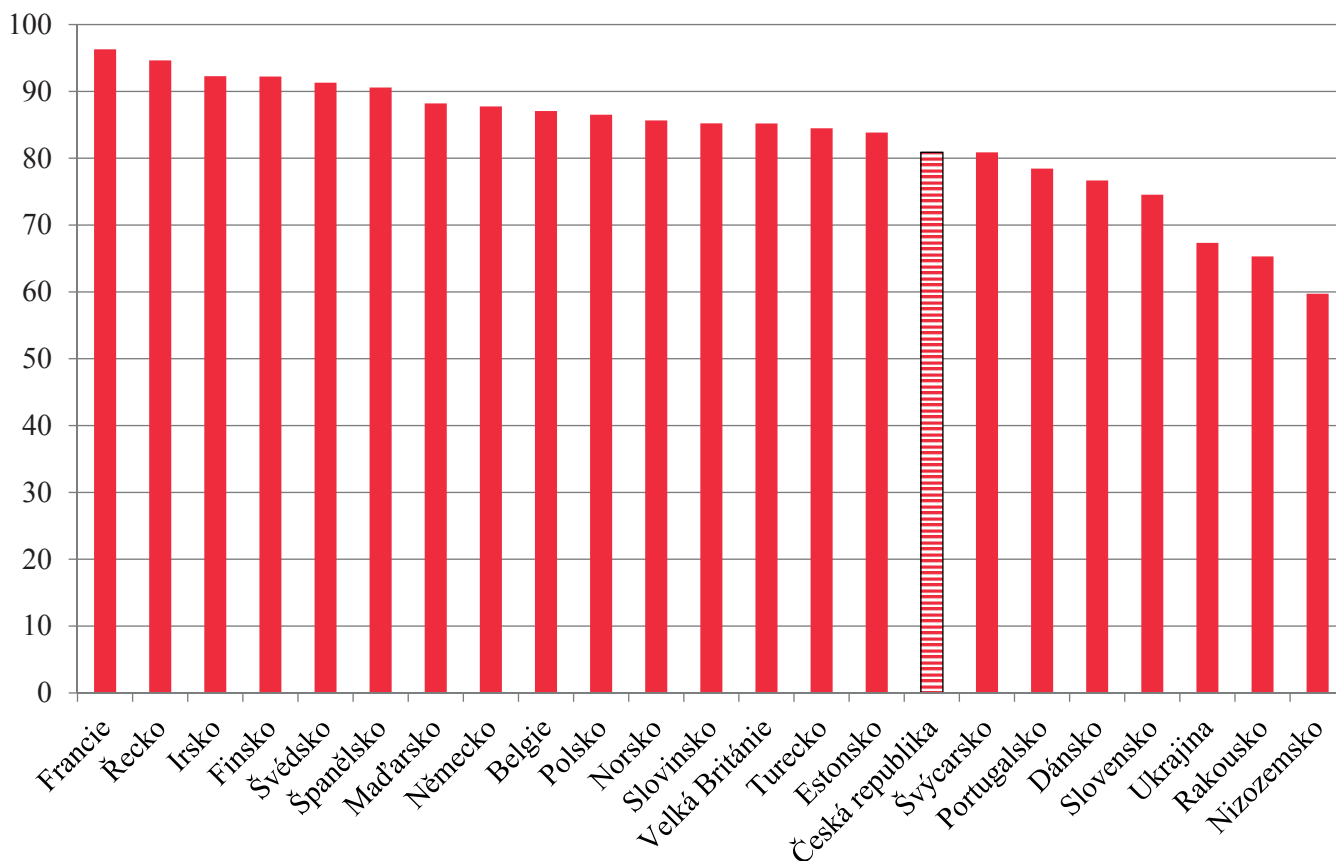

Zdroj: ESS 2.

Poznámka: Průměr souhlasu s výroky na pětibodové škále (1 – rozhodně nesouhlasím, 5 – rozhodně souhlasím).

⁴ Zahrnuje všechny evropské státy, které se účastnily šetření ESS 2: Belgie, Českou republiku, Dánsko, Estonsko, Finsko, Francii, Německo, Řecko, Maďarsko, Irsko, Nizozemsko, Norsko, Polsko, Portugalsko, Slovensko, Slovinsko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, Turecko, Velkou Británií a Ukrajinu.

Graf 8. Nejlepší je řídit se příkazy lékaře (%)

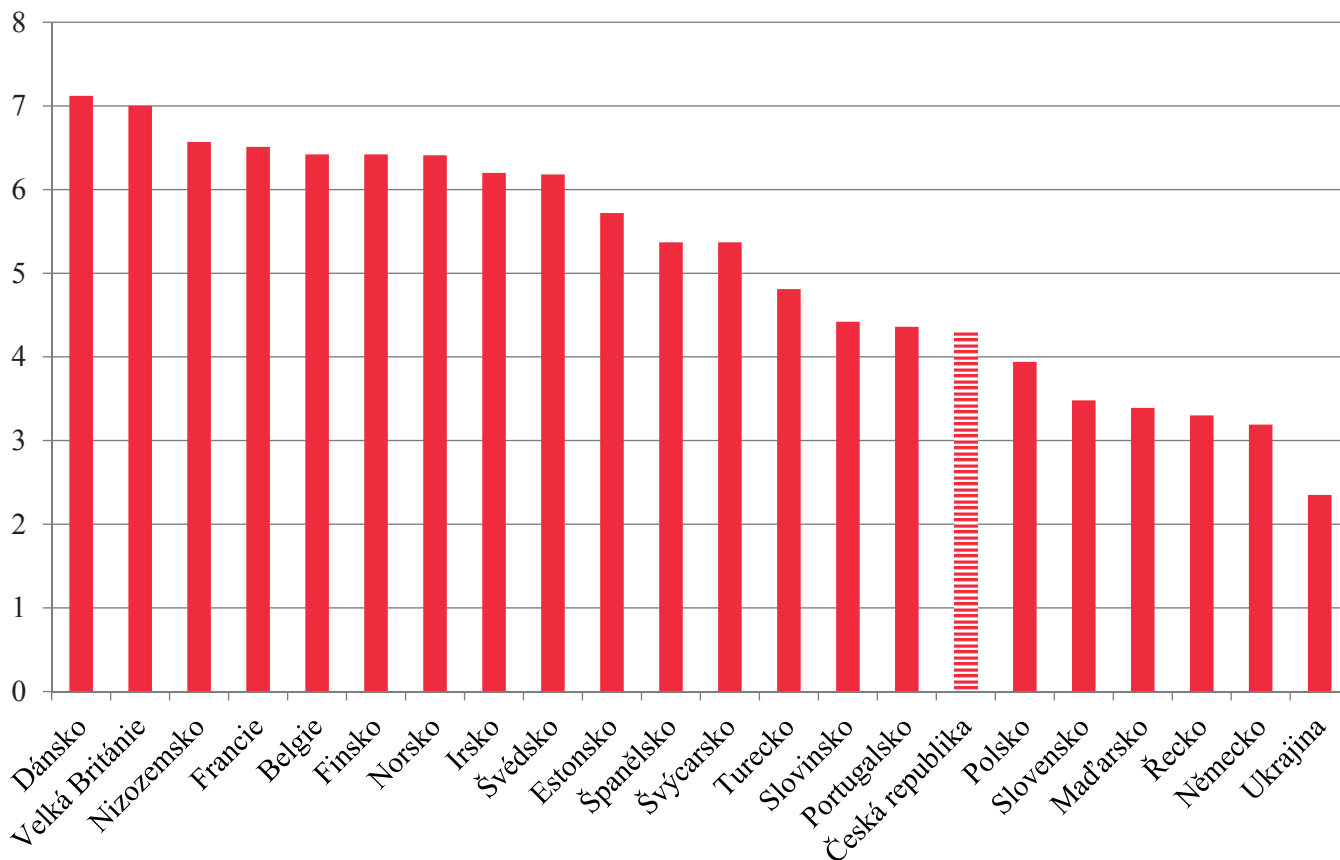
Zdroj: ESS 2.

Důvěru k lékařům lze do určité míry měřit i přesvědčením, že každému se dostane stejné péče a že lékaři jednají s každým stejně. Ve výzkumu ESS 2008 byla respondentům nabídnuta desetibodová škála, na níž se měli vyjadřovat k otázce:

Myslíte, že v České republice lékaři a zdravotní sestry dávají některým lidem zvláštní výhody, nebo že jednají s každým stejně?

0 bodů znamenalo preferování některých lidí a 10 bodů rovnost přístupů. I v tomto případě byli Češi pod evropským průměrem v přesvědčení, že se všem dostává stejné péče (Graf 9). Jinými slovy, značná část českých respondentů byla přesvědčena, že zdravotnický personál poskytuje některým pacientům výhody na úkor ostatních. Jako nejvíce rovné označili jednání lékařů a zdravotních sester naopak dotazovaní v Dánsku a Velké Británii. Zajímavým zjištěním je, že Německo patří mezi země, kde respondenti vnímali nejméně rovný přístup k pacientům.

Graf 9. Názor, zda lékaři a zdravotní sestry poskytují některým pacientům výhody, či jednají s každým stejně

Zdroj: ESS 4.

Poznámka: Průměr souhlasu na jedenáctibodové škále (0 – dávají některým lidem zvláštní výhody, 10 – jednají s každým stejně).

Názory na zdravotní systém a jeho fungování

V předchozí části jsme se věnovali hodnocení zdravotního stavu a postojům k lékům a lékařským zásahům a zdravotnickému personálu. Tato fakta doplňujeme informací o tom, jaký mají respondenti názor na fungování zdravotního systému. Výzkumné šetření ESS z roku 2008 obsahovalo otázky, které se zaměřovaly na percepci efektivity a kvality zdravotní péče, obavy z nedostupnosti zdravotní péče, míru zodpovědnosti vlády za zajištění odpovídající zdravotní péče pro občany a odhady budoucího vývoje.

Starší výzkumy naznačují, že přibližně polovina dotazovaných je se zdravotním systémem v České republice spokojena [Tabery 2010]. I respondenti výzkumu ESS 2008 hodnotili současný stav českého zdravotnictví tak napůl, a to průměrnou známkou 5,4 na bodové škále 0–10, kde hodnota 0 znamenala *naprosto špatný* a hodnota 10 *naprosto dobrý*. Na průměru se čeští respondenti neumístili jen z hlediska bodového hodnocení, ale i pořadí zemí. Podobně i při hodnocení efektivity zdravotního systému označili čeští respondenti naše zdravotnictví za průměrné (viz Tabulku 2). Překvapivé může na datech ESS být především nízké hodnocení efektivity i kvality systému německými respondenty.

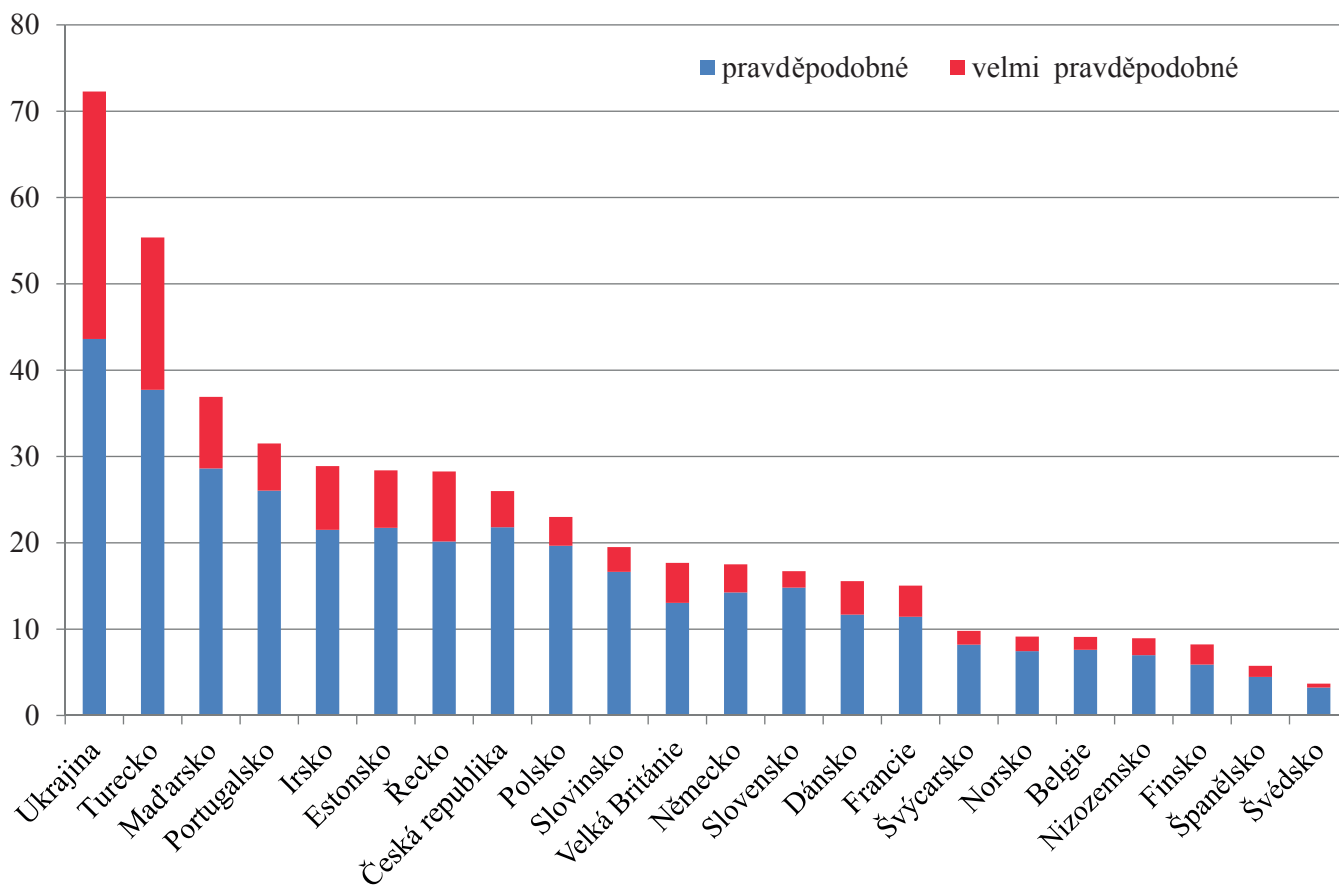
Kromě celkového hodnocení systému výzkum ESS 2008 rovněž zjišťoval, zda se respondenti obávají, že se jim nedostane potřebné lékařské péče, pokud ji budou potřebovat. Konkrétně se jednalo o otázku:

A jak je pravděpodobné, že v příštích dvanácti měsících nedostanete zdravotní péči, kterou budete skutečně potřebovat, když budete nemocný?

Odpovědět mohli jednou ze čtyř možností: 1 – není to vůbec pravděpodobné, 2 – není to moc pravděpodobné, 3 – je to pravděpodobné a 4 – je to velmi pravděpodobné.

Česká republika se ve srovnání s dalšími evropskými zeměmi opět ocitla na středu – přibližně čtvrtina českých respondentů vyjádřila obavu, že by v následujících 12 měsících nemuseli dostat takovou lékařskou pomoc, jakou by potřebovali. Pouze 5 % českého vzorku se však domnívalo, že je taková možnost velmi pravděpodobná. Nejmenší obavy naopak panovaly mezi švýcarskými a španělskými respondenty, kde možnost nedostupnosti péče přiznávalo jen 5 % dotázaných.

Graf 10. Obavy z nedostupné zdravotní péče (%)

Zdroj: ESS 4.

Na závěr nás zajímalo, do jaké míry respondenti výzkumu ESS souhlasili s tím, že zajištění zdravotní péče je zodpovědností vlády (viz Tabulku 2). Na rozdíl od dosud analyzovaných postojů i hodnotících soudů, nejsou v tomto případě rozdíly mezi Českou republikou a Evropou tak zásadní. Většina respondentů ze všech zúčastněných evropských zemí se přiklání k názoru, že zodpovědnost za zdravotní péči nese vláda. Výjimku v tomto ohledu představovalo pouze Švýcarsko, což do značné míry odráží skutečnost, že se jedná o jedinou evropskou zemi s liberálním, tržně orientovaným zdravotním systémem.

Tabulka 2. Zdravotní péče a rovnost přístupů v zacházení o nemocné (průměr)

	Odpovědnost vlády*	Efektivita péče**
Evropa	8,6	5,4
Belgie	8,0	7,1
Česká republika	8,4	5,8
Dánsko	8,8	6,1
Estonsko	8,7	5,2
Finsko	8,7	6,8
Francie	8,0	6,6
Irsko	8,6	5,2
Maďarsko	9,0	4,4
Německo	8,4	4,1
Nizozemsko	8,2	4,4
Norsko	9,0	5,7
Polsko	8,9	5,4
Portugalsko	8,8	4,1
Řecko	9,2	4,7
Slovensko	8,4	4,8
Slovinsko	8,6	4,9
Španělsko	9,0	6,2
Švédsko	8,7	6,2
Švýcarsko	7,7	6,9
Turecko	8,2	5,2
Ukrajina	9,3	2,6
Velká Británie	8,7	6,0

Zdroj: ESS 4.

Poznámka: *0 – minimální odpovědnost vlády, 10 – maximální odpovědnost vlády

**0 – naprosto efektivně, 10 – naprosto neefektivně

Závěr

Data ESS naznačují, že podíl Čechů, kteří se cítí v dobrém nebo velmi dobrém zdravotním stavu, je ve srovnání s jinými evropskými zeměmi relativně nízký. Navíc se zdá, že patříme mezi země s relativně vysokým podílem obyvatelstva, které hlásí, že má nějaký zdravotní problém, který je omezuje v každodenním životě. Otázkou je, zda tyto postoje vyjadřují skutečně špatný zdravotní stav české populace, nebo zda se v datech odráží například nerealistické představy o tom, co to znamená být zdravý.

Data ESS dále ukazují, že Češi – na rozdíl od dalších evropských národů – očekávají, že lékařské intervence jsou potřeba i v případě běžných onemocnění, a jsou relativně často zklamaní, pokud odcházejí z ordinace bez předpisu. Dalo by se říct, že Češi mají o své zdraví takové starosti, že jim řada věcí připadá jako omezující, mohou tak působit jako lidově řečeno bolestíni či hypochondři, kteří užívání léků berou jako běžný postup při řešení problémů, které nemusejí být nutně medicínského charakteru, ale vyplývají spíše z životního stylu.

Ukazuje se tak zajímavý paradox: více Čechů sice očekává, že lékařskou intervencí vyžadují i běžné nemoci, častěji vyjadřují zklamání, pokud nedostanou od lékaře předpis, ale zároveň jsou méně ochotní se radami lékařů řídit. Čeští respondenti měli relativně často pocit, že lékaři mluví nesrozumitelným jazykem, a nevěřili tomu, že lékaři přiznají, pokud udělají chybu. Relativně špatně čeští respondenti hodnotili i to, do jaké míry se zdravotnický personál chová ke všem pacientům stejně a do jaké zvýhodňuje některé pacienty. Zároveň však z předešlých výzkumů vyplývá, že i přesto jsou vztahy mezi lékařem a pacientem a dostupnost zdravotní péče vnímány jako nejméně problémové oblasti [Tabery 2010].

Literatura:

- Batty, G. D., I. J. Deary, I. Schoon, C. R. Gale. 2007. „Mental Ability Across Childhood in Relation to Risk Factors for Premature Mortality in Adult Life: The 1970 British Cohort Study.“ *Journal of Epidemiology and Community Health* 61 (11): 997–1003.
- Eurostat. 2013a. *Life expectancy at birth, by sex*. [online] [cit. 12. 2. 2013]. Dostupné z: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=0&language=en&pcode=tps00025>>.
- Eurostat. 2013b. *Healthy life years and life expectancy at birth, by sex*. [online] [cit. 9. 8. 2013]. Dostupné z: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tsd-ph100>>.
- Ferraro, K. F., M. M. Farmer, J. A. Wybraniec. 1997. „Health Trajectories: Long-Term Dynamics Among Black and White Adults.“ *Journal of Health and Social Behavior* 38 (1): 38–54.
- Hamplová, D. 2012. „Zdraví a rodinný stav.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (4): 737–755.
- iDNES. 2011. „NERV má desatero pro zdravotnictví. Spoluúčast bude vyšší, říká Nečas.“ iDNES [online] 19. 7. 2011 [cit. 11. 9. 2012]. Dostupné z: <http://zpravy.idnes.cz/nerv-ma-desatero-pro-zdravotnictvi-spoluucast-bude-vyssi-rika-necas-lix-/domaci.aspx?c=A110719_103244_domaci_taj>.
- Idler, E. L., Y. Benyamini. 1997. „Self-Rated Health and Mortality: A Review of Twenty-Seven Community Studies.“ *Journal of Health and Social Behavior* 38 (1): 21–37.
- Jürges, H. 2007. „True Health vs Response Styles: Exploring Cross-Country Differences in Self-Reported Health.“ *Health Economics* 16 (2): 163–178.
- Lidovky. 2011. „Spoluúčast pacientů se zvýší jen málo.“ Lidovky [online] 3. 4. 2011 [cit. 11. 9. 2012]. Dostupné z: <http://www.lidovky.cz/spoluucast-pacientu-se-zvysi-jen-malo-rika-heger-f6r/ln_domov.asp?c=A110403_154934_ln_domov_mc>.
- Parsons, T. 1951. „Illness and the Role of the Physician: A Sociological Perspective.“ *American Journal of Orthopsychiatry* 21 (3): 452–460.
- Parsons, T. 1975. „The Sick Role and the Role of the Physician Reconsidered.“ *Health and Society* 53 (3): 257–278.
- Rychtaříková, J. 2008. „Zdraví.“ Pp. 131–154 in J. Rychtaříková, V. Kuchařová (eds.). *Rodina, partnerství a demografické stárnutí*. Praha: PšF UK a VUPSV.
- Štípková, M., M. Kreidl. 2011. „Socioeconomic Inequalities in Birth and Pregnancy Outcomes in the Czech Republic between 1990 and 2007: An Exploration of Trends.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (3): 531–564.
- OECD. 2011. *Health Statistics 2011*. OECD.
- Tabery, P. 2010. „Názory občanů na zdravotní péči v České republice.“ Tisková zpráva CVVM. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- ÚZIS. 2006. „Vybrané ukazatele ekonomiky zdravotnictví v mezinárodním srovnání.“ *ÚZIS Aktuální informace* 37. Praha: ÚZIS.
- ÚZIS. 2011a. „Spotřeba zdravotnických služeb v letech 2007–2010.“ *ÚZIS Aktuální informace* 51. Praha: ÚZIS.
- ÚZIS. 2011b. *Tisková zpráva k vydání publikace OECD Health at a Glance 2011*. Praha: ÚZIS.
- Wadsworth, M. E., D. J. Kuh. 1997. „Childhood Influences on Adult Health: A Review of Recent Work from the British 1946 National Birth Cohort Study, the MRC National Survey of Health and Development.“ *Paediatric Perinatal Epidemiology* 11 (1): 2–20.

5. Postoje k sociálnímu zabezpečení

Olga Sivková

Sociální zabezpečení je v současnosti nedílnou součástí vyspělých ekonomik. Používá se především při řešení negativních důsledků sociálních událostí a rizik pro občana. Ve své podstatě jde o komplexní systém institucí a opatření, která vedou k zachování přiměřené životní úrovně občana v životních situacích, jako je například dlouhodobá nezaměstnanost, nemoc, invalidita, mateřství a rodičovství, stáří, úmrtí živitele atd. Systém sociálního zabezpečení garantuje a posiluje sociální jistoty občana, nicméně úroveň zajištění se liší stát od státu. Jak cíle, tak nástroje sociálního zabezpečení jsou totiž determinovány sociální politikou státu, která je podmíněna mnoha faktory. Ke klíčovým faktorům patří legislativní prostředí státu, jeho ekonomická vyspělost, demografický vývoj a v neposlední řadě i vývoj politický. Sociální zabezpečení je často, a v této kapitole tomu nebude jinak, zúženo na systém pojištění, dávek, služeb a příspěvků poskytovaných státem, nicméně sociální zabezpečení v širším pojetí zahrnuje i opatření a instituce, které vytváří prostor pro soukromý sektor, např. soukromé pojištění, podnikové zaopatření, asistenční služby, podporované bydlení, stacionáře nebo kontaktní a krizová centra.

Ačkoliv obsah a forma sociálního zabezpečení se v jednotlivých ekonomikách liší, existuje několik principů, které jsou všeobecně respektovány. Systémy sociálního zabezpečení tak zohledňují princip univerzality, uniformity, komplexnosti, adekvátnosti, participace, sociální solidarity, spravedlivosti a garance [Vostatek 2000]. Jinými slovy s ohledem na uvedené pořadí, systémy jsou všeobecné, uplatňují stejná pravidla pro všechny oprávněné osoby, zabezpečují občana v různých životních situacích, poskytované dávky a služby jsou přiměřené ke zdrojům a sociálním potřebám, rozvíjí spoluúcast občana na řešení jeho sociální situace a posilují jeho odpovědnost za vlastní životní podmínky. Další ze zásad, princip solidarity, představuje podporu a souzáležitost, ať už jde o solidaritu jednotlivců, rodin, regionů nebo generační. Zásada sociální spravedlnosti pak zahrnuje další tři základní principy: každému stejně, podle jeho potřeb a podle jeho zásluh. Poslední ze jmenovaných zásad je sociální garance, což odpovídá zajištění záchranné sítě státem. Uvedené principy se v tržních ekonomikách využívají komplexně, nicméně s různým důrazem s ohledem na vymezení dané sociální politiky a použité metody.

Dnešní systémy sociálního zabezpečení mají své kořeny v druhé polovině 19. století, kdy se formovaly charakteristické systémy dnes známé jako státy blahobytu. Nejznámější typologie státu blahobytu¹ dle Esping-Andersena [Esping-Andersen 1990] obsahuje model konzervativní (kontinentální, korporativistický), liberální a sociálnědemokratický (skandinávský) [Munková 2004; Morawski 2005].² To, co je primárně odlišuje, jsou použité metody sociálního zabezpečení. K základním metodám, které se však v dnešních moderních systémech sociálního zabezpečení výrazně prolínají, patří sociální pojištění, státní zaopatření a sociální pomoc. Sociální pojištění se nejčastěji používá pro financování zdravotní péče, nemocenské a důchodů. Je ze zákona povinné, tudíž zahrnuje velký počet pojištěnců, nicméně nárok na dávky vzniká placením pojistného nebo s počtem odpracovaných let.³ V kontrastu k sociálnímu pojištění, které je většinou odděleno od státního rozpočtu, je státní zaopatření založeno na úhradě výdajů sociálního zabezpečení ze státního rozpočtu. V současnosti je státní zaopatření často zúženo pouze na dávky univerzálního charakteru, což jsou dávky poskytované všem ve stejné výši (často např. přidávky na děti).⁴ Poslední z uvedených metod je sociální pomoc. Sociální pomoc v podobě dávek je poskytována systémy pouze na základě sociální potřebnosti, která však může být vymezena různě. Často se sociální potřebnost vztahuje k zákonem definované hranici příjmu (např. životnímu minimu). Zatím-

¹ Více o klasifikacích státu blahobytu např. Cook [2006], Munková [2004], Peková [2011], Vostatek [2000].

² Později byla typologie rozšířena o model středomořský a postkomunistický.

³ Zdravotní pojištění je v případě nezaopatřených dětí a důchodců dotováno státem v podobě úhrady pojištění.

⁴ V současnosti neplatí pro ČR. Od roku 2008 mají nárok na příspěvek rodiny s nezaopatřenými dětmi do příjmu 2,4násobku životního minima, které se počítá pro celou domácnost.

co konzervativní model je tak založen především na sociálním pojištění, liberální model vychází z kombinace sociálního pojištění s univerzálními dávkami a sociální pomoci. Sociálnědemokratický model pak charakterizují pouze univerzální dávky s aplikací metod sociálního pojištění [Peková 2011; Vostatek 2000].

V České republice má systém sociálního zabezpečení tři základní části: sociální pojištění, státní sociální podporu a sociální pomoc. Sociální pojištění v českém systému zahrnuje pouze pojištění vztahující se k nemocenské, důchodům, ať už starobním, invalidním nebo pozůstalostním, a příspěvku na státní politiku zaměstnanosti, jenž je používán na výdaje spojené s nezaměstnaností, a aktivní politiku zaměstnanosti. Náklady v době léčeni jsou financovány z nemocenského pojištění. Přídavek na dítě, rodičovský příspěvek, příspěvek na bydlení, dávky pěstounské péče, porodné a pohřebné jsou poskytovány občanům⁵ ze systému státní sociální podpory. Některé z uvedených dávek jsou příjmově testovány. Z poslední části systému, ze sociální pomoci, lze čerpat dávky pomoci v hmotné nouzi (příspěvek na živobytí, doplatek na bydlení, mimořádná okamžitá pomoc) a dávky sociální péče (příspěvek na péči, příspěvky osobám se zdravotním postižením).

Od počátku 90. let dvacátého století byly dávky sociálního zabezpečení v České republice mnohokrát upravovány, a to jak co do výše poskytované podpory, tak nároku na jejich vyplacení. Ačkoliv reforma celého systému započala již před mnoha lety, díky pomalému tempu v důsledku chybějícího politického konsenzu stále není hotová. Jednotná shoda napříč politickým spektrem nepadá ani v tom, zda je celý systém příliš nákladný a zda je s ohledem na ekonomický a demografický vývoj do budoucna finančně ušlechtlý. Nezdá se, že reforma sociálního zabezpečení (např. důchodová reforma zahrnující zrušení předčasných důchodů, zvýšení věku při odchodu do důchodu, zohlednění počtu dětí v rámci důchodového systému, povinné spoření atd.) nebo plánované změny v poskytovaných dávkách (např. výplata nemocenské v prvních třech dnech nemoci, výše porodného a rodičovského příspěvku atd.) patří v České republice k předním volebním tématům.

V nedávné době byly mediálně diskutovaným tématem zejména tzv. sociální karty („sKarty“), které mají sloužit k výplatě všech sociálních dávek. Dle Ministerstva práce a sociálních věcí ČR mají sKarty výrazně snížit náklady systému sociálního zabezpečení, nicméně česká média upozornila na příjmy České spořitelny, které z vydání a provozu karty plynou, a na řadu omezujících podmínek, které mohou zkomplikovat život příjemcům dávek. Pro ilustraci, pro některé zdravotně postižené vyplacení dávek přes sKartu znamená omezení nezávislosti, protože k bankomatu nebo obchodu, který karty přijímá, se sami nedostanou. Mimo to, vzhledem k výši poskytované dávky částka nemusí být bankomatem vyplacena celá, protože bankomaty České spořitelny vydávají pouze bankovky v nominální hodnotě 200, 1000 a 2000 Kč, přičemž pouze jeden výběr ke každé dávce je zdarma. S ohledem na aktuální zprávy v médiích lze předpokládat, že sociální karty budou zrušeny. Nicméně sKarty nejsou jedinou změnou, která byla v případě výplaty sociálních dávek v nedávné době realizována. Na začátku roku 2012 byla agenda výplat sociálních dávek převedena z obecních a městských úřadů na úřady práce. Média tak informovala o nepřipravenosti této změny a zahlcení pracovních úřadů, které nebyly schopny zajistit výplatu dávek v potřebných termínech, nebo o chybách, kdy dávky byly jednomu příjemci vyplaceny opakovaně.

Názor veřejnosti na systém sociálního zabezpečení není důležitý jen pro realizaci potřebných reforem, ale i pro fungování celé ekonomiky. Například v případě, že poskytované dávky se lidem jeví jako velmi štědré v porovnání s výdělkem ekonomicky aktivního obyvatelstva, zvyšuje se riziko jejich zneužití a větší závislosti části obyvatelstva na poskytovaných dávkách. Systém se tak může stát nákladnějším, přičemž skrze sníženou zaměstnanost a znehodnocení lidského a sociálního kapitálu může poklesnout výkonnost ekonomiky. Mimo to důvěra, která je nezbytným předpokladem pro fungování tržního systému a systému sociálního zabezpečení, je skrze vnímanou nespravedlnost v případě zneužití systému dávek některými spoluobčany výrazně redukována.⁶

⁵ Cizinci, kteří nemají trvalý pobyt na území České republiky, mají nárok na dávky státní sociální podpory po uplynutí 365 dní ode dne hlášení k pobytu. K oprávněným osobám patří také občané Evropské unie dle platných předpisů (Nařízení EP a Rady (ES) č. 883/2004 a Nařízení EP a Rady (EU) č. 492/2011) [Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR 2012].

⁶ Více informací o důvěře v ekonomiku a ekonomii např. Fukuyama [1996], Mlčoch [2006], Sedláček [2009].

Názory veřejnosti na systém sociálního zabezpečení poskytují informace i o tom, jak lidé vnímají skrze životní úroveň hospodářskou situaci země a jaký je jejich vztah k státu [Svallfors et al. 2009].

Tato kapitola se proto zabývá postojem české veřejnosti k sociálnímu zabezpečení. Zabývá se tím, co si Češi myslí o životní úrovni důchodců, nezaměstnaných, dostupnosti zařízení péče o děti pracujících rodičů nebo jaké jsou dopady sociálních dávek a služeb na různé oblasti života v České republice ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi. Vzhledem k problematické srovnatelnosti evropských systémů sociálního zabezpečení v důsledku jejich specifčnosti jsou interpretována pouze data pro Českou republiku. Vstupní data v předkládané analýze pocházejí z výzkumu ESS 4, který byl v Evropě realizován v roce 2008 a 2009. Veškerá dokumentace výzkumu je dostupná na internetovém portálu European Social Survey [Svallfors et al. 2009].

Hodnocení životní úrovně

Stát využívá systém sociálního zabezpečení jako prostředníka k posílení sociálních jistot obyvatelstva a udržení jejich životní úrovně v náročných životních situacích, jako je např. stáří, nezaměstnanost nebo rodičovství. Z dat ESS pro Českou republiku vyplývá, že tuto úlohu z pohledu respondentů vzhledem k životní situaci starobních důchodců stát neplní nejlépe. Respondenti na stupnici od 0 do 10, kde 0 znamená *naprosto špatná situace* a 10 *naprosto dobrá situace*, ohodnotili životní úroveň důchodců mírně podprůměrnou známkou 4,5. Zatímco 4 % dotazovaných se domnívalo, že životní situace starobních důchodců je v České republice velmi špatná, něco přes 1 % dotazovaných si myslelo opak. Ve srovnání s životní úrovní starobních důchodců dopadlo hodnocení životní úrovně nezaměstnaných hůře. Na stejné stupnici respondenti přiřadili životní úrovni nezaměstnaných podprůměrnou známku 3,9. Přes 5 % respondentů se domnívalo, že jejich životní úroveň je naprosto špatná, a necelé 1 % si myslelo opak. V evropském kontextu v případě obou hodnocení patří Česká republika k průměru. S výjimkou Velké Británie a Portugalska respondenti ostatních zúčastněných zemí, pro které jsou data dostupná,⁷ hodnotili životní úroveň nezaměstnaných jako horší ve srovnání s důchodci. Nadprůměrnou známkou byla ohodnocena životní úroveň jak důchodců, tak nezaměstnaných pouze v Nizozemsku, Norsku, Dánsku a Belgii. Nadprůměrnou nebo průměrnou známkou byla hodnocena životní úroveň důchodců ještě ve Švýcarsku, Německu, Irsku, Finsku, na Kypru a ve Španělsku, v ostatních zemích byly hodnoty již podprůměrné.

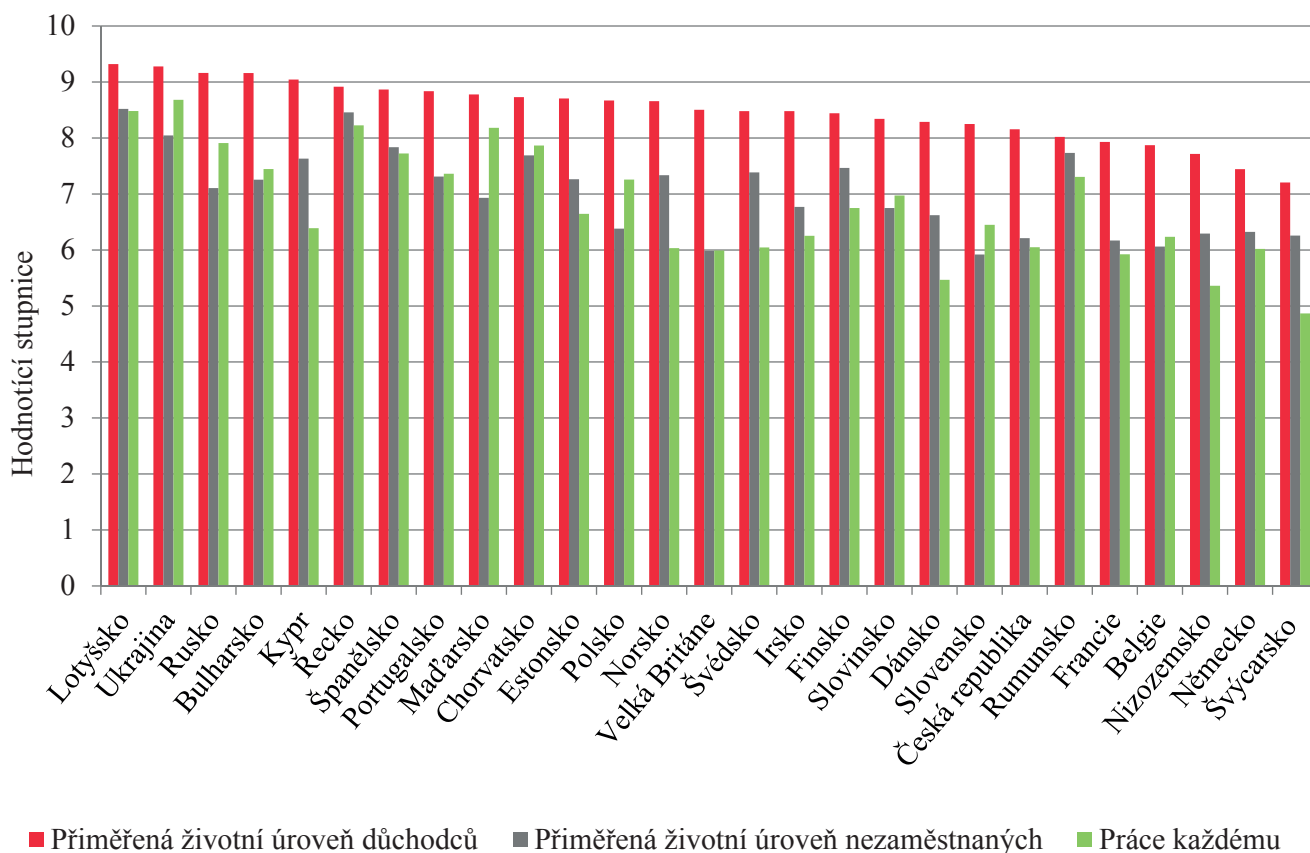
70 % dotázaných z České republiky souhlasilo s tím, že rozdíly v příjmech jsou přijatelné, pokud náležitě odměňují rozdíly ve schopnostech a úsilí, přičemž 40 % respondentů souhlasilo také s tvrzením, že ve spravedlivé společnosti by měly být rozdíly v životní úrovni lidí malé.

Z Grafu 1 je patrné, že většina dotazovaných Evropanů přisuzuje zodpovědnost za přiměřenou životní úroveň důchodců jednotlivým vládám. Jen v České republice přes 37 % respondentů uvedlo, že zajištění přiměřené životní úrovně důchodcům je zcela v odpovědnosti vlády. Celkově byla zodpovědnost českých politiků ohodnocena na stupnici od 0 do 10, kde 10 je *plná zodpovědnost vlády*, známkou 8,2. Ačkoliv je to číslo vysoké, v evropském kontextu není výjimečné. Ve srovnání s Českou republikou byla připsaná hodnota vládní zodpo-

⁷ Data v ESS 4 dostupná pro Evropu: Belgie, Bulharsko, Česko, Dánsko, Estonsko, Finsko, Francie, Chorvatsko, Irsko, Kypr, Lotyšsko, Maďarsko, Německo, Nizozemsko, Norsko, Polsko, Portugalsko, Rumunsko, Rusko, Řecko, Slovensko, Slovinsko, Španělsko, Švédsko, Švýcarsko, Ukrajinu, Velkou Británii.

vědnosti nižší pouze v Rumunsku, Francii, Belgii, Nizozemsku, Německu a Švýcarsku, avšak neklesla pod hodnotu 7. Vysvětlení, proč Evropané přisuzují vládám takovou zodpovědnost, lze mimo jiné hledat i v dlouholeté tradici využívání průběžného financování důchodových systémů. Toto financování je totiž zajišťováno státem na principu mezigeneračního přerozdělování, kdy příjmy státu plynoucí ze sociálního pojištění ekonomicky aktivních obyvatel jsou přerozděleny na důchody. Nicméně tento systém se stal neudržitelným, když evropské populace začaly stárnout. Zatímco populace pracujících se začaly zmenšovat, populace důchodců se stávají početnějšími, což vede k tomu, že důchody jsou mnohdy financovány dluhově a jejich úroveň s ohledem na životní náklady je relativně nízká.

Graf 1. Jak moc by měla být vláda odpovědná za... (průměry)

Zdroj: ESS 4.

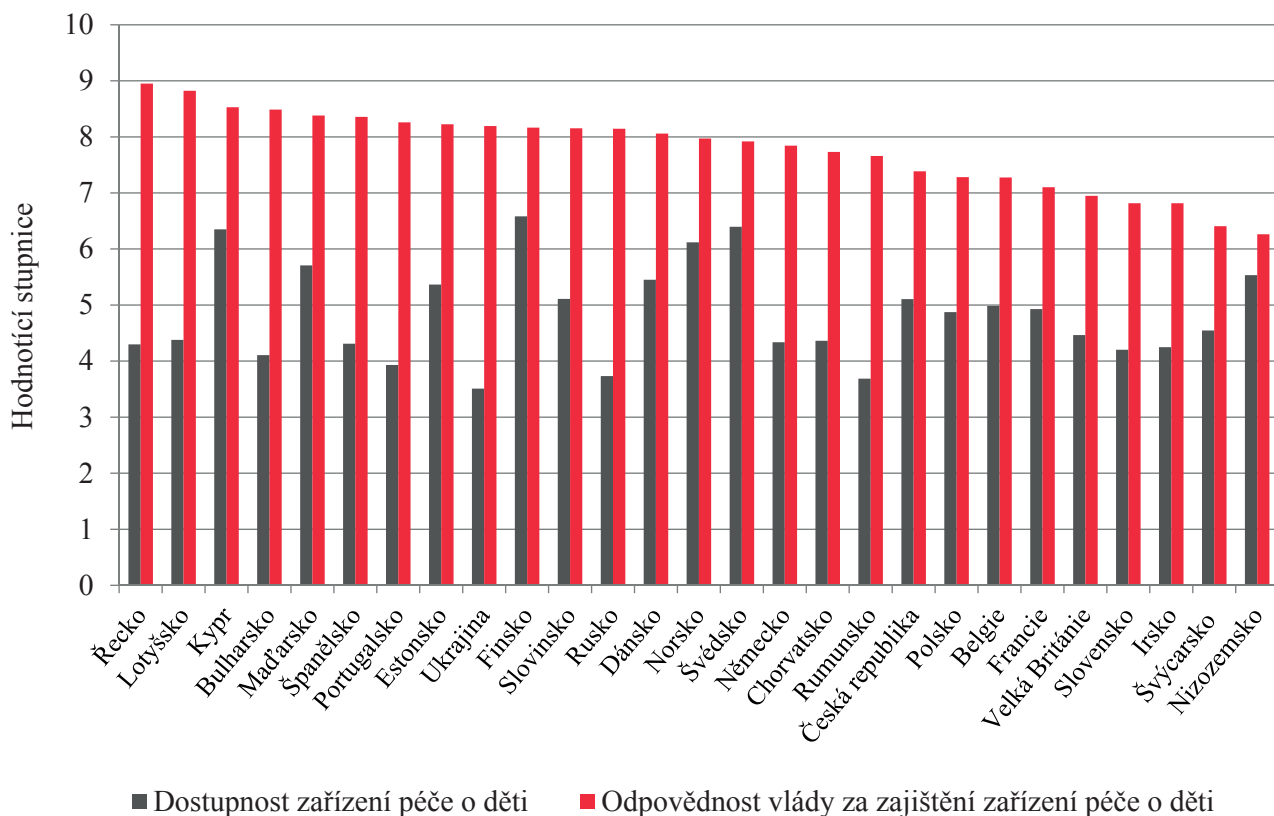
Poznámka: 0 – nemělo by být vůbec v odpovědnosti vlády, 10 – mělo by být zcela v odpovědnosti vlády

Ani v případě zodpovědnosti vlády za přiměřenou životní úroveň nezaměstnaných Česká republika v evropském srovnání nevykazuje extrémní hodnoty, i když se řadí k zemím s nižší známkou v hodnocení. Respondenti v České republice přiřadili vládě na stejné stupnici od 0 do 10 nadprůměrnou známku 6,2, přičemž největší zodpovědnost za přiměřenou životní úroveň nezaměstnaných byla deklarována v Řecku a Lotyšsku (shodně 8,5) a nejnižší na Slovensku (5,9). Nižší nebo stejná zodpovědnost vlády za přiměřenou životní úroveň nezaměstnaných ve srovnání s Českou republikou byla ještě zaznamenána ve Francii (6,2), Belgii (6,1) a Velké Británii (6,0).

Nemalá zodpovědnost je vládě evropskými respondenty přisuzována i v případě zajištění práce každému, kdo si ji přeje. Průměrné hodnocení pro jednotlivé země je v rozmezí od maximální hodnoty 8,7 zaznamenané na Ukrajině po nejnižší hodnotu 4,9 deklarovanou respondenty ve Švýcarsku. Česká republika se v evropském srovnání s mírně nadprůměrnou známkou 6,0 zařadila k ekonomicky vyspělým zemím západní a severní Evropy, jmenovitě k Norsku, Švédsku, Německu a Velké Británii, kde byl výsledek hodnocení stejný. Nižší hodnota byla zaznamenána už jen ve Francii (5,9), Dánsku (5,5), Nizozemsku (5,4) a již zmíněném Švýcarsku.

Pokud se podíváme na charakteristiky respondentů, kteří se v České republice domnívali, že vláda je plně zodpovědná za přiměřenou životní úroveň jak důchodců, tak nezaměstnaných, pak zjistíme, že šlo spíše o lidi, kteří se obávali, že v následujících dvanácti měsících nastane období, kdy nebudou mít dostatek peněz na základní potřeby pro chod domácnosti (např. na jídlo, nájemné, hypotéku, oblečení apod.), přičemž tuto nejistotu pocítovali především ti, kteří se domnívali, že v příštích dvanácti měsících přijdou o zaměstnání. Za povšimnutí stojí i fakt, že vyšší zodpovědnost vlády za přiměřenou životní úroveň nezaměstnaných deklarovali lidé, kteří častěji souhlasili s tvrzeními, že v případě nedostatku volných pracovních míst by muži měli mít větší právo na zaměstnání než ženy a ženy by měly být připraveny omezit svou placenou práci kvůli rodině. Z výše uvedeného není překvapivé, že respondenti, kteří deklarovali plnou zodpovědnost vlády za přiměřenou životní úroveň důchodců a nezaměstnaných, také častěji souhlasili s tvrzením, že vláda by měla zajistit práci každému, kdo si ji přeje.

Graf 2. Cenově dostupná zařízení péče o děti a odpovědnost vlády za jejich zajištění (průměry)

Zdroj: ESS 4.

Poznámka: 0 – naprosto špatná dostupnost, 10 – naprosto dobrá dostupnost; 0 – nemělo by být vůbec v odpovědnosti vlády, 10 – mělo by být zcela v odpovědnosti vlády

Hodnocení zajištění cenově dostupných zařízení péče o děti pro pracující rodiče a odpovědnost vlády za zajištění těchto zařízení v evropských státech je zobrazeno na Grafu 2. Z prezentovaných hodnot vyplývá, že respondenti z České republiky ohodnotili dostupnost cenově přijatelných zařízení péče o děti pro pracující rodiče průměrnou známkou 5,1, přičemž odpovědnosti vlády za zajištění těchto zařízení přiřadili nadprůměrnou známku 7,4. Nicméně ani v tomto případě nejde o nic výjimečného. Lepší hodnocení než Česká republika v případě dostupnosti cenově přijatelných zařízení péče o děti získaly jen severské země, které jsou všeobecně známé vstřícnou politikou k rodinám s dětmi, a dále pak Kypr (6,3), Maďarsko (5,7) a Nizozemsko (5,5). Nejhůře se pak v evropském hodnocení, se známkou nižší než 4, umístila Ukrajina (3,5), Rumunsko (3,7), Rusko (3,7) a Portugalsko (3,9). Z dat šetření také vyplývá, že obyvatelé evropských zemí přisuzují svým vládám vyšší než průměrnou odpovědnost za zajištění cenově dostupných zařízení péče o děti. Zatímco vládám v Nizozemsku a Švýcarsku byla přisouzena nejmenší, avšak nadprůměrná odpovědnost (tj. 6,3 a 6,4 v uvedeném pořadí), v Řecku přes 50 % respondentů deklarovalo plnou odpovědnost vlády za zajištění cenově dostupných zařízení péče o děti pro pracující rodiče. Řecká vláda získala známku 9. Pro srovnání, v České republice se pro plnou odpovědnost vlády vyjádřilo 25 % respondentů, přičemž šlo často o respondenty, kteří již deklarovali odpovědnost vlády za přiměřenou životní úroveň důchodců a nezaměstnaných.

Hodnocení dopadů sociálních dávek a služeb

Konkrétnější obrázek postojů respondentů k systému sociálního zabezpečení poskytuje hodnocení dopadů sociálních dávek a služeb na ekonomiku (Tabulka 1) a na chování lidí. S názorem, že poskytované sociální dávky a služby zatěžují ekonomiku příliš, souhlasilo 42 % respondentů z České republiky. Česko se tak zařadilo do první desítky srovnávaných zemí, kde se dotazovaní přiklonili k názoru o výrazné zátěži sociálních dávek a služeb pro ekonomiku. Více než 50 % respondentů souhlasilo s tímto tvrzením pouze v Irsku, Maďarsku, Slovensku, Francii a Velké Británii a méně než 20 % respondentů v Estonsku a Rusku.

I přesto, že se nezanedbatelná část dotazovaných z České republiky přiklonila k názoru, že systém sociálního zabezpečení je pro hospodářství zátěž, více než 50 % dotázaných souhlasilo nebo spíše souhlasilo také s tím, že poskytované sociální dávky a služby zabraňují chudobě. Mimo to přes 32 % dotazovaných souhlasilo s tvrzením, že sociální dávky a služby vedou k větší rovnosti ve společnosti. Z uvedeného by se dalo usuzovat, že výše dávek a rozsah poskytovaných služeb jsou považovány respondenty z České republiky za příliš malé na to, aby ovlivnily sociálně-ekonomické rozdíly ve společnosti, nicméně dostatečné k odvrácení případné chudoby. Podobné výsledky byly v rámci mezinárodního srovnání dokumentovány i pro Slovenskou republiku.

Srovnání výsledků v evropském kontextu odhalilo také to, jak různě je vnímána nákladnost systému sociálního zabezpečení pro podniky. Rozpětí procentuálního zastoupení respondentů přiklánějících se k zátěži poskytovaných služeb a dávek pro podniky skrze daně a poplatky je od 70 % v Maďarsku po 18 % v Rusku. Česká republika se zařadila se svými 37 % spíše k průměru. Obdobné umístění Česko získalo i v případě, kdy respondenti byli dotazováni na případnou štedrost systému sociálního zabezpečení vůči imigrantům. 46 % respondentů z České republiky souhlasilo nebo spíše souhlasilo s tím, že sociální dávky a služby jsou motivem pro cizince k přestěhování se a usazení se v zemi. V pomyslném žebříčku se země polarizovaly vzhledem k jejich ekonomické vyspělosti. Zatímco transformující se ekonomiky, např. Bulharsko, Lotyšsko, Ukrajina, které jsou spíše zdrojové země migrace, se umístily na konci žebříčku, vyspělé tržní ekonomiky, které jsou cílovými zeměmi pro migranty, získaly přední příčky. Pro ilustraci, 82 % respondentů z Německa souhlasilo nebo spíše souhlasilo s tvrzením, že sociální dávky a služby povzbuzují lidi z jiných zemí, aby tam přijeli a žili. Hned za Německem se umístilo Irsko (79 %), Velká Británie (76 %), Francie (71 %), Norsko (71 %), Španělsko (70 %) a Švýcarsko (70 %).

Tabulka 1. Názory na sociální dávky a služby vztahující se k ekonomice (%)

	Sociální dávky a služby příliš zatěžují ekonomiku	Sociální dávky a služby zabraňují rozsáhlé chudobě	Sociální dávky a služby vedou k větší rovnosti ve společnosti	Sociální dávky a služby povzbuzují lidi z jiných zemí, aby sem přijeli a žili	Sociální dávky a služby stojí podniky příliš mnoho na daních a poplatcích	Sociální dávky a služby usnadňují lidem skloubení práce a rodinného života
Belgie	39	70	69	59	56	71
Bulharsko	25	33	19	11	29	37
Česko	42	55	32	46	37	38
Dánsko	26	72	60	67	25	62
Estonsko	19	54	45	18	30	47
Finsko	20	63	67	64	33	67
Francie	52	66	59	71	58	65
Chorvatsko	38	46	48	35	45	35
Irsko	60	71	53	79	58	61
Kypr	41	77	79	66	42	63
Lotyšsko	27	35	29	13	34	37
Maďarsko	53	22	14	24	70	18
Německo	39	67	44	82	45	59
Nizozemsko	26	75	65	57	43	65
Norsko	25	65	67	71	34	71
Polsko	29	46	37	25	41	46
Portugalsko	47	57	53	41	47	55
Řecko	36	57	60	50	32	56
Rumunsko	46	45	36	28	37	37
Rusko	16	34	22	19	18	31
Slovensko	52	42	33	22	38	36
Slovinsko	36	47	49	38	36	52
Španělsko	41	53	57	70	49	59
Švédsko	27	67	64	57	36	74
Švýcarsko	37	70	58	70	36	51
Ukrajina	23	37	31	18	31	32
Velká Británie	52	57	41	76	51	58

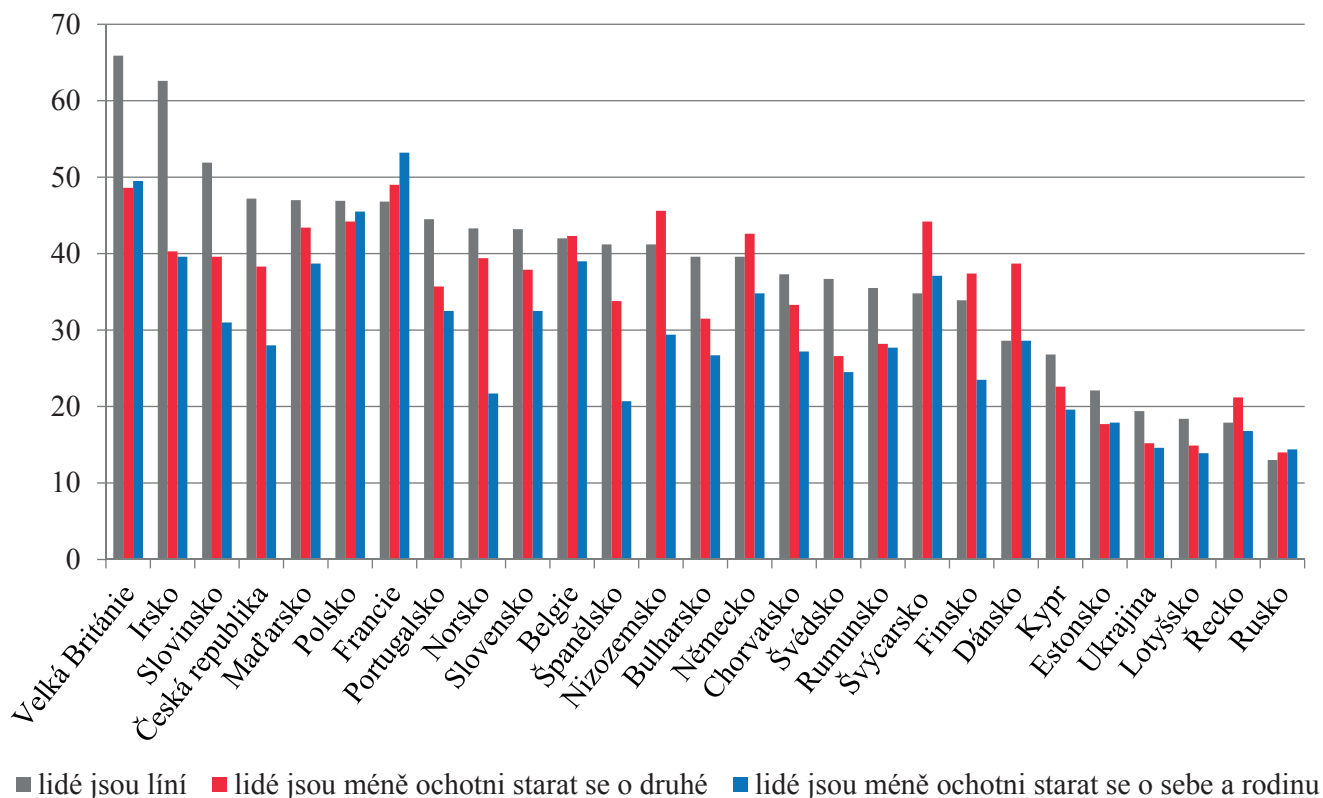
Zdroj: ESS 4.

Poznámka: Procento odpovědí rozhodně souhlasím a spíše souhlasím.

Z dat výzkumu také vyplývá, že dotazovaní z České republiky nevnímají opatření systému sociálního zabezpečení za dostatečné, pokud jde o dávky a služby poskytované rodinám s dětmi, protože pouze 38 % respondentů souhlasilo s tím, že sociální dávky a služby usnadňují lidem skloubení práce a rodinného života. Sice nejde o podíl nejnižší, nicméně v 16 z 27 studovaných zemí více než 50 % dotázaných vnímalo poskytované dávky a služby za užitečný nástroj pro sladění pracovního a rodinného života (např. Norsko, Švédsko, Belgie, Finsko, Nizozemsko). Nižší procento souhlasných opovědí v České republice může odrážet i fakt, že systém poskytovaných dávek a služeb rodinám s dětmi byl v posledních letech mnohokrát upravován, čímž se stal pro mnohé nepřehledný a komplikovaný.

54 % respondentů z České republiky souhlasilo s tvrzením, že ten, kdo vydělá více, by měl na daních odvést vyšší procento z příjmu, přičemž 39 % dotazovaných souhlasilo se stejným procentním podílem a 5,5 % se stejnou absolutní částkou peněz.

Graf 3. Sociální dávky a služby způsobují, že... (%)

Zdroj: ESS 4.

Poznámka: Procento odpovědí rozhodně souhlasím a spíše souhlasím.

System sociálního zabezpečení je zřizován k zajištění přiměřené životní úrovně občanům v náročných životních situacích, nicméně to neznamená, že zodpovědnost za životní standard by měla ležet jen na bedrech státu. V ideálním případě je sociální systém schopen pomoci, přičemž motivuje občany k samostatnosti a vlastní zodpovědnosti tak, aby se poskytovaná pomoc nestala, pokud je to možné, jedinou zárukou životní úrovně občana. Samozřejmě v realitě je situace odlišná už jen proto, že pojem „náročná životní situace“ zahrnuje širokou škálu okolností, které mohou být pro různé lidi různě obtížné. Nicméně jedno je zřejmé, funkční systém sociálního zabezpečení by neměl demotivovat lidi pracovat a neměl by narušovat solidaritu mezi lidmi a rodinnými příslušníky. Z tohoto pohledu se systém poskytovaných dávek a služeb jeví respondentům z České republiky spíše jako nefunkční, protože 47 % z nich souhlasilo s tvrzením, že sociální dávky a služby jsou příčinou lenosti lidí (Graf 3). Nepřímo by se tak dalo usuzovat, že vnímají český systém jako relativně štědrý

a nemotivující lidi pracovat. Vyšší podíl souhlasných odpovědí než v České republice byl zaznamenán už jen ve Velké Británii (66 %), Irsku (63 %) a ve Slovinsku (52 %). Naopak nejnižší podíl byl dokumentován v Rusku (13 %) a Řecku (18 %).

O něco lépe byl hodnocen český systém sociálního zabezpečení poskytující dávky a služby v případě jeho dopadů na mezilidské vztahy, protože pouze 38 % respondentů v České republice souhlasilo s tím, že dávky vedou k menší ochotě starat se o druhé, a 28 % dotazovaných se přiklonilo k názoru, že poskytované dávky a služby snižují ochotu starat se o sebe a svoji rodinu. Není překvapivé, že ti, co souhlasili s nižší ochotou starat se o druhé, častěji souhlasili i s tím, že lidé pak mají menší ochotu starat se o sebe a rodinu. Česká republika se v evropském srovnání zařadila opět k průměru. Zatímco ve Francii a Velké Británii přisuzovali v rámci srovnání sociálním dávkám a službám váhu nejvyšší, pokud jde o menší ochotu starat se o druhé, sebe, ale i rodinu (cca 49 %), nejmenší podíl souhlasných odpovědí byl zaznamenán v Rusku a Lotyšsku (cca 14 %).

Tabulka 2. Názory na zneužití systému sociálního zabezpečení (%)

	Mnoho lidí si dokáže zajistit sociální dávky a služby, na které nemají nárok	Většina nezaměstnaných se ve skutečnosti nesnaží najít si práci	Zaměstnanci často předstírají, že jsou nemocní, aby mohli zůstat doma	Mnoho lidí s velmi nízkými příjmy dostává méně sociálních dávek, než na které má ze zákona nárok
Belgie	59	47	42	43
Bulharsko	75	35	31	68
Česko	61	44	40	30
Dánsko	32	18	26	25
Estonsko	48	35	29	48
Finsko	46	40	27	65
Francie	62	42	31	50
Chorvatsko	82	38	47	79
Irsko	77	31	68	47
Kypr	72	55	46	64
Lotyšsko	55	34	24	63
Maďarsko	80	45	53	52
Německo	68	35	24	46
Nizozemsko	50	30	35	26
Norsko	48	19	33	24
Polsko	78	66	49	67
Portugalsko	60	49	47	69
Řecko	74	31	39	62
Rumunsko	69	46	41	63
Rusko	51	40	22	59
Slovensko	70	67	31	59
Slovinsko	71	55	47	60
Španělsko	69	31	50	63
Švédsko	51	16	22	23
Švýcarsko	56	29	32	40
Ukrajina	64	31	25	63
Velká Británie	77	46	66	51

Zdroj: ESS 4.

Poznámka: Procento odpovědí rozhodně souhlasím a spíše souhlasím.

Přesvědčení, že český systém sociálního zabezpečení lze bez větších obtíží zneužít, vyjádřila více než polovina

dotazovaných z České republiky – 61 % respondentů totiž souhlasilo s tvrzením, že mnoho lidí si dokáže zajistit sociální dávky a služby, na které nemají nárok (Tabulka 2). Podle respondentů je nejsnadněji zneužitelný systém sociálních dávek a služeb v Chorvatsku (82 %), Maďarsku (80 %), Polsku (78 %), ale i ve Velké Británii a Irsku (shodně 77 %), nejméně zneužitelný systém sociálního zabezpečení mají v Dánsku (32 %), Finsku (46 %), Norsku a Estonsku (shodně 48 %).

Z Tabulky 2 je také zřejmé, že nezanedbatelný podíl na případném neoprávněném využívání sociálních dávek a služeb v České republice mají z pohledu respondentů nezaměstnaní, kteří si práci nehledají, a zaměstnanci, kteří nemoc předstírají, aby mohli zůstat doma. Častěji se k tomuto názoru přikláněli ti, co souhlasili s tím, že sociální dávky a služby podněcují v lidech lenost, a ti, kteří se domnívali, že životní úroveň nezaměstnaných není v České republice špatná. Na druhé straně se zdá, že český systém je vnímán jako relativně adresný, protože pouze 30 % dotazovaných souhlasilo, že lidé s velmi nízkými příjmy nedostávají všechny sociální dávky a služby, na které by ze zákona měli právo, ačkoliv jsou považovány za nízké. Za pozornost stojí i fakt, že třetina respondentů se nebyla schopna rozhodnout, co by vláda měla udělat, pokud by se musela rozhodovat mezi snížením daní a omezením sociálních dávek a služeb nebo zvýšením daní a vyšších výdajů na systém sociálního zabezpečení. Češi byli rozděleni i v otázce, zda ten, kdo přispíval do systému více, by měl v případě krátkodobé nezaměstnanosti dostávat na příspěvcích více. Zatímco 46 % se přiklonilo k vyšším dávkám, 45 % by upřednostnilo stejné sociální dávky bez ohledu na výši předchozích plateb do systému. Procentní rozdíl byl výraznější v případě penzí, kde 59 % respondentů souhlasilo s vyšším důchodem pro ty, co přispívali více, přičemž 33 % se vyjádřilo pro stejnou výši starobních důchodů.

Závěr

Systém sociálního zabezpečení je obecně zřizován pro zmírnění negativních dopadů různých životních situací na životní úroveň občana (např. nemoc, nezaměstnanost, rodičovství atd.). Jde o komplexní soustavu institucí a opatření, jež je nedílnou součástí hospodářství, proto je efektivní fungování systému více než žádoucí. Z výsledku European Social Survey konaného mezi roky 2008 a 2009 vyplývá, že z pohledu respondentů z České republiky český systém sociálního zabezpečení zcela neplní svou funkci.

Životní úroveň jak důchodců, tak nezaměstnaných v České republice je považována za nízkou, přičemž hlavní zodpovědnost za tento stav je přisuzována české vládě. Dle respondentů je povinností vlády zajistit práci všem, kdo si ji přejí. Hodnocení dopadlo o něco lépe v případě cenově dostupných zařízení péče o děti pro pracující rodiče, kdy byla přiřazena průměrná známka, což znamená, že situace sice není účastníky výzkumu vnímána jako velmi dobrá, ale ani jako velmi špatná. Nicméně i v tomto případě respondenti deklarovali odpovědnost vlády za cenově dostupná zařízení péče pro děti. Mimo uvedené, pomoc rodinám s dětmi skrze poskytované sociální dávky a služby pro lepší skloubení rodinného a pracovního života byla vnímána spíše jako nedostačující.

Systém sociálního zabezpečení se sice jeví jako zátěž pro českou ekonomiku, avšak z pohledu respondentů zabraňuje chudobě. Dle jejich názoru nevede sice k snížení sociálně-ekonomických rozdílů v české společnosti, ale je schopen pomoci k zachování odpovídající životní úrovně lidí v hmotné nouzi. Z výsledku šetření také vyplývá, že systém je považován za adresný a lidé s nízkými příjmy dostávají sociální dávky a služby, na které mají dle zákona právo. Na druhé straně, systém sociálního zabezpečení se jeví jako snadno zneužitelný, s tím, že mnoho lidí je schopno opatřit si sociální dávky a služby, které jim dle zákona nepřísluší. Z dokumentovaných názorů je také patrné, že český systém sociálního zabezpečení nepůsobí jako motivační pro nalezení práce a dle respondentů je zneužíván především nezaměstnanými, kteří si práci nehledají, a zaměstnanci, kteří předstírají nemoc, aby mohli zůstat doma. Pozitivním signálem je však to, že poskytované sociální dávky a služby v České republice z úhlu pohledu respondentů nesnižují ochotu lidí pečovat o druhé, o rodinu a sebe. Nezanedbatelná část respondentů také souhlasila s tím, že poskytované sociální dávky a služby mohou být i motivem pro imigraci do České republiky. Česká republika se v evropském srovnání ve většině analyzovaných aspektů systému sociálního zabezpečení zařadila v rámci skupiny porovnávaných zemí k průměru.

Literatura:

- Cook, B. 2006. „Conceptual Framework for Analysis of Welfare State Developments.“ *Centre of Full Employment and Equity Working Paper No. 06-06*. Newcastle: University of Newcastle.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Fukuyama, F. 1996. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press.
- Ministerstvo práce a sociálních věcí. 2012. „Státní sociální podpora.“ [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí [cit. 12. 2. 2013]. Dostupné z: <<http://www.mpsv.cz/cs/2#dsp>>. Mlčoch, L. 2006. *Ekonomie důvěry a společného dobra*. Praha: Karolinum.
- Morawski, W. 2005. *Ekonomická sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Munková, G. 2004. *Sociální politika v evropských zemích*. Praha: Karolinum.
- Peková, J. 2011. *Veřejné finance: teorie a praxe v ČR*. Praha: Wolters Kluwer ČR.
- Sedláček, T. 2009. *Ekonomie dobra a zla*. Praha: Nakladatelství 65. pole.
- Svallfors, S., W. van Oorschot, P. Taylor-Gooby, Ch. Staerklé, J. G. Andersen, J. Hills, T. Sefton, S. Mau. 2009. *Welfare Attitudes in a Changing Europe: Theory Behind Proposed Module*. [online] [cit. 12. 2. 2013]. Dostupné z: <http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&task=view&id=219&Itemid=308>.
- Vostatek, J. 2000. *Sociální a soukromé pojištění*. Praha: Codex Bohemia.

6. Ekonomická morálka

Romana Trusinová

Tržní ekonomika dnes převládá ve většině zemí světa. Posledních třicet let bylo v Evropě ve znamení rozvoje kapitalismu, neoliberalismu a rozmachu konzumní společnosti. Všechny evropské země tak dnes přijaly model tržní ekonomiky, který umožňuje jednotlivcům i celým národům vytvářet bohatství. Tržní ekonomika není morální či nemorální, ekonomičtí aktéři (konzumenti i podniky) se však vůči sobě mohou dopouštět praktik, které jsou nemorální, nebo dokonce nelegální [Karstedt 2003]. Osobní zkušenosti s těmito prohřešky proti ekonomické morálce nebo informace o těchto prohřešcích mohou ovlivňovat důvěru lidí v legitimitu podnikání, vlády i samotné tržní ekonomiky.

Kapitalismus tak přináší silný nárůst nejistoty, jelikož volný trh skýtá mnoho nástrah [Karstedt 2003; Passas 2000]. Zákazníci se dnes cítí ohroženi jednáním prodejců a poskytovatelů služeb. V médiích se množí informace o přebalování potravin s prošlým datem spotřeby v obchodech, o nabízení nevýhodných smluv klientům ze strany bank a jiných institucí, o korupčních skandálech politiků i úředníků. Stejně tak firmy a drobní podnikatelé ztrácí důvěru ke svým zákazníkům, kteří se pokoušejí uplatňovat fingoané reklamace nebo třeba zveličovat pojistné škody. A podobně obezřetné musí být úřady státní správy vůči četným snahám občanů vyhnout se placení daní či nárokovat si výhody a dávky, na které nemají právo.

Všechny tyto ekonomické prohřešky mohou být z pohledu jednotlivce drobnostmi. V součtu však lidé jejich pácháním přispívají k silně bující sféře nebezpečné šedé ekonomiky. Její objem byl v roce 2011 v České republice vyčíslen na 17 % hrubého domácího produktu, tedy přes 500 miliard Kč [Kearney 2011]. Role konzumenta a občana jsou přitom úzce propojené. Chování ve sféře jedné (ekonomické) do značné míry vypovídá o našem chování ve sférách dalších (občanské, politické, společenské) [Karstedt, Farrall 2006; Lopez 2010]. Úroveň ekonomické morálky obyvatel, měřená četností drobných ekonomických prohřešků, které někdy nejsou ani nelegální, ale každopádně jsou morálně diskutabilní, tak vypovídá o morálce celé společnosti mnohdy lépe než počty násilných a jiných trestných činů.

Tato kapitola se zaměří právě na téma ekonomické morálky občanů České republiky a dalších evropských států zjišťované pomocí jejich zkušeností s pácháním vybraných majetkových a hospodářských prohřešků, přestupků či trestných činů, nebo činů proti pořádku ve věcech veřejných. Kromě zkoumání rozšířenosti páchání těchto prohřešků v České republice a v Evropě bude cílem popsat také faktory, které (ne)poctivost lidí ovlivňují.

Cíle a postup analýz

Základním cílem analýz v této kapitole je zmapovat úroveň ekonomické morálky v České republice ve srovnání s dalšími státy Evropy a popsat faktory, které k tomuto stavu přispívají. Hlavním vysvětlovaným konceptem tak bude četnost páchání vybraných majetkových a hospodářských prohřešků, přestupků či trestných činů nebo činů proti pořádku ve věcech veřejných, souhrnně měřící úroveň ekonomické nepoctivosti jednotlivců.

Ta bude vysvětlována pomocí proměnných zjišťujících kulturní kontext, jež byly zařazeny do výzkumu ESS,

a to: a) četností zkušeností spotřebitelů s tím, kdy se sami stali oběťmi podvodů ze strany trhu, b) důvěrou k představitelům trhu a c) hodnotovou orientací na kontinuu od morální odpovědnosti k právnímu cynismu. Hodnotový přístup právního cynismu značí stav, kdy lidé považují zákony v oblasti trhu za pochybné či špatné a nutnost jejich dodržování za diskutabilní [Sampson, Bartusch 1998]. Takový postoj většinou plyne z celkové nespokojenosti s uspořádáním trhu a jeho fungováním a z nízké důvěry v jeho aktéry. Rozšíření přístupu právního cynismu ve společnosti přitom přispívá k začarovanému kruhu nepoctivosti: na dodržování norem se nelze spolehnout a spotřebitelé a poskytovatelé služeb a zboží si vzájemně nemohou důvěřovat. Lidé proto shromažďují špatné zkušenosti s trhem a tuto nespokojenost mu oplácejí stejnou mincí – vlastní nepoctivostí [Karstedt, Farrell 2006; Passas 2000].

Sledovány budou také sociálně-demografické charakteristiky respondentů, které ovlivňují jak jejich sociální postavení, tak úroveň příležitostí k deviantnímu jednání ve sféře trhu. Právě nízké sociální postavení jedinců v hierarchické struktuře společnosti je považováno za další možný zdroj nepoctivého jednání [Lopez 2010]. V sociálně slabších skupinách totiž může převládat pocit, že k dosažení materiálního zabezpečení nelze dospět poctivou cestou. Pocity zoufalství, sociální deprivace a frustrace pak mohou dohnat osoby s nižším sociálním statutem k porušování zákonů ve snaze zlepšit svou ekonomickou situaci [Runciman 1966].

Za účelem získání širšího kontextu a ověření teze o provázanosti jednotlivých společenských sfér bude také zkoumán vzájemný vliv přečinů v ekonomické sféře a spokojenosti s fungováním demokracie a politickou a sociální důvěrou.

Výzkumné otázky zní:

- ☞ Jaká je míra ekonomické morálky Čechů? A jaký mají Češi ve srovnání s obyvateli jiných evropských států postoj k institucím trhu?
- ☞ Co nám může postoj lidí k trhu prozradit o jejich vztahu k dalším společenským institucím?
- ☞ Které společenské skupiny v Česku jsou poctivé méně a které více?

K zodpovězení výzkumných otázek byla využita analýza dat z výzkumu European Social Survey Round 2 z roku 2004, který obsahoval sérii otázek zaměřených na téma ekonomické morálky.

Ekonomická morálka v Česku a v Evropě

Zapojení lidí do nekalých praktik v ekonomické oblasti bylo zjišťováno pomocí baterie otázek na četnost vykonání sedmi různých ekonomických a majetkových prohřešků, přestupků či trestných činů v posledních pěti letech.¹

Konkrétní otázky zněly: *Jak často – pokud vůbec – jste...*

...si nechal/a peníze, které Vám prodavač nebo číšník vrátil nazpět, i když jste věděl/a, že Vám dal moc?

...platil/a v hotovosti bez stvrzenky, abyste se vyhnul/a placení DPH nebo jiných daní?

...prodával/a nějakou použitou věc a kryl/a její vady?

...zneužil/a či pozměnil/a průkaz nebo dokument, abyste předstíral/a, že máte nárok na něco, na co jste nárok neměl/a?

...nahlásil/a zveličené nebo nepravdivé pojistné škody?

...nabídl/a pozornost nebo úplatek státnímu úředníkovi za jeho služby?

...vznášel/a zveličené nebo nepravdivé nároky na státní příspěvky, jako je sociální zabezpečení nebo jiné dávky?

Možnosti odpovědí byly: nikdy; jednou; dvakrát; třikrát nebo čtyřikrát; pětkrát nebo vícekrát. Kromě těchto možností někteří respondenti odmítli odpovědět nebo odpověděli neurčitými variantami *nevím* či *žádná zkušenost s touto situací*. Vypovídající hodnota těchto otázek je závislá na ochotě respondentů přiznat své *nepoctivé* jednání, což je standardním metodologickým omezením sociologického výzkumu. Ochotu respondentů odpovídat po pravdě by však měla zajišťovat zaručovaná anonymita dotazování.

EE 37 % Čechů spáchalo ve zjišťovaném pětiletém období alespoň jeden prohřešek v ekonomické sféře

Celkem 37 % Čechů spáchalo ve zjišťovaném období alespoň jeden ze zjišťovaných prohřešků, což je ve srovnání s ostatními evropskými státy relativně nízké číslo. Na špici je s 54 % Island, na opačné straně spektra stojí Portugalsko (19 %).

Stejně jako napříč téměř celou Evropou, i v České republice je nejčastějším ze zjišťovaných přečinů placení bez účtenky za účelem vyhnout se daním (Tabulka 1). Tak ve zjišťovaném období učinilo 21 % Čechů. Každý pátý Čech si také nechal v obchodě či restauraci vrátit větší hotovost, než mu náležela. Přeborníky v placení

¹ Jelikož sběr dat použitých v této kapitole proběhl v roce 2004, obrat „v posledních pěti letech“ lze časově vymezit roky 1999 až 2004. Avšak vzhledem k tomu, že se v otázkách jedná o velmi pozvolna se měnící jevy, lze předpokládat jen malou změnu, pokud by respondenti odpovídali dnes.

bez stvrzenky jsou Islandané, z nichž tak ve zjišťovaném období učinilo 44 %. Na druhém místě jsou Dánové s 35 %. Naopak Britové se sice relativně méně často snaží vyhnout odvodu daní, jejich chování je ale ve srovnání s ostatními státy nejhorší, pokud jde o poctivost vůči obchodníkům: když jim vrátí více, třetina si tuto hotovost ponechá. Slovinci a Češi jsou si četností a skladbou páchaných prohřešků velmi podobní. Společně také obsazují první a druhé místo v nabízení úplatků či pozornosti úředníkům. Zatímco ve zbytku Evropy se k takovému jednání uchýlilo většinou kolem 1 % občanů, z Čechů má tuto zkušenost ve zjišťovaném pětiletém období 7 %, Slovinců 8 %.

Tabulka 1. Podíl těch, kteří spáchali příslušný čin v jednotlivých státech Evropy (řádková %)

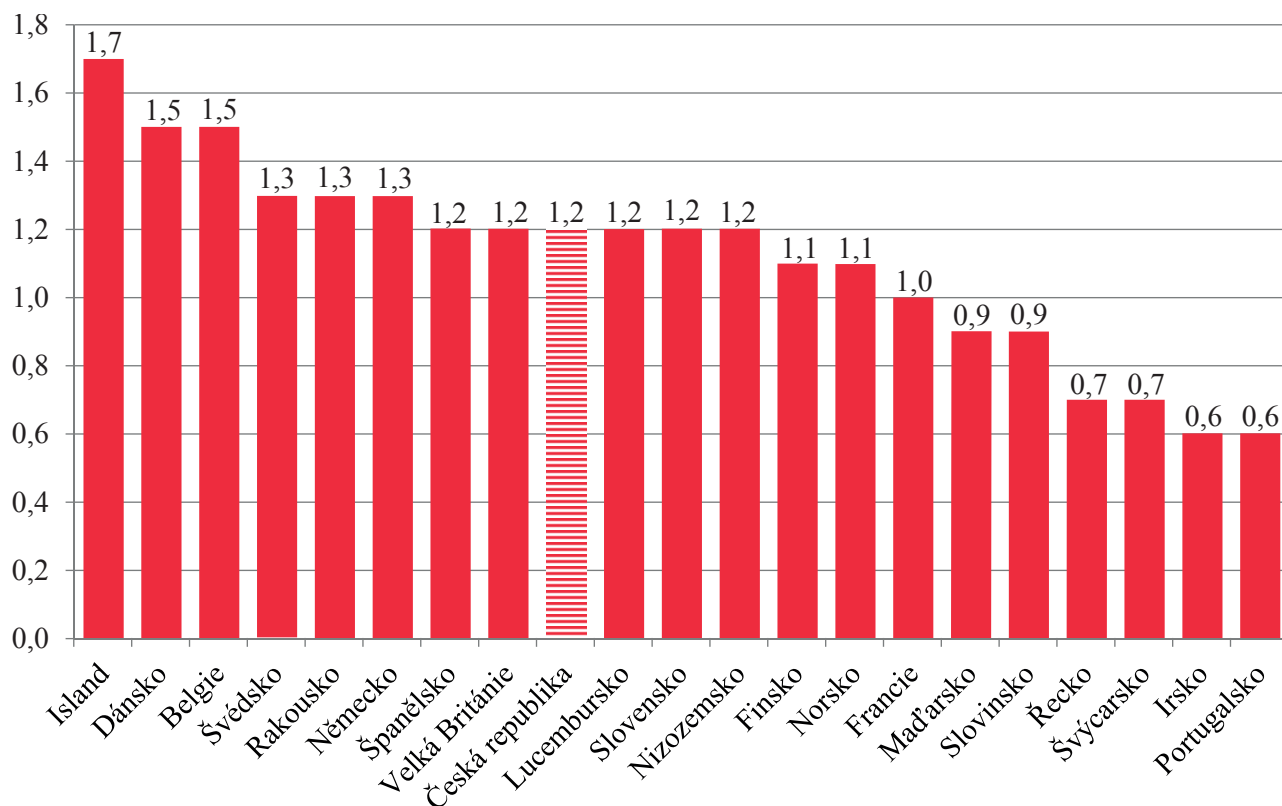
	platil bez účtenky	nechal si drobné	zneužil dávky	kryl vady prodávané věci	falšoval dokumenty	zveličil pojistné škody	nabídl úplatek
Belgie	32	31	1	3	2	2	1
Česká republika	21	20	3	4	5	4	7
Dánsko	35	23	1	4	2	5	1
Finsko	27	22	2	5	2	3	0
Francie	30	20	1	1	2	3	1
Irsko	15	18	1	2	2	1	0
Island	44	17	3	3	3	5	0
Lucembursko	30	31	1	3	2	3	1
Maďarsko	27	10	0	1	1	2	1
Německo	30	22	1	3	3	4	1
Nizozemsko	27	26	0	4	3	2	0
Norsko	27	23	2	2	2	1	1
Portugalsko	13	6	1	2	2	2	2
Rakousko	26	23	3	4	6	6	2
Řecko	20	5	0	1	0	0	3

Zdroj: ESS 2.

Poznámka: V českém dotazníku, ve Francii a ve Velké Británii nebyla varianta odpovědi *žádná zkušenost s touto situací*. Naopak zde byla instrukce pro tazatele, aby odpověď *žádná zkušenost s touto situací* označili jako *neví*. V zájmu srovnatelnosti výsledků byly ve všech zemích varianty odpovědi *neví*, *žádná zkušenost s touto situací* a *odmít odpověď* sloučeny do jedné kategorie. Jelikož v Estonsku, Polsku, Turecku a na Ukrajině byla četnost těchto odpovědí extrémně vysoká (v některých položkách přes 20 %), byly tyto země vyřazeny z analýz.

Komplexnější představu o tom, jak rozšířené je deviantní chování v ekonomické sféře v Česku a napříč Evropou, je možné získat vytvořením součtového indexu ekonomické nepoctivosti. Ten byl vytvořen jako součet odpovědí na výše položené otázky a reflektuje tak, kolik z těchto činů člověk v minulosti spáchal a jak často. Dosahovat může teoreticky hodnot 0 až 28, kdy 0 znamená, že člověk žádný přečin nespáchal, a 28, že spáchal všechny alespoň pětkrát. Srovnání průměrných hodnot indexu nepoctivosti v evropských státech prezentuje Graf 1. Průměrný Čech spáchal ve zjišťovaném období více než jeden zjišťovaný přečin, což Čechy řadí do méně poctivé poloviny Evropy, do sousedství Španělska, Velké Británie, Lucemburska a Slovenska. Nejméně poctiví jsou Islandané, Dánové a Belgičané, nejpoctivější jsou naopak Švýcaři, Irové a Portugalci.

Graf 1. Průměrný index ekonomické nepoctivosti v mezinárodním srovnání

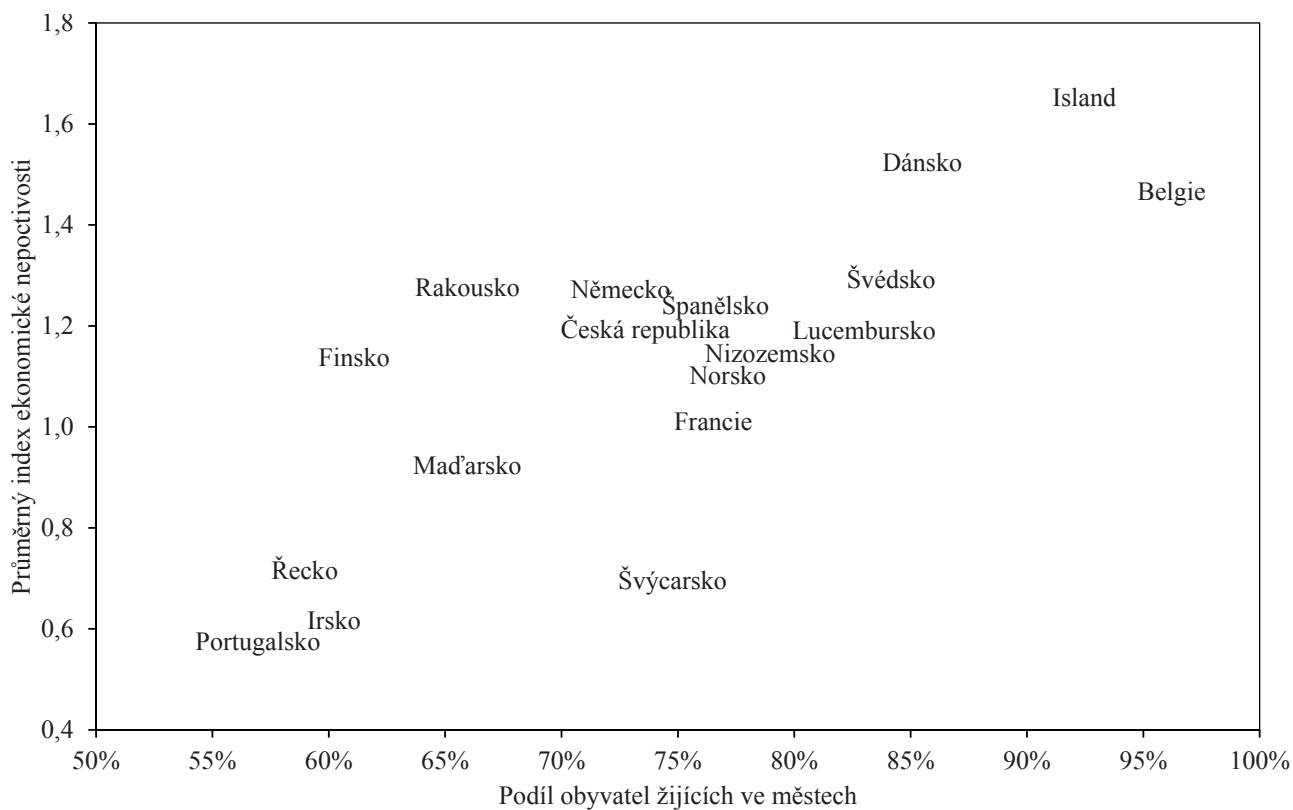
Zdroj: ESS 2.

Pořadí zemí dle ekonomické nepoctivosti jejich obyvatel souvisí s některými makrosociálními ukazateli. Zejména pořadí zemí dle indexu nepoctivosti v ekonomické sféře připomíná pořadí zemí dle statistik celkové zločinnosti [Eurostat 2004a]. Podle Eurostatu byl v roce 2004 nejvyšší počet všech zločinů hlášených na policii na jednoho obyvatele zaznamenán ve Švédsku, Velké Británii, Belgii a Dánsku. Jak potvrzuje statistický významný vztah mezi průměrným indexem nepoctivosti a počtem hlášených zločinů na jednoho obyvatele, míra nepoctivosti běžných občanů v ekonomické sféře je přímo úměrná celkové zločinnosti v zemi ($r = 0,53$).

Celková zločinnost v zemi bývá přitom často vysvětlována pomocí míry urbanizace, jelikož ke zločinům častěji dochází ve městech [EU ICS 2005]. Stejný vztah existuje mezi průměrnou ekonomickou nepoctivostí obyvatel a mírou urbanizace země ($r = 0,70$).² Tam, kde žije větší část obyvatel ve městech, jsou lidé průměrně méně poctiví (viz Graf 2).

² Zdroj statistik míry urbanizace – „Urban Population (2004) by country“ [NationMaster 2004].

Graf 2. Vztah mezi průměrným indexem ekonomické nepoctivosti a mírou urbanizace

Zdroj: ESS 2.

Naopak ani celkovou zločinnost, ani ekonomickou nepoctivost občanů neovlivňuje bohatství země měřené ukazatelem hrubého domácího produktu na jednoho obyvatele.³ Nelze tedy říci, zda jsou poctivější obyvatelé bohatých či chudších evropských států.

³ Zdroj statistik HDP – „Gross Domestic Product at Market Prices“ [Eurostat 2004b].

Zkušenosti spotřebitelů s nepoctivostí ze strany ekonomických aktérů, důvěra v trh a stát

Spotřebitelé nejsou jen pachatelé ekonomických prohřešků, ale jsou také jejich oběťmi. Četnější zkušenosti s neférovým jednáním ze strany obchodníků a poskytovatelů služeb mohou ovlivňovat postoj lidí k trhu, důvěru v jeho aktéry i vlastní ochotu jednat nepoctivým způsobem. Konkrétně ve výzkumu ESS 2 byla zjišťována zkušenost respondentů s pěti typy nekalého jednání ze strany ekonomických aktérů.

Otázky zněly: *Jak často, pokud vůbec, se Vám v posledních pěti letech staly tyto věci?*

Instalatér, stavební řemeslník, automechanik nebo jiný opravář předražil cenu nebo provedl zbytečnou práci.

Bylo Vám prodáno jídlo, které bylo zabaleno tak, aby byly zakryty jeho špatné části.

Banka nebo pojišťovna Vám nenabídla nejlepší nabídku, na kterou jste měl/a nárok.

Byla Vám prodána použitá věc, u které se brzy ukázalo, že je vadná.

Úředník státní správy nebo samosprávy Vás žádal o nějakou pozornost nebo úplatek za své služby.

Varianty odpovědí byly: nikdy; jednou; dvakrát; třikrát nebo čtyřikrát; pětkrát nebo vícekrát.

€€ 45 % Čechů si ve zjišťovaném období koupilo potravinu, u které se následně ukázalo, že byla zabalena tak, aby nebyly vidět její špatné části.

Četnost zkušeností Čechů a obyvatel dalších evropských států s uvedenými typy nekalého jednání prezentuje Tabulka 2. Ze všech možností mají Češi v největší míře zkušenosti s nákupem jídla, které bylo zabaleno tak, aby nebylo poznat, že je zkažené. S takovou praktikou se setkala 45 % Čechů, což je číslo v rámci Evropy průměrné. V mezinárodním srovnání je na tom však Česká republika špatně, pokud jde o zkušenosti lidí s nečestným jednáním ze strany řemeslníků a opravářů, prodejců použitých věcí a úředníků. Řemeslníci a opraváři předražili svou práci ve zjišťovaných pěti letech více než třetině Čechů (36 %), což je druhé nejvyšší číslo mezi zkoumanými státy (spolu s Francií a Německem, hůře je na tom pouze Lucembursko). Téměř třetina Čechů má zkušenosti také se zakoupením použité věci, u které se brzy ukázalo, že je vadná. Tato praktika je rozšířenější už jen na Slovensku a ve Slovinsku. Výjimečná je pak míra zkušeností Čechů s tím, že je úředník státní správy nebo samosprávy požádal o úplatek nebo laskavost. To zažilo ve zjišťovaném období 11 % dotázaných Čechů, což staví Českou republiku na těsné třetí místo ve zkušenostech s korupcí za Slovensko a Řecko. Ostatní národy mají těchto zkušeností výrazně méně.

Naopak Češi reflektují ve srovnání s Evropou sporadické zkušenosti s tím, že by se na ně pokoušely vyzrát banky nebo pojišťovny. V daném období měla takovou zkušenost pětina Čechů, což je téměř dvakrát méně oproti například Islandu nebo Norsku. Příčinu je však možné hledat v tom, že značná část Čechů uvedla, že nemá s jednáním s těmito institucemi žádnou zkušenost.

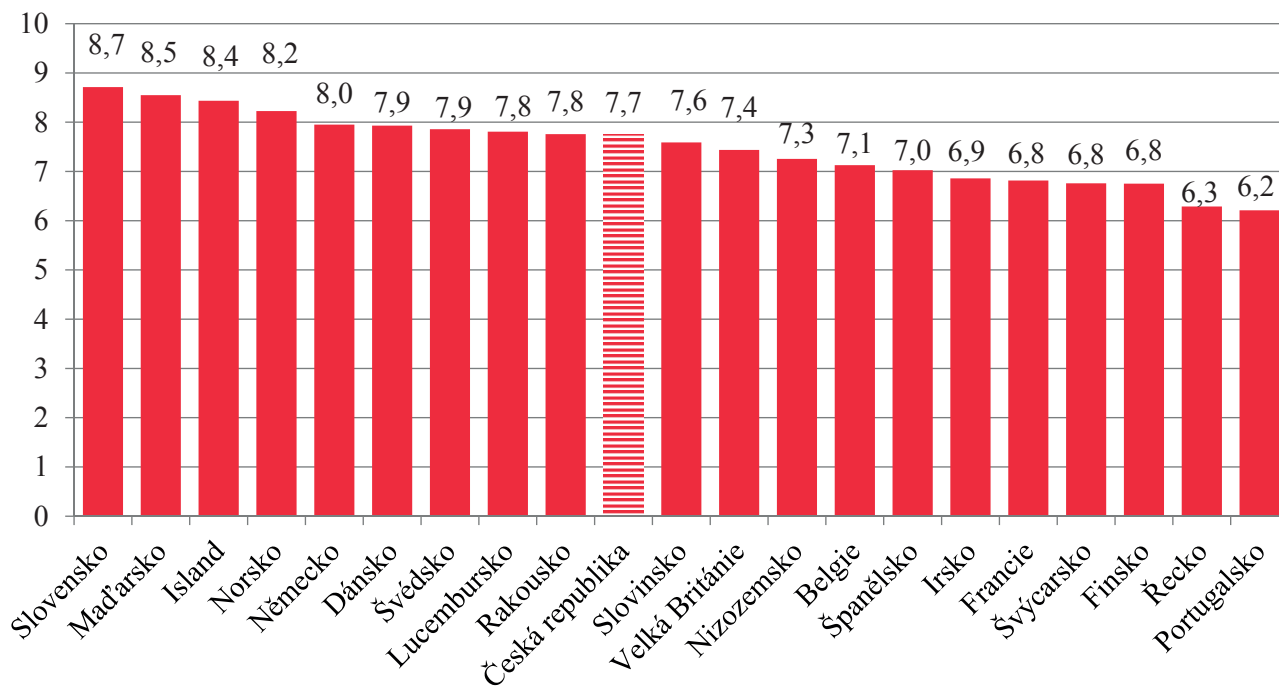
Tabulka 2. Podíl těch, kdo se stali obětmi příslušných činů v jednotlivých státech Evropy (řádková %)

	řemeslník nebo opravář předražil práci	zakoupil jídlo zabalené tak, aby byly zakryty špatné části	banka nebo pojišťovna nenabídla nejlepší nabídku	zakoupil použitou věc, u které se brzy ukázalo, že je vadná	úředník požádal o pozornost nebo úplatek
Belgie	34	34	26	19	2
Česká republika	36	45	20	30	11
Dánsko	29	46	29	17	2
Finsko	22	29	21	26	1
Francie	36	25	29	15	1
Irsko	26	28	28	18	2
Island	25	50	38	28	1
Lucembursko	44	51	28	22	3
Maďarsko	34	60	27	29	5
Německo	36	51	31	19	2
Nizozemsko	35	42	26	20	1
Norsko	31	51	39	23	2
Portugalsko	17	21	14	12	4
Rakousko	34	51	29	16	5
Řecko	31	14	10	9	12
Slovensko	34	58	17	47	13
Slovinsko	33	48	24	32	3
Španělsko	35	27	28	11	3
Švédsko	26	53	27	23	2
Švýcarsko	28	31	24	14	1
Velká Británie	34	34	34	23	1

Zdroj: ESS 2.

Součtem odpovědí na otázky zjišťující zkušenosti lidí s tím, kdy se je někdo z ekonomických aktérů pokusil podvést, lze opět získat souhrnný index, a to index zkušeností s nepoctivostí ze strany ekonomických aktérů. Index může dosahovat hodnot 5 až 25, kdy 5 znamená, že respondent nebyl nikým podveden, a 25, že byl každým z aktérů podveden alespoň pětkrát. Pořadí zemí dle průměru tohoto indexu prezentuje Graf 3. Česká republika se umísťuje v polovině spektra, za což vděčí zejména vysokým zkušenostem s nemorálnostmi ze strany řemeslníků, prodejců a úředníků a nízkým zkušenostem se špatným jednáním ze strany finančních institucí.

Graf 3. Průměrný index zkušeností s nepoctivostí ze strany ekonomických aktérů v mezinárodním srovnání

Zdroj: ESS 2.

Se špatnými zkušenostmi může souviset nedůvěra spotřebitelů k ekonomickým aktérům, kteří na trhu působí (drobní podnikatelé i velké podniky) nebo jej regulují (státní správa a samospráva). Ta byla ve výzkumu ESS zjišťována pomocí série otázek ve znění: *Nakolik byste důvěřoval/a následujícím skupinám, že jednájí s lidmi, jako jste vy, čestně?* Respondenti hodnotili zvláště čestnost drobných podnikatelů (*instalatéři, stavební řemeslníci, automechanici a jiní opraváři*), velkých podniků, jakými jsou *finanční společnosti jako banky nebo pojišťovny*, a nakonec *úředníků státní správy a samosprávy*. Dotázaní mohli pro hodnocení použít pětibodovou škálu od *moc nevěřím* po *dost věřím*.

☞☞ 46 % Čechů nedůvěřuje alespoň jednomu z ekonomických aktérů, jako jsou řemeslníci, finanční společnosti a úředníci státní správy a samosprávy. 12 % Čechů nedůvěřuje ani jedné z těchto skupin.

Odpovědi ukazují, že Češi celkově důvěřují ekonomickým aktérům ve srovnání s jinými evropskými státy velmi málo. Téměř každý druhý Čech má podezření, že by s ním některý ze zmíněných ekonomických aktérů nejednal čestně. A 12 % Čechů cítí nedůvěru jak k řemeslníkům a finančním společnostem, tak i úředníkům státní správy a samosprávy zároveň.

Nejhorší pověst mají úředníci, kterým nedůvěřuje 35 % Čechů, což je zároveň nejvyšší podíl ve srovnání s ostatními evropskými státy (Tabulka 3). Stejně málo úředníkům důvěřují Řekové, na třetím místě jsou Slováci (32 %). Naopak národy západní Evropy výrazně méně důvěřují finančním institucím, jako jsou banky a pojišťovny. Extrémní je v tomto kontextu Francie, kde finančním institucím nedůvěřuje 45 % občanů. Nedůvěra k řemeslníkům a opravářům je nejsilnější ve Velké Británii (37 %).

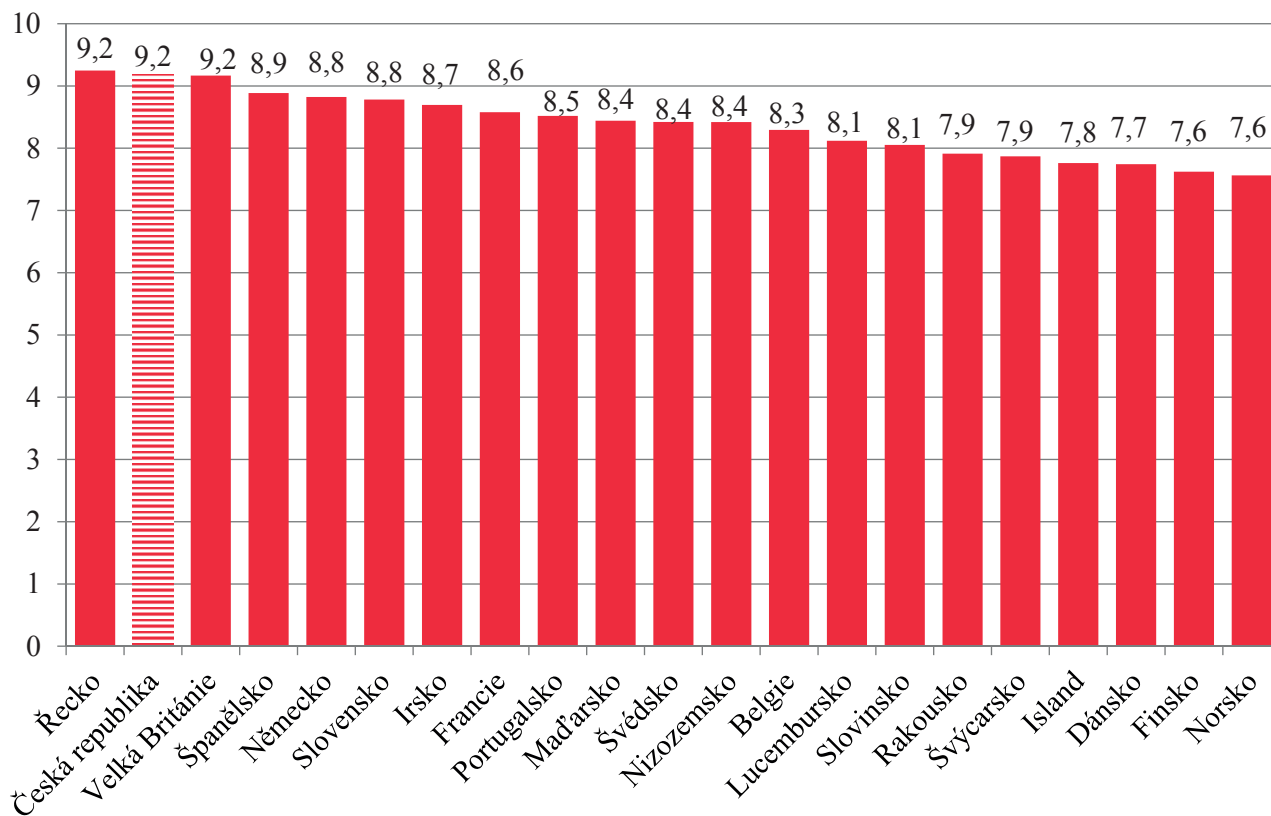
Tabulka 3. Podíl těch, kdo nedůvěřují příslušným aktérům trhu v jednotlivých státech Evropy (řádková %)

	nedůvěra k řemeslníkům a opravářům	nedůvěra k finančním institucím	nedůvěra k úředníkům
Belgie	26	28	20
Česká republika	28	30	35
Dánsko	22	19	11
Finsko	10	12	13
Francie	29	45	20
Irsko	26	36	27
Island	10	14	13
Lucembursko	32	21	15
Maďarsko	17	31	21
Německo	30	39	20
Nizozemsko	25	26	21
Norsko	15	16	8
Portugalsko	23	27	16
Rakousko	20	25	13
Řecko	30	40	35
Slovensko	18	24	32
Slovinsko	16	20	16
Španělsko	32	40	23
Švédsko	16	30	18
Švýcarsko	17	30	17
Velká Británie	37	27	27

Zdroj: ESS 2.

I zde je možné součtem odpovědí na tři výše citované otázky vytvořit index nedůvěry v trh. Ten reflektuje, kolika z daných skupin respondent důvěřuje nebo nedůvěřuje a do jaké míry. Dosahovat může hodnot 5 až 15, kde 5 znamená, že respondent všem třem zjišťovaným skupinám dost věří, a 15 znamená maximální nedůvěru, tedy že ani jedné nevěří. Z hlediska průměrných hodnot je Česká republika na druhém místě v celkové nedůvěře občanů v trh napříč Evropou, hůře je na tom pouze Řecko (Graf 4). Naopak největší důvěru k představitelům trhu mají severské národy.

Graf 4. Průměrný index nedůvěry v ekonomické aktéry v mezinárodním srovnání

Zdroj: ESS 2.

Nedůvěra v trh může přitom odrážet celkovou podezřívavost lidí vůči společnosti a jejím institucím. Tuto představu data ESS 2 potvrzují. Národy s vyšší důvěrou k trhu mají také vyšší důvěru k politickým institucím ($r = -0,63$)⁴ a obecně k druhým lidem ($r = -0,69$).⁵ Zároveň vyšší důvěra v trh a jeho aktéry panuje v těch zemích, ve kterých jsou lidé celkově spokojenější s fungováním demokracie ($r = -0,46$).⁶

Provázanost těchto postojů bývá vysvětlována různě. Teorii vysvětlujících příčiny a následky důvěry je totiž mnoho, některé se zaměřují na charakteristiky individuální, jiné na sociální. V tomto kontextu je pravděpodobné, že v pozadí ekonomické, institucionální i sociální důvěry stojí pocit životní jistoty či nejistoty občanů coby klíčová charakteristika. Jak totiž vyplývá ze zjištění jiných autorů [Torrente n.d.; Karstedt 2003], pocit životní nejistoty narušuje důvěru člověka k jednotlivým společenským institucím i k druhým lidem. Rozporuplné odpovědi například Dánů nebo Norů, kteří mají sice relativně hodně zkušeností s nepoctivým jednáním ze strany trhu (viz Graf 3), ale přitom vysokou důvěru k jeho aktérům (viz Graf 4), je tak možné vysvětlit menší nejistotou obyvatel severovýchodních států, plynoucí ze štedřejšího typu sociálního státu a menších sociálních nerovností v zemi. Tento stav zvyšuje pocit životní jistoty obyvatel, a tím přispívá k jejich vyšší ekonomické, institucionální i sociální důvěře.

⁴ Důvěru k politickým institucím, tedy parlamentu, právnímu systému, policii a politikům, respondenti hodnotili vždy na škále od *naprosté důvěry* po *vůbec žádnou důvěru*. Součtem odpovědí na tyto čtyři položky byl získán celkový index institucionální důvěry.

⁵ Sociální důvěra neboli důvěra v druhé byla měřena pomocí otázky: *Myslíte si, že by se Vás většina lidí snažila podvést, pokud by měli tu možnost, nebo by se snažili být poctiví?*

⁶ Spokojenost s fungováním demokracie byla měřena přímou otázkou na škále od *naprosté spokojenosti* po *naprostou nespokojenost*.

Podobné vztahy mezi proměnnými platí také na individuální úrovni v České republice. Tedy ti Češi, kteří důvěřují trhu, spíše důvěřují též politickým institucím ($r = -0,26$; $\text{sig} = 0,000$) a druhým lidem ($r = -0,24$; $\text{sig} = 0,000$) a pozitivněji hodnotí fungování demokracie v České republice ($r = -0,24$; $\text{sig} = 0,000$).

Dále bylo prokázáno, že nedůvěřivost Čechů k trhu často plyne ze špatných zkušeností s jednáním s ekonomickými aktéry – čím častěji byl člověk konfrontován s neférovým jednáním, tím nižší důvěru k představitelům trhu obecně nyní má (korelace indexů $r = 0,27$; $\text{sig} = 0,000$). Nebezpečné přitom je, že špatné zkušenosti s trhem a nedůvěra k jeho aktérům mohou zpětně ovlivňovat sklony lidí osobně se uchýlovat k nepoctivému jednání.

Z hlediska sociálně demografických charakteristik respondentů je podstatné, že oběťmi nekalých praktik ze strany trhu se v České republice nestávají nejčastěji důchodci, jak by se mohlo zdát z reportáží v médiích. Naopak, podvedeni bývají častěji lidé ve středním věku, Pražané a osoby s vyšším vzděláním, tedy skupiny, u nichž lze předpokládat více příležitostí k interakci s trhem obecně.

Právní cynismus

Postoje lidí k zákonům trhu byly ve výzkumu ESS 2 zjišťovány pomocí škály právního cynismu. Za právního cynika je možné považovat člověka, který zákony nevnímá jako příkazy, jež je nutné v každém případě dodržovat, ale jako formální záležitosti, které nejsou vždy užitečné při jednání ve sféře trhu [Sampson, Bartusch 1998]. Právní cynici se častěji cítí oprostěni od povinnosti dodržovat zákony a pro jejich dodržení či porušení se rozhodují dle vlastního uvážení v aktuální situaci. Míra právního cynismu dotázaných byla ve výzkumu ESS 2 zjišťována pomocí tří výroků, se kterými respondenti vyjadřovali svůj souhlas nebo nesouhlas na pěti-bodové stupnici od *rozhodně nesouhlasím* po *rozhodně souhlasím*. Výroky zněly:

Pokud chcete vydělat peníze, nemůžete vždy jednat poctivě.

Zákony by se měly přísně dodržovat, i když to znamená ztrátu dobrých příležitostí.

Občas je přijatelné neřídit se zákony a dělat si, co chcete.

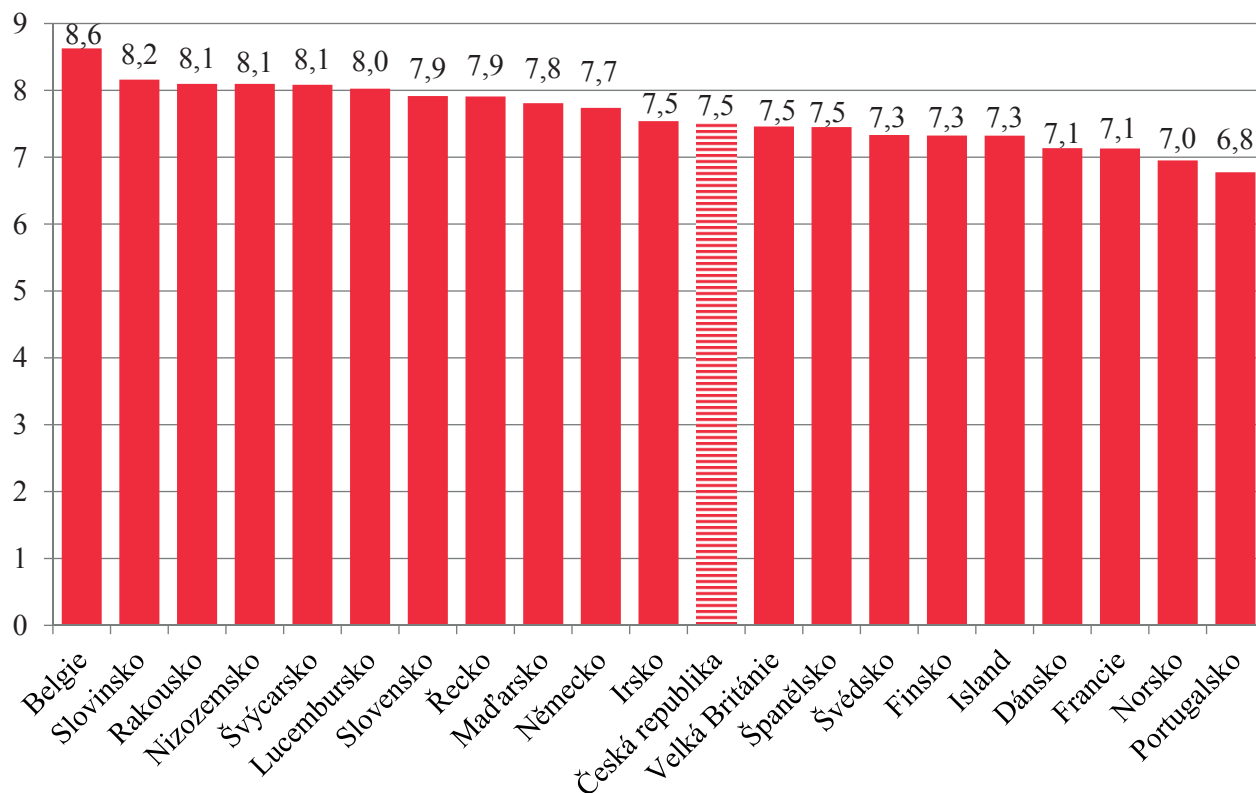
☞☞ 33 % Čechů se domnívá, že pokud chcete vydělat peníze, nemůžete vždy jednat poctivě.

Každý třetí Čech souhlasil s výrokem, že pokud chcete vydělat peníze, nemůžete vždy jednat poctivě. Na druhou stranu celkem 65 % Čechů si stojí za tím, že zákony je třeba vždy dodržovat, „pouze“ pětina souhlasila, že občas je přijatelné se zákony neřídit.

Otočením škály u druhého z výroků a součtem odpovědí v těchto třech otázkách lze získat index právního cynismu. Čím vyšší hodnota indexu, tím více cynický vůči zákonům respondent je; index může dosahovat hodnot 3 až 15. Mezinárodní srovnání průměrných hodnot prezentuje Graf 5. Rozdíly jsou spíše minimální a Češi se umísťují v polovině spektra.

Graf 5. Průměrný index právního cynismu v mezinárodním srovnání

Zdroj: ESS 2.

Také postojová orientace právního cynismu se projevuje i v dalších oblastech života jednotlivce a zejména v jeho vztahu k ekonomickým institucím. Tyto vazby nejsou zřetelné na agregované úrovni států, kde jsou vztahy složitější. Na individuální úrovni je ale zřejmé, že právní cynismus v České republice může plynout ze špatných zkušeností s jednáním s ekonomickými aktéry (korelace s indexem zkušeností s nepoctivostí ze strany trhu $r = 0,16$; $\text{sig} = 0,000$). Právní cynici mají také nižší důvěru k ekonomickým aktérům i politickým institucím ($r = -0,13$; $\text{sig} = 0,000$; respektive $r = -0,15$; $\text{sig} = 0,000$). A konečně, právní cynici jsou výrazně častějšími pachateli ekonomických prohřešků ($r = 0,30$; $\text{sig} = 0,000$).

Kdo je poctivý a kdo není?

Které skupiny lidí jsou v Česku těmi více poctivými a které méně? Je skutečně možné hledat motivy ekonomických prohřešků v chudobě a sociální deprivaci jejich pachatelů, nebo jsou důvody takového jednání jinde? Hraje roli postoj k institucím trhu, nebo je nejdůležitějším prediktorem nepoctivosti samotná příležitost?

K nalezení faktorů, které ovlivňují ekonomickou nepoctivost jednotlivců, byla využita lineární regrese. Ta modeluje společný vliv různých charakteristik respondentů na jejich skóre v indexu ekonomické nepoctivosti. Výsledky regrese pro Českou republiku prezentuje Tabulka 4. Nestandardizované regresní koeficienty ukazují, o kolik a jakým směrem se změní hodnota indexu páchaní zločinu při změně dané nezávislé proměnné o jednotku. Standardizované regresní koeficienty porovnávají vliv jednotlivých nezávislých proměnných mezi sebou.

Tabulka 4. Výsledky lineární regrese pro ČR; závislá proměnná – index ekonomické nepoctivosti

	nestandardizované regresní koeficienty B	standardizované regresní koeficienty beta	sig.
(konstanta)	-1,986		0,000
index právního cynismu	0,229	0,234	0,000
zkušenosti s tím být podveden	0,202	0,262	0,000
věk respondenta	-0,009	-0,069	0,006
pohlaví muž	0,331	0,071	0,003
vzdělání s maturitou a vyšší	0,341	0,073	0,003
je podnikatel	0,519	0,058	0,016
žije v Praze	0,504	0,057	0,018

Zdroj: ESS 2.

Poznámka: Model je statisticky významný na hladině významnosti 0,001, procento vysvětleného rozptylu $R^2 = 0,19$.

☞☞ Nejméně poctiví v ekonomické sféře jsou mladí muži s vyšším vzděláním, kteří se žijí jako podnikatelé a žijí v Praze.

Ze sociálně demografických charakteristik souvisí s nepoctivostí Čechů zejména jejich pohlaví, věk, vzdělání, ekonomická aktivita a místo bydliště. Méně poctiví jsou muži oproti ženám, mladí lidé a ti, kteří mají vyšší vzdělání (alespoň maturitu, případně vysokou školu). Specifickou skupinou s větší tendencí k porušování ekonomických norem jsou podnikatelé. Nekalé ekonomické praktiky jsou také častější u Pražanů, což odpovídá zjištěním o vyšší nepoctivosti v městských oblastech i napříč Evropou. Nízký vliv má subjektivně hodnocený příjem respondenta – nejvíce deviantního jednání bylo zaznamenáno u respondentů, kteří uvedli, že se svým příjmem bez problémů vyjdou. Při kontrole vlivu ostatních proměnných zařazených do modelu v Tabulce 2 však význam této charakteristiky mizí.

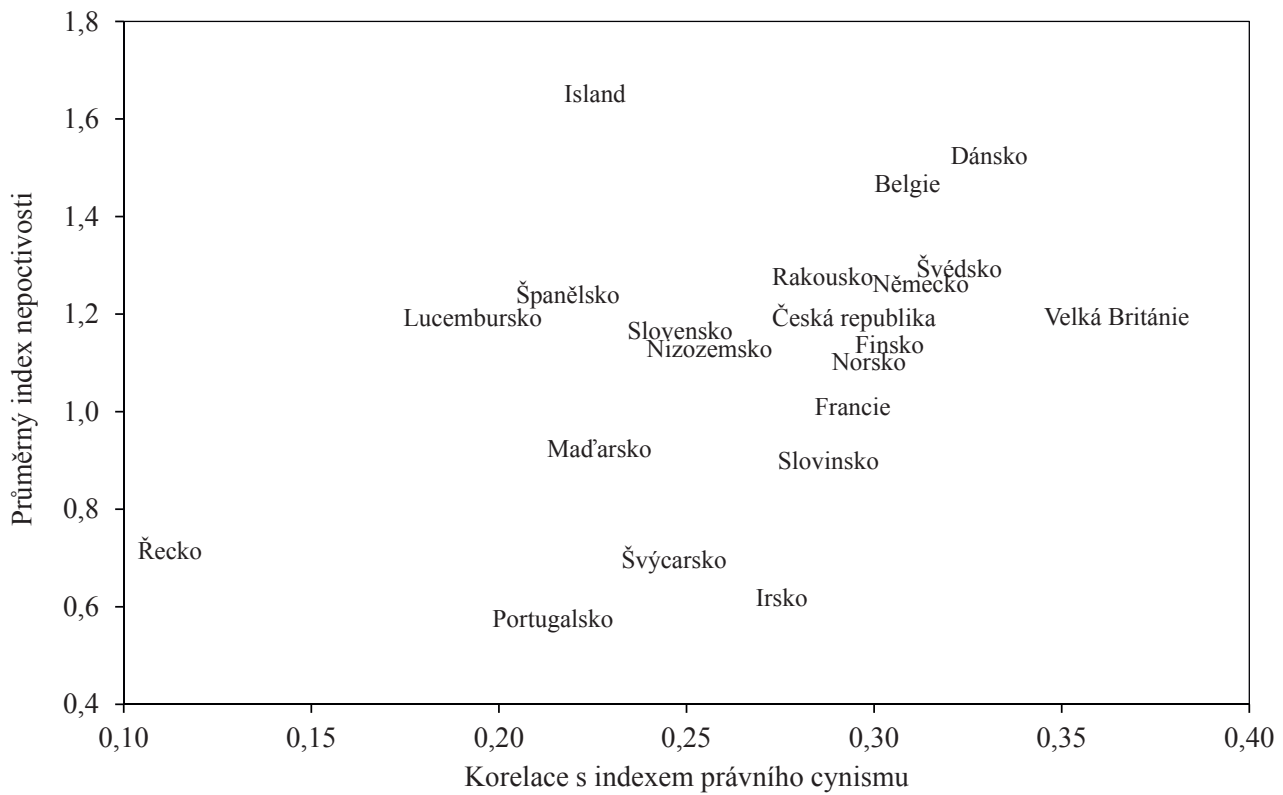
Výsledky tak vylučují hypotézu o vlivu sociální deprivace na deviantní chování Čechů v ekonomické sféře. Nepodvádějí chudí, ale naopak lidé s vyšším socioekonomickým statutem – vzdělaní, žijící v Praze, působící jako podnikatelé. Dle těchto charakteristik jsou hřešícími zejména lidé, u nichž lze předpokládat vyšší kontakt s trhem obecně. Zákony v oblasti trhu častěji porušují jednoduše ti, kdo mají více příležitostí být s tržními mechanismy v kontaktu, bez ohledu na jejich případnou nouzi.

I při kontrole vlivu sociálně demografických charakteristik výrazně častěji páchají ekonomické přečiny lidé, kteří mají sami více zkušeností s nekalým jednáním ze strany trhu a jejichž názory jsou bližší hodnotové orientaci právního cynismu. Lze tedy vysledovat předpokládaný začarovaný kruh nepoctivosti: zkušenosti lidí s nečestností ze strany jiných ekonomických aktérů podporují racionalizaci vlastní nečestnosti a zvyšují sklony lidí porušovat normy.

Nelze přitom předpokládat, že stejné charakteristiky nepoctivců jako v Česku platí napříč celou Evropou. Ve všech zkoumaných zemích sice platí, že méně poctiví jsou muži, mladí lidé, právní cynici a ti, kteří v minulosti sami byli podvedeni. Taktéž ve většině zemí páchají ekonomické prohřešky častěji lidé s vyšším sociálním statutem, tedy spíše ti bohatší nebo vzdělanější. Pravým opakem je ale například Portugalsko. V Portugalsku se uchylují k deviantnímu jednání častěji lidé s nižším příjmem a lidé žijící na vesnicích. Portugalsko je tak spíše možné považovat za příklad země, kde k nepoctivosti vede deprivace určitých společenských skupin plynoucí z jejich horších životních podmínek.

Rozdílný je také význam právního cynismu pro páchání ekonomických přečinů napříč Evropou. Mezinárodní srovnání prezentuje Graf 6. Svislá osa grafu značí průměrný index nepoctivosti, tzn. čím výše na ose stát je, tím obvyklejší je mezi jeho obyvateli deviantní jednání. Na vodorovné ose je korelační koeficient mezi indexem nepoctivosti a indexem právního cynismu, tedy míra těsnosti vztahu mezi těmito dvěma proměnnými. Rozložení států okolo diagonály potvrzuje zjištění, které dříve částečně popsala Lopez [2010], že totiž vliv postojové orientace právního cynismu na deviantní jednání je vyšší v zemích, kde je nepoctivé jednání obecně častější. Situaci lze zdůvodnit tím, že pokud je podvádění běžné, stává se samo o sobě normou. Chápání ve smyslu „vždyť to dělají všichni“ se stává vhodným způsobem ospravedlnění vlastních prohřešků a podporuje tak ochotu lidí porušovat pravidla. Tato situace se týká i České republiky, kde je také ekonomická nepoctivost výrazně podporovaná hodnotovými orientacemi pachatelů.

Graf 6. Porovnání indexu nepoctivosti a korelace s právním cynismem napříč Evropou

Zdroj: ESS 2.

Závěr

Češi patří v ekonomické rovině k méně poctivým národům Evropy. Zároveň mají četné špatné zkušenosti s jednáním ekonomických aktérů vůči nim samotným. Více léček než v jiných zemích chystají na své zákazníky zejména čeští řemeslníci a obchodníci, naopak méně špatných zkušeností mají Češi s jednáním s finančními společnostmi. Výjimečná je u nás situace korupce: z 21 států Evropy jsou Češi dle výzkumu ESS 2 druhí nejaktivnější v nabízení úplatků úředníkům a třetí v četnosti zkušeností s tím, že si jim o úplatek úředník řekl. Z těchto charakteristik plyne druhá nejnižší celková důvěra Čechů k aktérům trhu ve srovnání s Evropou a dokonce nejvyšší nedůvěra právě k úředníkům státní správy a samosprávy. Nedůvěra v trh je přitom úzce svázána s nedůvěrou politickou a sociální i se zdrženlivějšími postoji Čechů k hodnocení spokojenosti s fungováním demokracie v zemi.

Méně čestní jsou v České republice ti, kdo jsou s trhem více v kontaktu a mají tak k nepoctivému jednání více svodů a příležitostí. Typickým nepoctivcem je mladý muž z Prahy, který se živí jako podnikatel, jeho postoj k zákonům trhu je spíše cynický a má více zkušeností s nečestnými praktikami ze strany trhu. Lze tak vysledovat princip oplácení stejnou mincí. Lidé, kteří se na trhu pohybují a jsou zvyklí na jeho nepoctivost, ztrácejí svou ekonomickou morálku a ochotněji zákony trhu sami porušují.

Jaká perspektiva z toho pro Českou republiku vyplývá? Zejména není možné hledat důvody porušování zákonů v sociální deprivaci a chudobě aktérů. Naopak, nejméně poctivými Čechy jsou často ti nejlépe situovaní. Zároveň současnou nepoctivost některých Čechů nelze považovat za pozůstatek zlovyků z dob komunismu, kdy „kdo nekradl, okrádal rodinu“. Ekonomické normy totiž častěji porušují mladí lidé, jejichž první kontakt s ekonomickou sférou se odehrál již v prostoru volného trhu.

Ze zjištění vyplývá, že aktuální míra nepoctivosti Čechů není stavem přechodným a nelze spoléhat na samovolné zlepšení. Vhodnější je věnovat pozornost možnostem, jak cíleně snižovat nepoctivost v oblasti trhu. Zásadním požadavkem je budování důvěry mezi spotřebiteli a poskytovateli zboží a služeb, což je však běh na dlouhou trať stejně jako budování důvěry mezi občany a státem. Dále je třeba neustále upozorňovat na hranice správného a špatného, normálního a deviantního jednání v obecném diskurzu. Dokud totiž bude možné říkat si „na tom přeci není nic špatného, dělají to tak všichni“, těžko bude možné vystoupit z bludného kruhu nepoctivosti.

Literatura:

- EU ICS. 2005. *The Burden of Crime in the EU*. [online] [cit. 31. 5. 2012]. Dostupné z: <<http://www.european-safetyobservatory.eu/downloads/EUICS%20-%20The%20Burden%20of%20Crime%20in%20the%20EU.pdf>>.
- Eurostat. 2004a. *Crimes Recorded by the Police*. [online]. Eurostat [cit. 31. 5. 2012]. Dostupné z: <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=crim_gen&lang=en>.
- Eurostat. 2004b. „Gross Domestic Product at Market Prices.“ [online] [cit. 31. 5. 2012]. Dostupné z: <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=-tec00001&language=en>>.
- Karstedt, S. 2003. „Legacies of a Culture Inequality: The Janus Face of Crime in Post-Communist Countries.“ *Crime, Law & Social Change* 40 (2–3): 295–320.
- Karstedt, S., S. Farral. 2006. „The Moral Economy of Everyday Crime: Market, Consumers and Citizens.“ *British Journal of Criminology* 46 (6): 1011–1030.
- Kearney, A. T. 2011. *The Shadow Economy in Europe, 2011*. [online] [cit. 31. 5. 2012]. Dostupné z: <https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:XFCLo6c4LckJ:www.visaeurope.com/idoc.ashx?-docid%3D4d53b726-cd71-4ba5-a50b-735d11ca4075%26version%3D-1+The+Shadow+Economy+in+Europe&hl=cs&gl=cz&pid=bl&srcid=ADGEESjGoeCXSlmuoRcsi9M_YbxSbWLEiv_UGr12Wt-Sr85tzyqXOwtoIBvOYAz-3mZuXyLmyN9r0mrBPUniJC5UKbr3wX0YklMwTvd2OBU2vp34mXAh-Zp29GgCsduvCWwUgp9KbLp4UF&sig=AHIEtbSwbvuheH4LmCLtyVM00spzRve7oQ>.
- Lopez, C. A. 2010. „Consumer Morality in Times of Economic Hardship: Evidence from European Social Survey.“ *International Journal of Consumer Studies* 34 (2): 112–120.
- NationMaster. 2004. „Urban Population (2004) by Country.“ [online] [cit 31. 5. 2012]. Dostupné z: <http://www.nationmaster.com/graph/peo_urb_pop-people-urban-population&date=2004>.
- Passas, N. 2000. „Global Anomie, Dysnomie and Economic Crime: Hidden Consequences of Neoliberalism and Globalization in Russia and Around the World.“ *Social Justice* 27 (2): 16–44.
- Runciman, W. G. 1966. *Relative Deprivation and Social Justice*. Berkeley: University of California Press.
- Sampson, R. J., D. J. Bartusch. 1998. „Legal Cynicism and (Subcultural?) Tolerance of Deviance: The Neighborhood Context of Racial Differences.“ *Law & Society Review* 32 (4): 777–802.
- Torrente, D. n.d. „Crime and Social Cohesion in Europe: Social Change and the New Problem of Western Europe Security.“ [online]. Barcelona: University of Barcelona [cit 31. 5. 2012]. Dostupné z: <<http://www.ub.edu/epp/seg/seceuro.PDF>>.

7. Důvěra v instituce a sociální důvěra

Markéta Sedláčková

Výzkumy veřejného mínění hovoří o důvěře v instituce v české společnosti v posledních letech jasně: „Důvěra v Poslaneckou sněmovnu je na historickém minimu. V prosinci 2011 jí věřilo pouze 16 % lidí, nejméně za celou existenci samostatného českého státu.“¹ Nedůvěra se navíc netýká pouze jednotlivých institucí, ale narůstá nedůvěra v celou politickou sféru, na což upozorňují často i média: „Současně s poklesem důvěry ve vládu vzrostla nespokojenost lidí se současnou politickou situací v zemi – nespokojeno je 72 % lidí.“² Výzkumy dokonce ukazují, že nespokojenost je spojována s fungováním celého demokratického systému: „Se způsobem, jakým u nás funguje demokracie, je spokojena čtvrtina lidí (26 %), což je v dosavadní historii České republiky minimum.“³ „Míra spokojenosti lidí se současnou politickou situací se propadla na úroveň nejhlubších vládních krizí českého státu a hodnocení vývoje je krajně nepříznivé.“⁴ Narůstající nedůvěra se navíc netýká pouze institucí českého státu, ale Češi stále méně důvěřují i mezinárodním institucím: „Češi důvěřují EU nejméně v historii. Od února roku 2010 do letošního února klesla důvěra v Evropskou unii z 53 na 37 %. Od roku 1994 také Češi nejméně důvěřují Evropskému parlamentu.“⁵

Z výzkumů veřejného mínění plyne, že v České republice narůstá pocit odcizení od politiky, lidé vnímají zejména vysokou politiku jako odtrženou od jejich reálných starostí, narůstá nespokojenost s fungováním některých klíčových institucí demokratického systému (např. parlamentu, vlády), a to vše se odráží v nízké důvěře vůči institucím. Je tedy namístě mluvit na základě poklesu důvěry v instituce o krizi demokracie? Došlo v České republice opravdu k tak výraznému nárůstu nedůvěry vůči demokratickým institucím a týká se to všech demokratických institucí? Jedná se o krizi důvěry pouze v rámci České republiky, nebo se s narůstající nedůvěrou vůči politické sféře potýkají v posledních letech i další evropské země? A jaké faktory míru důvěry vůči institucím ovlivňují? V médiích je krize důvěry často spojována se špatnou ekonomickou situací, která v Evropě panuje od roku 2009, lze ale klesající důvěru vůči politické sféře svádět jen na ekonomickou krizi?

Dříve, než se pokusíme zodpovědět výše uvedené otázky za pomoci analýzy empirických dat, shrňme krátce teoretický význam důvěry pro demokracii. Důvěra je v demokratické společnosti médiem komunikace na mnoha jejích úrovních – od vzájemné komunikace mezi občany, přes jejich vztah vůči různým organizacím, ústavním institucím, až po vztah občanů k demokratickému režimu jako takovému. Vztah občanů k institucím, které reprezentují demokratický systém, je pro demokracii klíčový. Zkušenost s fungováním institucí vede občany buď ke spokojenosti, či nespokojenosti, kterou vyjadřují svou důvěrou, či nedůvěrou vůči nim. Dlouhodobá nespokojenost se může odrazit nejen v nedůvěře a zpochybnování existence jednotlivých institucí, ale může negativně ovlivnit i podporu občanů demokratickému režimu jako takovému, tedy zpochybnit jeho legitimitu. Neboť demokracie není jen systémem institucí, ale pro své fungování potřebuje, aby občané věřili v oprávněnost demokratického režimu a aby ho aktivně podporovali. Teorie zabývající se politickou kulturou navíc poukazují na to, že vedle důvěry v instituce je pro dobré fungování demokracie důležitá také obecná důvěra k druhým lidem, tzv. sociální důvěra. Důvěru můžeme definovat jako „víru, že druzí budou jednat v náš prospěch, či alespoň ne v náš neprospěch“ [Gambetta 1988]. Sociální důvěru v rámci určité skupiny či společnosti pak lze vymezit jako „očekávání vyrůstající z opakujícího se poctivého kooperativního jednání, které je založené na společně sdílených hodnotách komunity“ [Fukuyama 1995: 26]. Přestože každý člověk se základní důvěře učí již během dětství a formativních let, zdá se, že osvojení si důvěry v kruhu rodiny či úzké komunity (partikularizovaná důvěra) není zárukou rozšíření této důvěry i na další členy společnosti (generalizovaná důvěra).

¹ Výzkum STEM TRENDRY 12/2011, vydáno dne 4. 1. 2012, www.stem.cz.

² Výzkum CVVM, citováno z: *Lidové noviny*, 27. 4. 2011.

³ Výzkum STEM TRENDRY 12/2011, vydáno dne 9. 1. 2012, www.stem.cz.

⁴ Výzkum STEM TRENDRY 4/2012, vydáno dne 10. 5. 2012, www.stem.cz.

⁵ Výzkum STEM, citováno z: *Lidové noviny*, 19. 3. 2012.

zovaná důvěra). K vytvoření obecné důvěry vede až přesah přes okruh vlastní skupiny, tedy zkušenost důvěry vůči „cizím“, kde už důvěra není založena na vzájemné blízkosti a pevných vazbách, ale na rozhodnutí důvěřovat i přes možná rizika. V této souvislosti se hovoří o tzv. přemostujícím sociálním kapitálu, který vzniká ze zkušeností s „cizími“, a to v opakovaných interakcích rozdílných, sociálně vzdálených jedinců [Putnam 2000]. Tento typ tzv. sociální důvěry je v demokratické společnosti považován za prvé za složku podporující spolupráci občanů důležitou pro utváření občanské společnosti a za druhé za základ obecného postoje důvěry vůči okolnímu světu, od něhož se poté může odvíjet i ochota lidí důvěřovat demokratickým institucím.

V této kapitole se budeme věnovat vývoji důvěry v instituce a stručně nastíníme také stav sociální důvěry v České republice v posledních deseti letech. K analýze nám poslouží data z mezinárodního výzkumu ESS 1 a ESS 5. Tato data umožňují jak mezinárodní srovnání míry důvěry v instituce a obecné důvěry v druhé lidi v evropských zemích, tak i časové srovnání míry důvěry v České republice mezi lety 2002 a 2011. Kromě vývoje důvěry se budeme zabývat i faktory, které k důvěře či naopak nedůvěře v instituce přispívají.

Důvěra v instituce

Ve výzkumu ESS byla zjišťována důvěra v mezinárodní instituce – OSN, Evropský parlament, ve státní instituce – parlament, policii, právní systém, politické strany, a důvěra v politiky.⁶ Z mezinárodních institucí se nejvyšší důvěře v české společnosti těší Organizace spojených národů (viz Graf 1). Přestože za posledních deset let u nás došlo i vůči této instituci k určitému poklesu důvěry, ve srovnání s ostatními evropskými státy je možno důvěru Čechů vůči OSN hodnotit jako střední, přičemž méně důvěřiví než Češi jsou vůči OSN například i Rakušané, Řekové, Slovinci či Rusové. Vysoké míře důvěry se OSN naopak těší u severských národů – Dánů, Finů, Norů a Švédů. Významnější pokles důvěry vůči této instituci můžeme pozorovat především u zemí, na které měla v posledních letech silný dopad ekonomická krize (Estonsko, Maďarsko, Portugalsko a Slovinsko). Ohledně důvěry v mezinárodní instituce je nutno ještě poznamenat, že oproti ostatním institucím, vůči nimž je většina respondentů schopna vyjádřit svou míru důvěry či nedůvěry, vůči OSN nedokáže míru důvěry vyjádřit až 10 % lidí. Toto zjištění svědčí o vzdálenosti instituce od běžného života lidí a z této perspektivy je třeba také vnímat vyjádření důvěry vůči OSN, která odráží spíše důvěru v poslání dané instituce než důvěru založenou na hodnocení konkrétních kroků OSN, se kterou nemá většina Čechů přímou osobní zkušenost.

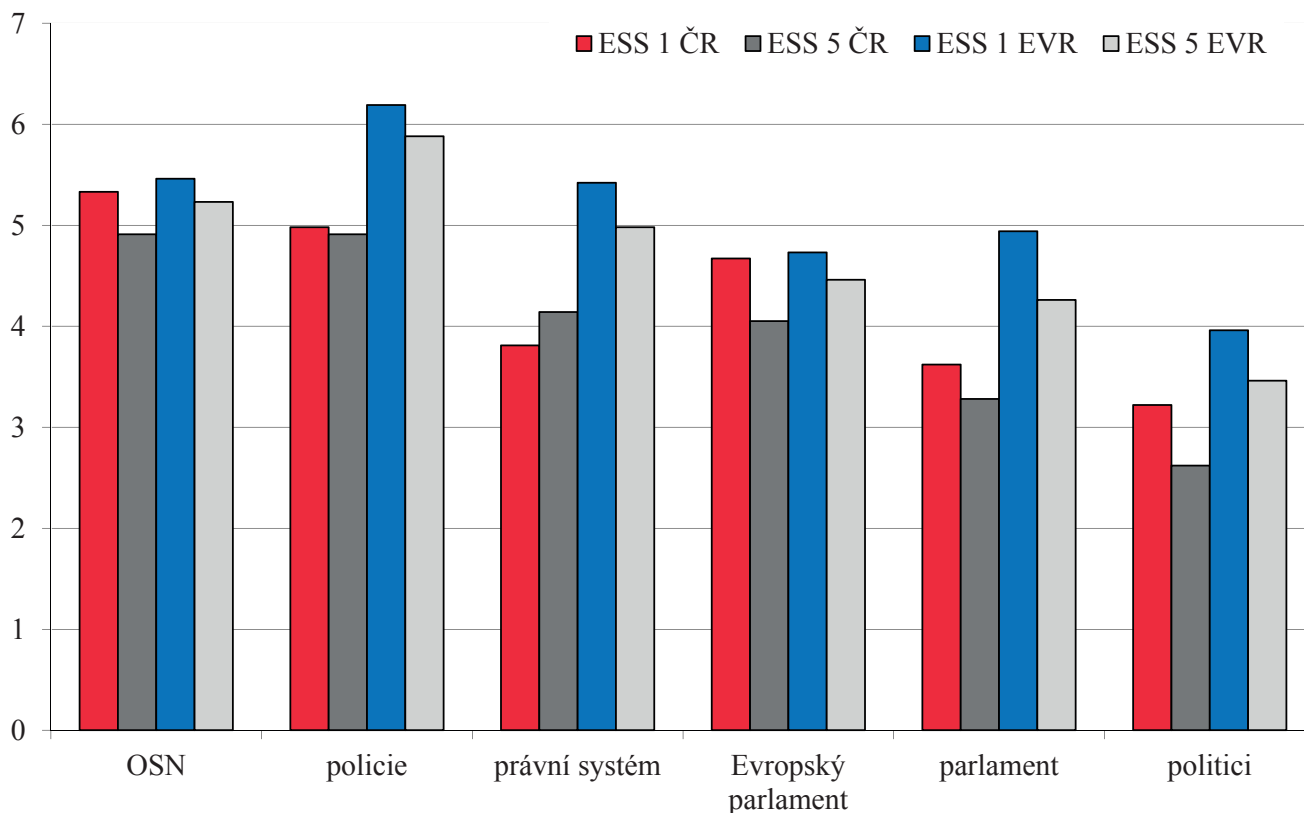
Ze státních institucí se největší důvěře v České republice těší policie (viz Graf 1), která požívá nejvíce důvěry i v ostatních evropských zemích. Ve srovnání se západními demokraciemi a opět zejména se severskými státy (Dánsko, Finsko, Norsko a Švédsko) je ale i důvěra v policii v České republice spíše nízká. Podobně je tomu v dalších postkomunistických zemích – Estonsku, Maďarsku, Polsku a Slovinsku, přičemž Rusko a Bulharsko (země zařazené až v páté vlně) vykazují jednoznačně nejnižší míru důvěry v policii ze všech zemí. Nabízí se proto interpretace, že přestože se policii daří získávat důvěru obyvatel postkomunistických zemí, i tak zde působí dlouhodobá zkušenost provázanosti policie s politikou (státní bezpečnost za minulého režimu), která bohužel není jen minulostí, jak ukazují různé korupční kauzy posledních let (o důvěře v policii více kapitola 8).

Také důvěra v právní systém je v České republice ve srovnání s ostatními evropskými zeměmi spíše nižší (viz Graf 1). Největší důvěře se právní systém těší opět v severských zemích, ale také ve Švýcarsku, Rakousku, Lucembursku a také Řecku. Zde se znovu ukazuje jasný rozdíl mezi starými a novými demokraciemi. Fungující právní systém je přitom považován za jednu z klíčových podmínek stabilní demokracie. Americký politolog Fareed Zakaria [2004] tvrdí, že základní charakteristikou demokratičnosti země nejsou především svobodné

⁶ Důvěru vůči těmto institucím vyjadřovali respondenti na desetibodové škále, kde 0 znamenala, že dané instituci vůbec nedůvěřují, a 10, že jí naprosto důvěřují.

volby, ale tzv. ústavní liberalismus. Upozorňuje, že bez zajištění vlády práva, oddělení jednotlivých typů moci (zákonodárná, výkonná a soudní) a ochrany základních svobod projevu, shromažďování, vyznání a vlastnictví může z politického systému vzejít ve svobodných volbách i autoritářský režim. Nárůst důvěry v právní systém v České republice mezi lety 2002 a 2011, kdy navíc v evropském průměru došlo naopak k poklesu důvěry, lze proto považovat za pozitivní signál upevňování demokracie u nás.

Graf 1. Míra důvěry ve vybrané instituce – srovnání ČR a Evropy (průměry)

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

EE Nárůst důvěry v právní systém v České republice mezi lety 2002 a 2011 lze považovat za pozitivní signál upevňování demokracie v České republice.

Parlament je v demokracii tradičně hromosvodem nespokojenosti občanů. Důvěra v parlament je u nás ve srovnání s ostatními institucemi, jako jsou vláda, krajská či obecní zastupitelstva, armáda, soudy a další, dlouhodobě nejnižší [Sedláčková 2012: 191–195]. I v mezinárodním srovnání je třeba mluvit spíše o nedůvěře v parlament než o důvěře. Podle dat ESS patřila Česká republika spolu s Polskem v roce 2002 k zemím s nejnižší mírou důvěry v parlament. Spíše s nedůvěrou než důvěrou se ale parlament setkává nejen v mnoha postkomunistických zemích (Bulharsko, Polsko, Slovinsko a Rusko), ale také například v Irsku, Portugalsku, Francii či Německu. Největší důvěru má opět v severských zemích a také ve Švýcarsku a Lucembursku. Mezi první a pátou vlnou ESS došlo k mírnému poklesu důvěry v parlament obecně ve většině sledovaných zemí, přičemž velmi dramatický pokles zaznamenalo Slovinsko a Portugalsko, tedy opět země citelně zasažené hospodářskou krizí.

S výrazně vyšší důvěrou než Parlament ČR se u Čechů setkává Evropský parlament. Míra důvěry v Evropský parlament je u nás obdobná jako ve většině zemí, významně vyšší důvěru má Evropský parlament například v Řecku či Maďarsku, naopak nejnižší míru důvěry vůči Evropskému parlamentu najdeme u Britů, kteří si již tradičně drží rezervovaný postoj vůči nadnárodním institucionálním strukturám kontinentální Evropy. Mezi první a pátou vlnou ESS došlo sice v Česku k určitému poklesu důvěry v Evropský parlament, ale na druhou stranu došlo k významnému nárůstu procenta lidí, kteří dokážou svůj postoj vůči této instituci vyjádřit.⁷ Přestože v posledním desetiletí u nás vůči Evropskému parlamentu kritičnost vzrostla, stoupající schopnost Čechů posoudit fungování této instituce, jejíž význam vzhledem k pokračující ekonomické a politické integraci Evropy stále roste, lze jednoznačně považovat za pozitivní signál.

Vedle důvěry v jednotlivé instituce byla do baterie zařazena i důvěra vůči politikům, v páté vlně pak ještě důvěra v politické strany. Data ESS potvrzují existenci bariéry nedůvěry, která panuje mezi světem všedního života lidí a světem politiky. Důvěra vůči politikům i vůči politickým stranám je ve srovnání s důvěrou v instituce ve všech evropských zemích zdaleka nejnižší. V České republice, jakož i ve většině postkomunistických zemí, panuje vůči politikům největší nedůvěra. Velmi nízkou důvěru najdeme také v Portugalsku a Španělsku, nijak vysoká není důvěra vůči politikům ani v Německu, Rakousku či Francii. Obecně tedy můžeme mluvit spíše o nedůvěře než důvěře vůči politikům. Srovnání míry důvěry mezi první a pátou vlnou ESS ukazuje na pokles důvěry v politiky ve většině zemí, přičemž Česko patří spolu s Maďarskem, Slovinskem a Portugalskem mezi země, v nichž došlo k nejvýraznějšímu poklesu důvěry. V páté vlně ESS byla navíc zjišťována důvěra vůči politickým stranám, jejíž míra je v jednotlivých zemích velmi podobná důvěře v politiky. I zde patří Česká republika mezi země s velmi nízkou mírou důvěry. Časté politické kauzy, ať již ohledně nejasného financování politických stran nebo vyvěrající z neschopnosti politiků doložit legální nabytí jejich příjmů, bohužel dokazují, že vysoká nedůvěra vůči politikům není ze strany občanů neodůvodněná. I mnohé další výzkumy ukazují, že dlouhodobě se v České republice cítí být od politiky odcizena zhruba třetina lidí, přičemž téměř dvě třetiny jsou přesvědčeny o tom, že „politické instituce a politici dostatečně nereflektují požadavky lidí a že jakmile jsou zvoleni, sledují svoje zájmy a ne zájmy lidí“ [Linek 2010: 113].⁸

Na základě výše uvedených zjištění můžeme shrnout, že v České republice došlo mezi rokem 2002 a 2011 k poklesu důvěry jak vůči parlamentu a vůči politikům, tak vůči oběma mezinárodním institucím – Evropskému parlamentu i OSN. Důvěra v policii zůstává stabilně nejvyšší a v případě právního systému došlo dokonce k nárůstu důvěry, což lze vzhledem k důležitosti fungování právního systému v demokratickém systému považovat za příznivý signál postupující demokratizace naší země.

Pro zhodnocení celkového vývoje důvěry v instituce v evropských zemích jsme vytvořili index důvěry v instituce, a to součtem důvěry v policii, v právní systém, v parlament a v politiky.⁹ Přestože z teoretického hlediska

⁷ Nárůst o více než 7 %, v první vlně ESS nedokázalo odpovědět 13 % respondentů, v páté už to bylo jen 6 %.

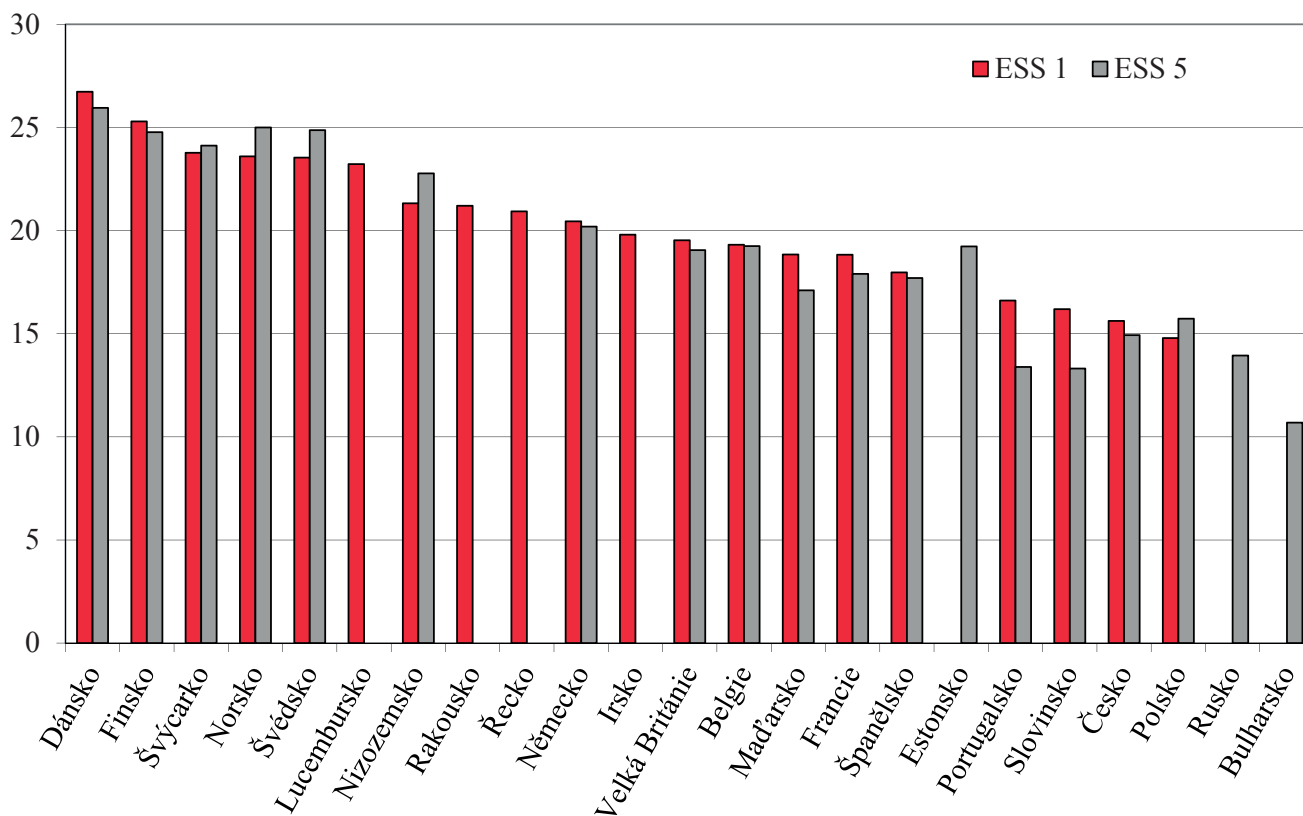
⁸ Výzkum ISSP 1996, 2000, 2004, 2006.

⁹ Důvěra v politické strany nebyla do baterie zařazena, neboť v první vlně ESS nebyla ještě zjišťována.

může být důvěra v politiky považována za speciální typ sociální důvěry, neboť se jedná o důvěru k lidem a ne k instituci [Newton, Norris 1999], ve výzkumu ESS byla důvěra v politiky do baterie důvěry v instituce zařazena. Empirické výzkumy totiž ukazují, že v případě politiků se o sociální důvěru jedná, pouze pokud jsou lidé tázáni na důvěru v konkrétně jmenované politiky, pokud o nich mají uvažovat jako o skupině, vnímají je jako instituci podobně jako politické strany. Také faktorová analýza baterie důvěry v instituce potvrdila, že důvěra v politiky koreluje s faktorem důvěry v instituce, a proto je zařazení politiků do indexu institucionální důvěry oprávněné.

Na Grafu 2 vidíme, že přestože obecně došlo v evropských zemích za posledních deset let k celkovému poklesu důvěry v instituce, netýká se to všech zemí, neboť v některých zemích jsme mohli zaznamenat dokonce nárůst důvěry (Norsko, Švédsko, Nizozemsko a Polsko). V Česku došlo ve sledovaném období k mírnému poklesu důvěry v instituce. Graf 2 dále ukazuje, že celkově se Česká republika v mezinárodním srovnání řadí jednoznačně k zemím s nízkou mírou důvěry v instituce.

Graf 2. Index důvěry v instituce - mezinárodní srovnání (průměry)

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

Poznámka: Sedm zemí se účastnilo pouze jedné vlny ESS.

Sociální důvěra

Jak jsme zmínili již v úvodu, demokratický systém pro své efektivní fungování potřebuje, aby lidé důvěřovali nejen jeho institucím, ale aby důvěřovali také ostatním lidem, svým spoluobčanům. Jak ukázaly studie politické kultury již v 60. letech dvacátého století, nestačí, aby se jednalo pouze o důvěru v rámci uzavřených skupin, která může naopak vylučovat občanskou spolupráci, ale o širší důvěru, na základě které se jedinec domnívá, že by s ním ostatní šli i do nějaké veřejné aktivity [Almond, Verba 1963: 220]. V tomto smyslu je sociální důvěra spolu s meziskupinovou tolerancí a respektem k odlišnostem považována za důležitou součást občanské kultury, která je klíčovou podmínkou fungování participativní demokracie.

Ve výzkumu ESS byla sociální důvěra měřena pomocí tří výroků,¹⁰ na které respondenti odpovídali na 10bodové škále, kde 0 představovala absolutní nedůvěru a 10 absolutní důvěru:

- 1) *Obecně vzato, řekl/a byste, že většině lidí se dá věřit, nebo že člověk nemůže být při jednání s lidmi nikdy dost opatrný? (odpovědi: 0 – opatrnost, 10 – důvěra)*
- 2) *Myslíte si, že by se Vás většina lidí snažila podvést, pokud by měli tu možnost, nebo by se snažili být poctiví? (odpovědi: 0 – podvedení, 10 – poctivost)*
- 3) *Řekl/a byste, že se lidé většinou snaží pomáhat druhým, nebo že se většinou starají o sebe? (odpovědi: 0 – starání o sebe, 10 – pomoc druhým)*

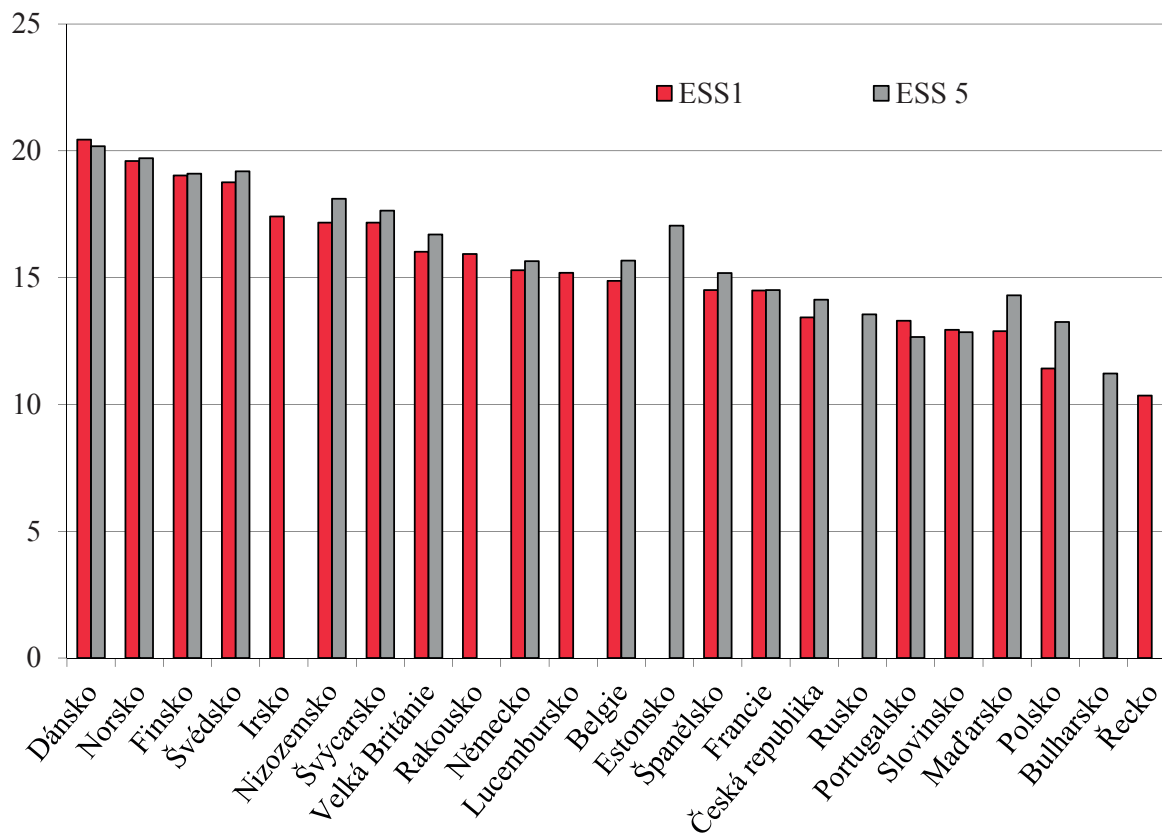
Na základě těchto výroků byl sestrojen součtový index obecné důvěry.

Z výsledků ESS vyplývá, že v české společnosti není sociální důvěra lidí příliš vysoká (viz Graf 3). Zejména ve srovnání se severskými zeměmi (Dánsko, Norsko, Švédsko a Finsko) se míra důvěry u nás jeví jako nízká, nicméně v rámci zemí střední a východní Evropy se Česká republika řadí k zemím s nejvyšší mírou sociální důvěry. Za pozitivní lze považovat určitý mírný nárůst důvěry za posledních deset let, ke kterému došlo nejen v české společnosti, ale v mnoha dalších zemích, přičemž významný nárůst zaznamenaly zejména některé postkomunistické země – Maďarsko a Polsko.

I přes mírné výkyvy nahoru či dolů lze sociální důvěru považovat za trvalejší rys dané společnosti a lze hovořit i o jakési geografii sociální důvěry. Sociologické výzkumy za poslední dvě desetiletí ukazují, že vyšší sociální důvěra je typická pro severské země, o něco nižší je v západní Evropě a nejnižší je v zemích jižní, střední a východní Evropy. Tyto rozdíly jsou vysvětlovány například vlivem tradiční náboženské kultury (protestantismus – katolicismus – pravoslaví), rodinného uspořádání (např. široká, ale uzavřená rodina versus nukleární rodina otevřená okolí), typem sociálních sítí (pevné uzavřené sítě, méně pevné, ale otevřené sítě známosti), příjmovou rovností či nerovností, etnickou homogenitou či diverzitou, ale i zkušeností s diktátorským/totalitním režimem nebo absencí této zkušenosti [Bjørnskov 2007].

¹⁰Jedná se o tzv. Rosenbergovu škálu důvěry [Rosenberg 1957].

Graf 3. Mezinárodní srovnání indexu sociální důvěry (průměry)

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

Poznámka: Sedm zemí se účastnilo pouze jedné vlny ESS.

Co ovlivňuje důvěru v instituce v České republice?

Ve srovnání se sociální důvěrou se důvěra v instituce jeví jako méně stabilní. Jestliže se úroveň důvěry v instituce mění jak v čase, tak mezi jednotlivými zeměmi i mezi jednotlivými lidmi, jaké jsou faktory, které na míru důvěry mají vliv? Sociologické teorie, které se snaží vysvětlit, jaké faktory důvěru ovlivňují, můžeme rozdělit zhruba do čtyř skupin [Mishler, Rose 2001]. Prvním kritériem je, zda se jedná o makro či mikroteorie. Jestliže makroteorie chápou důvěru jako vlastnost kolektivní, tedy společně sdílenou určitou skupinou či celou společností, mikroteorie ji oproti tomu pojímají jako vlastnost individuální a snaží se vysvětlit, proč se míra důvěry mezi jednotlivými lidmi liší. Důvodem může být rozdílná socializace lidí, jejich sociální zázemí, politické a ekonomické zkušenosti či osobní vnímání a hodnocení společenských jevů. Druhým kritériem je, zda se jedná o teorie kulturní či institucionální (viz Tabulku 1). Kulturní teorie chápou důvěru v politické instituce jako exogenní, tedy založenou mimo politickou sféru. Institucionální důvěra se pro ně odvíjí od sociální důvěry, která vychází z kulturních norem určité společnosti a jedinec si ji osvojuje v prvotní socializaci. Naopak institucionální teorie chápou důvěru v instituce jako politicky endogenní, to znamená, že se utváří ve sféře politiky a je založena na reálném výkonu institucí či na hodnocení tohoto výkonu.

Tabulka 1. Teorie faktorů ovlivňujících míru důvěry v instituce

Teorie	Kulturní	Institucionální
Makroteorie	Národní kultura	Výkonnost vlády, státní správy
Mikroteorie	Individuální socializace	Hodnocení výkonu vlády

Zdroj: Mishler, Rose [2001: 34].

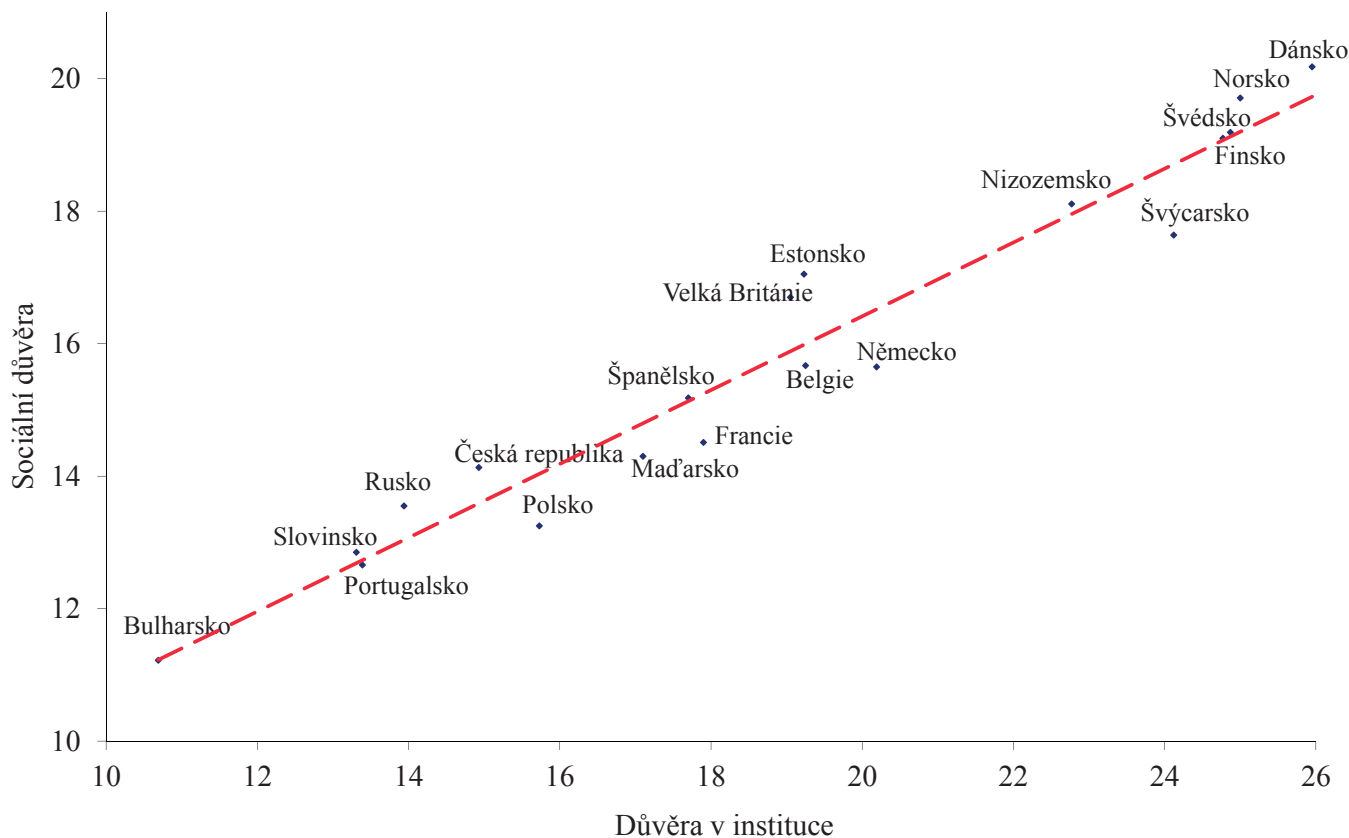
Je třeba říci, že každá z výše uvedených teorií zdůrazňuje jiný aspekt v množině všech faktorů ovlivňujících důvěru v instituce, a proto bychom neměli tyto teorie chápat jako protichůdné, ale jako navzájem se doplňující. Například individuální životní zkušenost a individuální hodnocení výkonnosti určité instituce mohou společně ovlivňovat míru důvěry určitého člověka v instituce. Obdobně kulturní hodnoty různých národů mohou přispívat k rozdílným průměrům v míře důvěry mezi jednotlivými zeměmi, zatímco rozdílné individuální zkušenosti socializace mohou vysvětlovat rozdílnost individuálních měr důvěry kolem národního průměru. Obecně můžeme říci, že všechny teorie se shodují v názoru, že důvěra je osvojována postupně během života, a tedy i spojena do jisté míry s praktickou životní zkušeností. Liší se zejména v otázce, které zkušenosti jsou pro utváření důvěry klíčové, kdy je důvěra osvojována a jak dlouho tato zkušenost přetrvává. Jaké faktory tedy ovlivňují míru důvěry v instituce v České republice?

Vliv národní kultury

Dle tzv. makrokulturních teorií je každý jedinec od mala socializován do určité kultury důvěry či nedůvěry, která se utváří na základě kulturně přenášených vzorců mezi jednotlivými generacemi – společné historické zkušenosti obyvatel, jejich kulturní normy a hodnoty [Almond, Verba 1963; Putnam, Leonardi, Nanetti 1993]. Tím dochází k vytváření kulturních podobností v rámci jednotlivých regionů, kultur či subkultur. Ve společnosti, kde je hladina sociální důvěry vysoká, by tedy měla být vysoká i hladina důvěry v instituce a naopak.

Jak jsme uvedli výše, za jednu z charakteristik národní kultury lze považovat sociální důvěru. Vzájemný vztah (korelace) mezi obecnou důvěrou a důvěrou v instituce znázorňuje Graf 4. Vidíme, že v zemích s nízkou mírou důvěry v druhé lidi se setkáváme i s nízkou mírou důvěry v demokratické instituce. Naopak tam, kde si lidé navzájem důvěřují, jsou ochotni větší mírou důvěry obdařit i instituce. Naše analýza tedy potvrzuje vliv specifické kultury důvěry dané země na míru důvěry v instituce.

Graf 4. Korelace sociální důvěry a důvěry v instituce (národní průměry indexu)

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

Kteří lidé důvěřují institucím?

Dle mikrokulturních teorií je všeobecný vliv národní kultury na míru jedincovy důvěry v instituce dále utvářen také individuální socializací a osobními zkušenostmi každého člověka [Dalton 1996; Inglehart 1997]. Kromě jednotného vlivu kultury určité společnosti je tedy třeba vnímat i další faktory ovlivňující míru jedincovy důvěry v instituce, jako je pohlaví, věk, vzdělání, rodinné zázemí atd.

Pro analýzu dalších faktorů ovlivňujících důvěru v instituce byla použita metoda tzv. regresní analýzy, která umožňuje sledovat vliv různých proměnných na míru důvěry v instituce při kontrole vlivu ostatních proměnných.¹¹ Regresní analýza indexu důvěry v instituce byla provedena na datech pro ČR z páté vlny ESS a pro srovnání faktorů ovlivňujících důvěru v instituce v zemích s vysokou mírou důvěry byla provedena regresní analýza na skupině severovýchodních zemí (Dánsko, Norsko, Finsko, Švédsko).

Nejprve jsme sledovali vliv základních sociodemografických faktorů (pohlaví, věk, vzdělání). Ukazuje se, že důvěra se nijak významně neváže ke specifické demografické skupině, tedy že její míra se neliší mezi muži a ženami a ani nelze říci, že by lineárně stoupala či klesala s věkem (viz tabulku v Příloze). Na rozdíl od sever-

¹¹ Do regrese vstupoval jako závislá proměnná index důvěry v instituce, nezávislé proměnné byly: pohlaví, věk, vzdělání, frekvence návštěvnosti bohoslužeb, index sociální důvěry, čistý příjem domácnosti, spokojenost se stavem ekonomiky, spokojenost s prací vlády.

ských zemí, tedy zemí s vysokou mírou důvěry, ale v České republice dle dat ESS nenacházíme předpokládanou souvislost se vzděláním, tedy trend, že by lidé s vyšším vzděláním institucím významně více důvěřovali. Skepticismus vůči institucím je, zdá se, v Česku typický pro všechny sledované sociodemografické skupiny.

Dále jsme zkoumali vliv praktikování náboženství na důvěru (zde měřené jako četnost navštěvování bohoslužeb), které z našeho pohledu reprezentuje nejen náboženskou víru, ale i začlenění člověka ve specifickém typu sociální sítě, která může ovlivňovat jeho postoje a společenské názory. Ukazuje se, že lidé, kteří pravidelně navštěvují bohoslužby, mají větší tendenci důvěřovat institucím (viz tabulku v Příloze). Tento trend najdeme také v severských zemích a potvrzují ho i další výzkumy,¹² které ukazují, že na důvěru má vliv nejen pravidelná návštěva bohoslužeb, ale také „obsah víry“, tedy způsob, jakým respondent vnímá či nevnímá Boha [Vávra 2010]. Mikrokulturní teorie dále předpokládají, že principy fungování důvěry vůči druhým lidem, které si člověk během života osvojuje, jsou obdobné principům důvěry v instituce [Eckstein 1966; Putnam 2000]. Jedinou ochotu důvěřovat druhým lidem by se tedy měla promítat i do důvěry v politické instituce. Naše analýza potvrzuje, že obecná důvěra v druhé lidi je opravdu jedním z faktorů, které významně ovlivňují míru důvěry lidí v instituce (viz tabulku v Příloze). Nejen v severských zemích, kde je míra důvěry v druhé lidi vysoká, ale i v české společnosti platí, že lidé, kteří více důvěřují druhým, více důvěřují také institucím, respektive ti, kteří jsou vůči druhým lidem obecně nedůvěřivější, mají tendenci nedůvěřovat ani institucím.

Nedůvěra Čechů v instituce souvisí s prostředím obecné nedůvěry mezi lidmi v české společnosti.

Vliv makroekonomických podmínek

Dle makroinstitucionálních teorií se míra důvěry v instituce odvíjí od politického a ekonomického vývoje v dané zemi, který přispívá k dobrému či naopak špatnému fungování institucí.¹³ Míra důvěry by tedy v tomto pojetí měla odrážet vývoj makroekonomických indexů (např. HDP, deficitu státního rozpočtu), míru korupce, jakož i vývoj na politické scéně dané země. Naše analýza ukázala, že důvěra v instituce v České republice mezi rokem 2002 a rokem 2011 poklesla, přičemž nejvíce důvěry ztratily instituce nejúžeji spjaté s ekonomickým a politickým vývojem – Parlament ČR, Evropský parlament a politici. Podíváme-li se na ekonomickou a politickou situaci v České republice v letech 2002 a 2011, vidíme, že rok 2002, kdy byla důvěra vyšší, spadá do období hospodářského růstu. Také na politické scéně byl vývoj v této době příznivý, neboť bylo krátce po volbách do Poslanecké sněmovny a občané měli vůči nové vládě pozitivní očekávání (důvěra v parlament se pohybovala kolem třetiny důvěřujících, přičemž dlouhodobě se důvěra v parlament pohybuje pouze kolem jedné pětiny, maximálně jedné čtvrtiny). Naopak rok 2011 již spadá do období celosvětové finanční krize, která v létě roku 2009 začala v USA a posléze se přelila do Evropy. Na finanční krizi, která Českou republiku oproti jiným zemím ze začátku výrazně nezasáhla, se ale později nabalila krize hospodářská, která byla již pro české občany citelnější a českou ekonomiku v roce 2011 již viditelně ovlivnila. Rok 2011 byl také obratem k horšímu v politice, neboť jestliže volby do Poslanecké sněmovny v červnu 2010 vzbudily v lidech nadějná očekávání vzhledem k úspěchu nových stran slibujících zásadní změnu politiky, následující vývoj na politické scéně ve znamení vzájemného osočování koaličních stran tyto naděje velmi rychle pohřbil. Ukazuje se tedy, že lidé neobdařují instituce důvěrou nijak nahodile, ale že míra jejich důvěry odráží momentální dění v politické a ekonomické sféře.

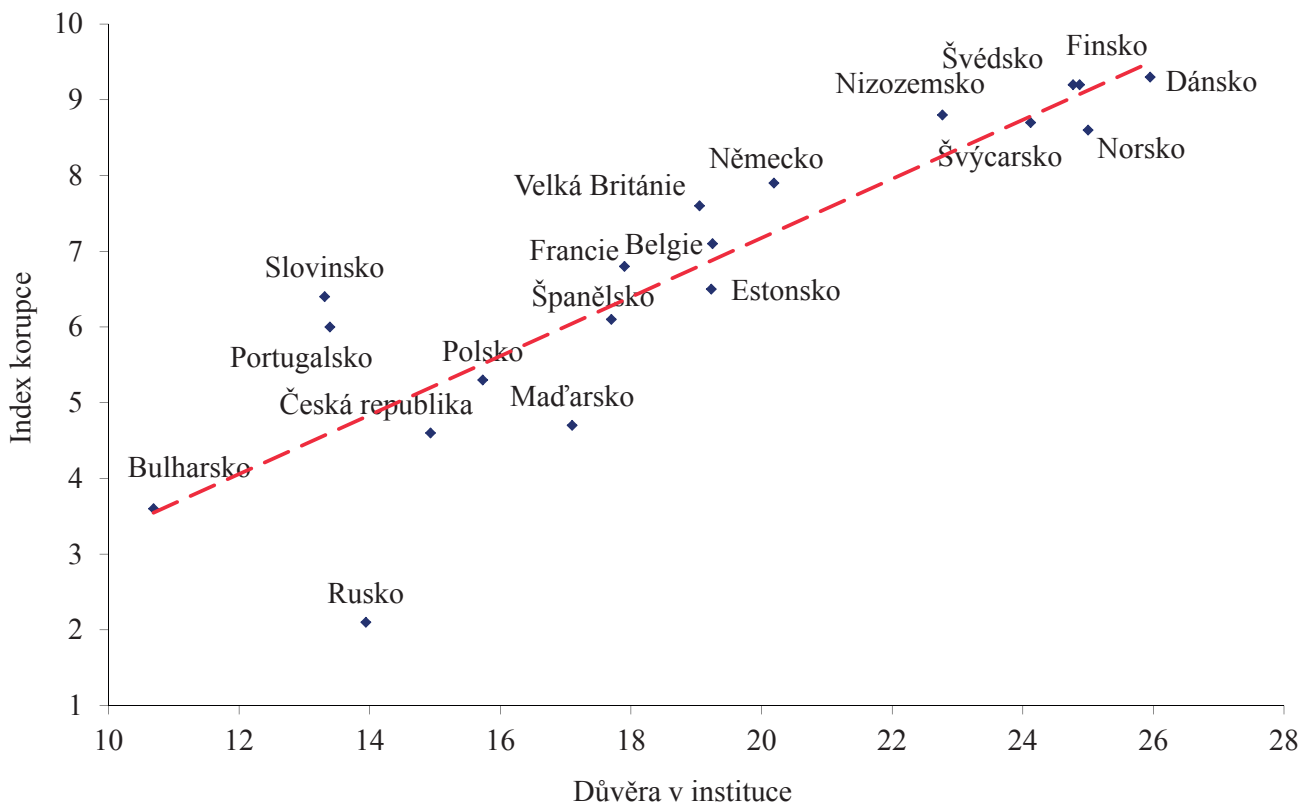
¹² Pozitivní vliv četnosti navštěvování bohoslužeb na míru důvěry v instituce potvrzují např. také data z mezinárodních výzkumů ISSP 2008 [Vávra 2010] či data EVS 2008 [Sedláčková 2012].

¹³ Na to, že důvěra v instituce se nejlépe získává dlouhotrvající efektivitou celého systému podpořenou fungující ekonomikou, upozornil již v 60. letech minulého století například Lipset [(1960) 1981].

¹⁴ Výzkum Naše společnost, CVVM, souhrnná tabulka vývoje důvěry ústavním institucím v letech 1990 a 2010 viz [Sedláčková 2012: 193].

Vedle aktuálního ekonomického a politického vývoje ovlivňuje důvěru v instituce také to, v jakém prostředí dochází k ekonomickým a politickým rozhodnutím, a to zejména z hlediska dodržování práva a vymahatelnosti zákona. Přestupování zákona a znevýhodňování jedněch oproti druhým – tedy korupce – na jakékoli úrovni je pro důvěru vždy destruktivní. Korumpované instituce způsobují ztrátu důvěry lidí a instituce neobdařené důvěrou pak jen těžko mohou dosahovat vytčených cílů. Nefunkčnost institucí podporuje náhradní řešení, zejména formou korupce, čímž se tento bludný kruh nedůvěry dále umocňuje [Miller, Koshechkina, Grødeland 2004]. Graf 5 jasně ukazuje, že v zemích s nízkou mírou korupce (vysoký index vnímané korupce)¹⁵ se instituce těší vysoké důvěře, zatímco vysoká míra korupce (nízký index vnímané korupce) je spojena s nedůvěrou vůči institucím. To je bohužel i případ České republiky, která v roce 2011 získala hodnocení 4,4, což ji řadí na 57–59. místo na světě (z cca 180 zemí), čímž v současnosti zaostává v rámci EU nejen za západními státy, ale i za některými zeměmi střední a východní Evropy [Transparency International 2011]. Na negativní dopad korupce na efektivitu institucí upozornil veřejně i ředitel Transparency International – Česká republika (TIC) David Ondráčka: „Index jednoznačně potvrzuje, že korupce je v Česku zásadním problémem společnosti, podkopává nezávislé fungování institucí, efektivitu veřejných investic, férové podnikatelské prostředí a důvěru veřejnosti v režim. Nejhorší je, že se trend zhoršuje a Česko je v tomto ukazateli na chvostu vyspělých zemí.“¹⁶

Graf 5. Vztah indexu důvěry v instituce a indexu vnímané korupce – mezinárodní srovnání

Zdroj: ESS 5, Transparency International.

¹⁵ Index vnímání korupce (Corruption Perception Index; CPI) nabývá hodnot 0–10, kde 0 znamená vysokou míru korupce a 10 označuje zemi téměř bez korupce. Index se zaměřuje na korupci ve veřejném sektoru a seřazuje země podle stupně vnímání existence korupce mezi úředníky veřejné správy a politiky. Viz <http://www.transparency.cz>.

¹⁶ <http://www.transparency.cz/index-cpi-2011/>.

Vliv individuálního hodnocení

Podle mikroinstitucionálních teorií se individuální míra důvěry lidí v instituce odvíjí od toho, v jakých podmínkách žijí, tedy od jejich socioekonomické situace, a od toho, jak hodnotí fungování ekonomické a politické sféry. Dobrá životní úroveň by tedy dle těchto teorií měla vést k důvěře v instituce, naopak špatné ekonomické podmínky (nízká životní úroveň, nezaměstnanost atd.) k nedůvěře. Pro naši analýzu jsme jako míru ekonomické situace jedince zvolili čistý příjem domácnosti. Jestliže v severských zemích, kde je vysoká míra důvěry v instituce, nacházíme určitý, i když velmi slabý, pozitivní vztah mezi výší příjmu domácnosti a důvěrou v instituce, pro českou společnost naše analýza nepotvrdila, že by dobré ekonomické podmínky vedly lidi k větší důvěře (viz tabulku v Příloze).¹⁷ Skepse vůči institucím jde, zdá se, v zemích s nízkou mírou důvěry opravdu napříč celou společností.

☞☞ Skepticismus vůči institucím panuje mezi Čechy bez rozdílu věku, pohlaví, vzdělání či výše příjmu.

Dále je dle mikroinstitucionálních teorií důvěra v politické instituce odrazem toho, jak občané vnímají jejich výkonnost a co od těchto institucí očekávají [Easton 1965; Dasgupta 1988; Hetherington 1998]. Hodnocení ekonomické výkonnosti bylo ve výzkumu ESS zjišťováno otázkou na celkovou spokojenost respondenta se současným stavem ekonomiky. Deklarace spokojenosti s ekonomickou situací měla v Česku na důvěru v instituce výrazně větší vliv, než tomu bylo v severských zemích (viz tabulku v Příloze). K tomuto výsledku je třeba poznamenat, že severské země nebyly na rozdíl od České republiky zdaleka tak zasaženy světovou ekonomickou krizí a hlavně se zde ekonomická krize nestala zaklínadlem, v jehož jméno byla v České republice prováděna mnohá nepopulární opatření (např. projednávání vysokoškolské reformy ohledně placení školného, snižování počtu státních zaměstnanců, zvyšování daní atd.). Druhou postojovou proměnnou byla otázka na spokojenost s tím, jak vláda dělá svou práci. Hodnocení vlády bylo jak v České republice, tak v severských zemích nejsilnějším determinantem míry důvěry v instituce ze všech zjišťovaných faktorů (viz tabulku v Příloze). Přestože je důvěra v instituce v Česku nízká, úzká souvislost s hodnocením práce vlády poukazuje na to, že se nejedná o neopodstatněnou nedůvěru, ale že občané bedlivě sledují dění na politické scéně a svou případnou nespokojenost vyjadřují nedůvěrou vůči institucím státu, zejména pak vládě a parlamentu.

¹⁷ Vliv velikosti příjmu domácnosti na důvěru v instituce neprokázala například ani data EVS, kde ani u nezaměstnaných nebyla zaznamenána nižší míra důvěry oproti ostatním [Sedláčková 2012: 229].

Závěr

Česká republika se v Evropě řadí k zemím s nízkou mírou institucionální důvěry. Proč Češi institucím nedůvěřují? Analýza faktorů ovlivňujících důvěru ukázala, že míra důvěry v instituce je nejsilněji ovlivněna tím, jak lidé vnímají a hodnotí současný stav ekonomiky, a dále jak hodnotí práci vlády. Jak dokazuje nastínění politického a ekonomického vývoje v České republice v letech 2002 a 2011, nárůst nedůvěry občanů vůči institucím mezi lety 2002 a 2011 odráží konkrétní politicko-ekonomické události. Tato zjištění hovoří ve prospěch tzv. mikroinstitucionálních teorií, podle nichž důvěra v instituce závisí na tom, jak občané hodnotí fungování institucí.

Oproti tomu tvrzení tzv. mikrokulturních teorií, podle nichž se míra důvěry v instituce odvíjí od sociodemografických proměnných, se v Česku příliš nepotvrdila. Jestliže v severských zemích s vysokou mírou důvěry můžeme sledovat určitý pozitivní vliv výše vzdělání a výše příjmu na důvěru, v zemích s nízkou mírou důvěry, mezi něž se řadí i Česká republika, skepse vůči institucím jde, zdá se, opravdu napříč celou společností – bez rozdílu věku, pohlaví, vzdělání či výše příjmu domácnosti. Jedinou proměnnou reprezentující teorii vlivu individuální socializace, která měla na důvěru v instituce vliv, byla sociální důvěra. Lidé, kteří více důvěřují druhým, více důvěřují také institucím. Obecně jsou to tedy postoje, ne sociální status, co ovlivňuje důvěru v instituce. K obdobným závěrům docházejí například i Mishler a Rose [2001], kteří ukazují, že individuální hodnocení politické či ekonomické výkonnosti má v postkomunistických zemích významnější vliv na politickou důvěru než socializační aspekty (věk, vzdělání).¹⁸ Důraz na hodnocení výkonnosti ale podle Mishlera a Rose neznamená, že by institucionální teorie musely zcela popírat určitý význam kulturního vlivu ve smyslu vlivu specifického prostředí v dané společnosti. Také naše analýza ukázala, že nedůvěra Čechů v instituce úzce souvisí jak s prostředím vysoké nedůvěry mezi lidmi, tak s vnímáním vysoké míry korupce v české společnosti. Z tohoto pohledu se nedůvěra Čechů v instituce jeví jako opodstatněná.

V úvodu této kapitoly jsme si položili otázku, zda v České republice došlo opravdu k tak významnému poklesu důvěry v instituce, abychom mohli mluvit o celospolečenské krizi důvěry či o krizi demokracie. Naše analýza ukázala, že za posledních deset let sice v Česku celkově došlo k určitému nárůstu nedůvěry v instituce, ale tento nárůst se týká výhradně institucí spojených s vysokou politikou – Parlament ČR, Evropský parlament a politici samotní. Důvěra v policii zůstává prakticky stejná a důvěra v právní systém dokonce v tomto období narostla. Výzkumy ukazují, že v posledních deseti letech sice v České republice došlo k mírnému poklesu legitimacy demokracie, tedy důvěry v demokratický systém jako takový, nejedná se ale o nijak významný propad [Linek 2010: 66].¹⁹ Nelze tedy mluvit o celkové krizi demokracie, spíše o krizi důvěry v politickou reprezentaci, která je vzhledem k počtu politických skandálů pochopitelná. Jak ukázalo mezinárodní srovnání s ostatními evropskými zeměmi, pokles důvěry v politickou reprezentaci není jen českým jevem, ale potýká se s ním v současné době velká část Evropy, zejména země silně zasažené ekonomickou krizí.

¹⁸ Jedná se o výzkumy New Democracy Barometer V a New Russian Barometer VII, organizované v roce 1998. Účastnilo se jich Bulharsko, Česká republika, Slovensko, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, Rusko, Slovinsko, Bělorusko a Ukrajina [Mishler, Rose 2001].

¹⁹ Ve výzkumu ESS není klasická otázka na legitimitu demokratického režimu pokládána.

Literatura

- Almond, G. A., S. Verba. 1963. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bjørnskov, Ch. 2007. „Determinant of Generalized Trust: A Cross-Country Comparison.“ *Public Choice* 130 (1/2): 1–21.
- Dalton, R. J. 1996. *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Western Democracies*. Chatham, NJ: Chatham House.
- Dasgupta, P. 1988. „Trust as Comodity.“ Pp. 49–71 in D. Gambetta (ed.). *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Basil Blackwell.
- Easton, D. 1965. *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
- Eckstein, H. 1966. *Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norway*. Princeton: Princeton University Press.
- Fukuyama, F. 1995. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press Paperbacks.
- Gambetta, D. (ed.). 1988. *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Oxford: Basil.
- Hetherington, M. J. 1998. „The Political Relevance of Political Trust.“ *American Political Science Review* 92 (4): 791–808.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Linek, L. 2010. *Zrazení snu? Struktura a dynamika existujících k politickému režimu a jeho institucím a jeho důsledky*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Lipset, S. M. (1960) 1981. *Political Man*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Miller, W. L., T. Y. Koshechkina, A. B. Grødeland. 2004. „Difuse Trust or Difuse Analysis? The Specificity of Political Distrust in Post-Communist Europe.“ Pp.133–156 in I. Marková (ed.). *Trust and Democratic Transition in Post-Communist Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Mishler, W., R. Rose. 2001. „What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies.“ *Comparative Political Studies* 34 (1): 30–62.
- Newton, K., P. Norris. 1999. „Confidence in Public Institutions: Faith, Culture or Performance?“ Paper for presentation at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Atlanta, 1.–5. 9. 1999.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon&Schuster, Inc.
- Putnam, R. D., R. Leonardi, R. Y. Nanetti. 1993. *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Rosenberg, M. 1957. „Misantropy and Attitudes towards International Affairs.“ *Journal of Conflict Resolution* 1 (4): 340–345.
- Sedláčková, M. 2012. *Důvěra a demokracie. Přehled sociologických teorií důvěry od Tocquevilla po transformaci v postkomunistických zemích*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Transparency International. 2011. „Na celosvětovém žebříčku CPI – Index vnímání korupce 2011 se Česká republika dělí o 57.–59. místo s Namibií a Saúdskou Arabií.“ [online]. Praha: Transparency International [cit. 30. 6. 2012]. Dostupné z: <<http://www.transparency.cz/celosvetovem-zebricku-cpi-index-vnimani-korupce-2011-ceska-r/>>.
- Vávra, M. 2010. „Náboženství a kvalita života. Psycho-sociální předpoklady.“ *Naše společnost* 8 (2): 3–7.
- Zakaria, F. 2004. *Budoucnost svobody*. Praha: Academia.

Příloha

Lineární regrese důvěry v instituce v ČR a v severeských zemích

	ČR	severské země
pohlaví	0,015	-0,042***
věk	0,026	-0,021*
vzdělání	-0,018	0,078***
návštěvnost bohoslužeb	0,057**	0,041***
sociální důvěra	0,232***	0,320***
čistý příjem domácnosti	0,015	0,051***
spokojenost s ekonom. a politickou situací	0,123***	0,055***
spokojenost s vládou	0,360***	0,399***
Adj. R square	0,332	0,376

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Statisticky významné na hladině spolehlivosti: 0,001 (***); 0,01 (**); 0,05 (*).

8. Legitimita policie a trestních soudů

Klára Vlachová

Policie a trestní soudy jsou v současných evropských společnostech klíčovými institucemi zajišťujícími trestní spravedlnost.¹ Policie je ozbrojený bezpečnostní sbor, který vykonává správní činnost ochraňující zdraví a život osob, majetek a bezpečnost státu. Trestní soudy jsou ty soudy, před kterými se vede řízení v trestních věcech a které rozhodují o vině a ukládají tresty. Lidé očekávají, že tyto instituce budou dobře fungovat nejen z hlediska instrumentálního, ale také z hlediska normativního [Jackson et al. 2010]. Instrumentální hledisko se zaměřuje na to, jak orgány činné v trestním řízení skutečně fungují, tj. zda postupují legálně, odrazují od páchaní trestné činnosti, efektivně dopadají a usvědčují pachatele trestné činnosti a ukládají jim spravedlivé tresty bez ohledu na jejich sociální či etnický původ atd. Hledisko normativní se soustředí na to, co si lidé o orgánech činných v trestním řízení myslí, zejména zda se domnívají, že policie a soudy sdílejí stejné hodnoty jako oni a užívají spravedlivé a transparentní postupy. Pokud se lidé domnívají, že policie či trestní soudy nesdílejí stejné hodnoty jako veřejnost a postupují nespravedlivě a netransparentně, mají větší sklony k nedůvěře, nespoupráci a dokonce ke vzdoru vůči pokynům a postupům policistů a rozhodnutím soudů.

Střední a starší generace lidí v České republice mají zkušenost se socialistickou policií a soudy. Před rokem 1989 byly orgány činné v trestním řízení kontrolovány komunistickou stranou a jejich funkcí bylo chránit socialistický stát před kriminalitou, podporovat socialistické vědomí a konformitu se státní ideologií. Po roce 1989 prošly instituce trestní spravedlnosti proměnou. Odpadla ideologická kontrola jejich práce a musely reflektovat demokratické principy a standardy v oblasti ochrany lidských práv [Caparini, Marenin 2005]. V trestním a správním právu došlo ke změnám postupů a organizace policie a soudů. Některé z těchto změn nejsou veřejnosti zjevné, jiné – zejména ty, které se týkají policie – jsou patrné (změna názvu ze Sboru národní bezpečnosti na Policii České republiky, změna uniform). Od policie a soudů se v demokratické společnosti očekává, že budou sloužit ve stejné míře občanům i státu, fungovat transparentně a odpovědně a policisté a soudci nebudou korumpovatelní, nebudou zneužívat svou pravomoc či sloužit zájmům politiků. Míra důvěry v policii a právní systém (viz kapitolu 7) ukazuje, do jaké míry jsou tato očekávání naplňována.

Demokratické vlády musí brát v úvahu nejen to, jak orgány činné v trestním řízení skutečně fungují, ale také to, co si o nich myslí lidé, kterým tyto orgány pomáhají, kontrolují je nebo je trestají [např. Hale 1996; Sunshine, Tyler 2003; Jackson et al. 2009; Zeman et al. 2010]. Obě hlediska mají totiž vliv na to, zda jsou instituce trestní spravedlnosti legitimní. Mnoho evropských zemí se potýká s nízkou a stále klesající legitimitou sociálních a politických institucí, a týká se to i policie a trestních soudů. Poslední kriminologické studie však ukazují, že orgány činné v trestním řízení nemohou efektivně fungovat bez spolupráce s veřejností. Pokud jsou vnímány jako nelegitimní a policisté a soudci jako nedůvěryhodní, klesá ochota lidí s těmito orgány spolupracovat – žádat policii o pomoc, oznamovat trestné činy, podávat svědectví a působit jako přísedící u trestních soudů. Znalost názorů veřejnosti na fungování orgánů činných v trestním řízení je proto nezbytným předpokladem pro formulaci účinné, srozumitelné a respektované trestní politiky.

Názory veřejnosti na fungování orgánů činných v trestním řízení vycházejí z osobních kontaktů lidí s policií a soudy, z jejich zkušeností s kriminalitou a obav z kriminality a ze zprostředkovaných informací o aktivitách policistů, soudců atd. [Bradford, Jackson 2009]. Většina lidí zákony dodržuje a považuje to za normální. Tato bezúhonná většinová populace kontakty s orgány činnými v trestním řízení nevyhledává. S policií se dostávají

¹ Mezi tyto instituce patří i instituce realizující veřejnou žalobu, u nás tedy státní zastupitelství. Rotační modul „Trust in Criminal Justice“ v šetření ESS 5 byl však věnován pouze policii a trestním soudům.

do kontaktu nejčastěji v případě, že se dopustí dopravního přestupku, méně často, pokud ohlašují spáchání trestného činu (nejčastěji krádež či vloupání) nebo jsou-li žádáni o podání vysvětlení či svědectví. Negativní zkušenosti s postupy policie (v lepším případě odkládání vyšetřování méně závažných trestných činů, v horším urážení, bití nebo míření pistolí na hlavu) a trestních soudů (průtahy v procesu, osvobození viníka, uložení neúměrně nízkého nebo příliš vysokého trestu) vedou k nedůvěře v policisty a soudce a k poklesu legitimacy policie a soudů. V některých sídlech, zejména ve větších městech, jsou však lidé kriminalitě vystaveni více než lidé v sídlech jiných – v Praze, Ostravě, Brně-městě, Karviné, Plzni-městě a Olomouci je počet evidovaných trestných činů každoročně nejvyšší a v Praze je jejich objasněnost tradičně nejnižší [Policejní prezidium ČR 2011; Marešová et al. 2011]. Ti, kteří se stali obětmi trestného činu nebo kteří mají příbuzné a známé, kteří se stali oběťmi trestného činu, doufají, že jim policie a soudy pomohou. V případě, že se pomoci nedočkají (trestný čin není objasněn, pachatel není odsouzen nebo dostane nízký trest), objevuje se u nich nedůvěra v policii a vyšší tolerance k porušování zákonů (právní cynismus).

O činnosti orgánů činných v trestním řízení se lidé dozvídají také z médií. Televize, rozhlas, internetové zpravodajské portály a tištěná média jsou významným zdrojem informací o kriminalitě a práci policie, státních zastupitelství a soudů. Pro média jsou informace o spáchaných trestných činech a o boji orgánů činných v trestním řízení se všemi formami kriminality mimořádně zajímavé a orgány činné v trestním řízení využívají média k informování veřejnosti o své práci. Kauzám, jako byl policejní zásah na technoparty Czechtek, útěk odsouzeného Radovana Krejčíře během domovní prohlídky v jeho vile za přítomnosti deseti policistů, proces se soudcem Jiřím Berkou, konkurzním správcem Danielem Thonatem a bývalým prorektorem Vysoké školy Karla Engliša Vladislavem Větrovcem pro majetkovou trestnou činnost páchanou ve zločinném spolčení, proces s bývalou nejvyšší státní zástupkyní Marií Benešovou, která označila některé státní zástupce za justiční mafii, protože podle ní ovlivňovali vyšetřování údajné korupční kauzy senátora a někdejšího vicepremiéra Jiřího Čunka, odsouzení Radima Smetany za poškozování plakátů politických stran a jeho odpor vyjádřený nerespektováním soudních rozhodnutí či zatčení hejtmana a poslance Davida Ratha s milionovým úplatkem, věnovala média mnoho zpráv i komentářů. Téma korupce ve státní správě je navíc v českých médiích dlouhodobě velmi frekventované a do předvolebních programů pro volby do Poslanecké sněmovny v roce 2010 je zařadily všechny politické strany. Míra, v jaké problematické kauzy spjaté s fungováním policie a soudů a zvýrazněné téma korupce mohly ovlivnit názory na fungování orgánů činných v trestním řízení, je podle některých vědců obtížně měřitelná [srov. Bradford, Jackson 2009], zatímco podle jiných [např. Pfeiffer et al. 2005] výzkumy ukazují, že sledování televize vede ke zkreslenému vnímání reality ohledně vývoje kriminality a práce orgánů činných v trestním řízení.

V této kapitole se proto zaměříme na to, co si Češi myslí o práci policie a trestních soudů, zda se domnívají, že česká policie a soudy sdílí stejné hodnoty jako česká veřejnost, a zda je považují za legitimní, tedy do jaké míry jsou ochotni podřídit se jejich pokynům, postupům a rozhodnutím. Výsledky za Českou republiku jsou pro základní ilustraci porovnány s výsledky za další evropské země, avšak data za ostatní evropské země neinterpretujeme, protože role policie a soudů jsou v každé zemi jiné. Analyzovaná data pocházejí z výzkumu European Social Survey Round 5 (ESS 5), který proběhl v letech 2010 a 2011. Konceptualizace tohoto výzkumu je dostupná na internetových stránkách projektu [Jackson et al. 2009].

Hodnocení policie

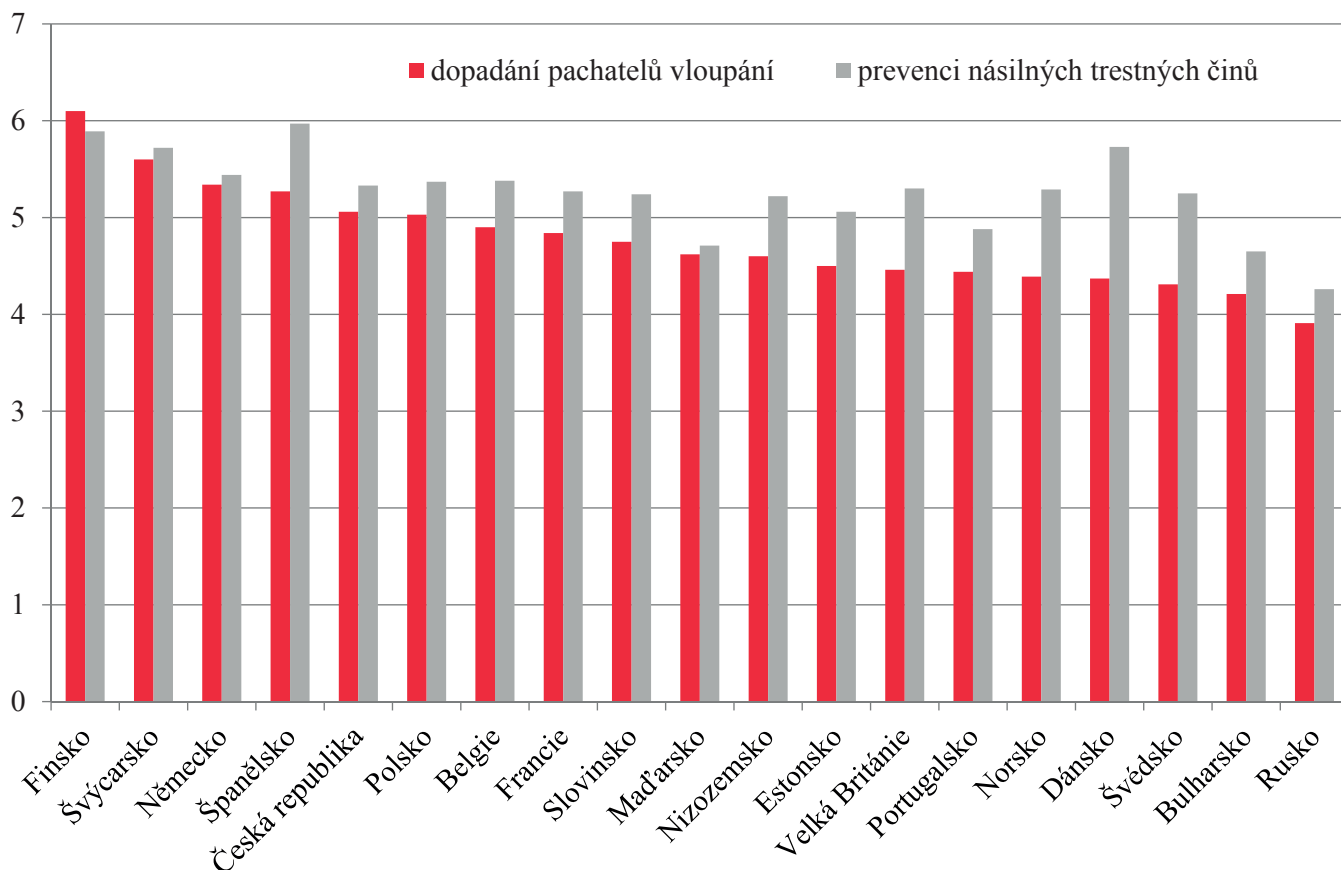
Policie je ozbrojený bezpečnostní sbor, který vykonává správní činnost ochraňující zdraví a život osob, majetek a bezpečnost státu. Těžiště její práce spočívá v prevenci páchaní trestných činů a po jejich spáchání v přípravném řízení, při kterém shromažďuje informace zejména o tom, zda se stal trestný čin a kdo může být jeho pachatelem. O tom, zda se stal trestný čin, a o tom, kdo je pachatelem, policie obstarává a shromažďuje důkazy, které jsou pak podkladem pro rozhodnutí soudu. Co se týče hodnocení práce české policie, podle 58 % dotázaných odvádí velmi dobrou či dobrou práci, podle 16 % dotázaných odvádí špatnou či velmi špatnou práci. Porovnáme-li tato čísla s čísly za ostatní evropské země, pak nejvíce respondentů spokojených s prací policie najdeme v severovýchodních zemích – ve Švédsku (80 %) a také ve Finsku, Estonsku, Norsku, Dánsku a Belgii (ve všech těchto zemích více jak 70 %). Více než 60 % spokojených je ve Španělsku, Nizozemsku, Slovinsku, Velké Británii, Portugalsku, Švýcarsku a Německu. Naopak nejvíce nespokojených je v Rusku, Francii, Maďarsku a Bulharsku (okolo 30 %).

☞☞ V posledních dvou letech mělo osobní kontakt s českou policií 35 % dotázaných, 58 % z nich bylo s jednáním policie spokojeno nebo velmi spokojeno.

Mnohem konkrétnější obrázek nám však ukazuje hodnocení úspěšnosti policie v dopadání pachatelů vloupání a prevence násilných trestných činů. Úspěšnost české policie v prevenci násilných trestných činů je hodnocena mírně nadprůměrnou známkou (5,3), úspěšnost v dopadání pachatelů vloupání známkou průměrnou (5,0). Jak ukazuje Graf 1, hodnocení úspěšnosti české policie v dopadání pachatelů vloupání nepatří v Evropě k nejhorším. Lépe na tom je policie pouze ve Finsku, Švýcarsku, Německu a Španělsku. Co se týče úspěšnosti v prevenci násilných trestných činů, pak lepší hodnocení dostala policie ve Španělsku, Finsku, Dánsku, Švýcarsku, Německu, Belgii, Velké Británii, Norsku a Polsku.

Graf 1. „Jak úspěšná je policie v ...“ (průměry)

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: 0 – extrémně neúspěšná, 10 – extrémně úspěšná

Kdo v České republice hodnotí práci policie, její úspěšnost při dopadání pachatelů vloupání a při prevenci trestných činů lépe, a kdo naopak hůře? Lépe ji hodnotí lidé, kteří se cítí v lokalitě, ve které žijí, bezpečně a kteří se během posledních pěti let nestali obětí trestného činu, přičemž obětí trestného činu se nestal také nikdo z jejich domácnosti. Lépe práci policie hodnotí také lidé, kteří nemají sklony k právnímu cynismu, tj. projevují nižší toleranci k porušování zákonů.² Výsledky analýz neodhalily téměř žádné statisticky významné vztahy mezi hodnocením práce policie, její úspěšností při dopadání pachatelů vloupání a při prevenci trestných činů a časem věnovaným sledování médií. Jedinou výjimkou byla nízká, ale statisticky významná korelace mezi časem stráveným čtením novin a hodnocením práce policie – lidé, kteří tráví čtením novin více času, hodnotí práci policie lépe než ti, kteří čtou noviny málo či vůbec.

V Tabulce 1 jsou prezentovány položky, které měří normativní soulad mezi veřejností a policií. Soulad mezi tím, co si lidé myslí o tom, jak by u nás měla policie fungovat, a skutečným fungováním policie, uvádí v České republice v jednotlivých položkách jen 40 až 50 % dotázaných. V ostatních zemích lidé reportují mnohem vyšší soulad mezi svými představami a hodnotami a představami a hodnotami policie. Proč je tento soulad mezi

² Ve výzkumu ESS 5 byla tolerance k porušování zákonů měřena otázkou: *Rád/a bych se Vás teď zeptal/a na to, jak špatné jsou podle Vás některé způsoby chování. S použitím této karty mi prosím řekněte, jak špatné je... ..nahlásit zveličené nebo nepravdivé pojistné škody? ...koupit něco, o čem jste se domníval/a, že to může být kradené? ...dopustit se dopravního přestupku, jako je překročení rychlosti nebo projetí na červenou?* Kategorie odpovědí: 1 – není to vůbec špatné, 5 – velmi špatné.

představami a hodnotami české veřejnosti a české policie nízký? Důvodů je několik. Legitimita policie závisí v České republice velmi silně nejen na hodnocení práce policie, její úspěšnosti při dopadání pachatelů vloupání a při prevenci trestných činů, ale také na spokojenosti s jednáním policie v posledních pěti letech v případě, že došlo ke kontaktu s respondentem.

Tabulka 1. Názory na policii

	Policie má obecně stejný náhled na to, co je správné a co špatné, jako já.	Policie prosazuje hodnoty, které jsou důležité pro lidi jako já.	Policie má obecně moji podporu v tom, jak obvykle postupuje.	Rozhodování a postupy policie jsou příliš ovlivněny tlaky politických stran a politiků.
Belgie	62	74	63	50
Bulharsko	48	54	50	66
Česká republika	42	50	43	55
Dánsko	74	82	83	50
Estonsko	64	76	75	34
Finsko	80	84	91	27
Francie	50	66	46	71
Maďarsko	42	70	49	61
Německo	75	80	81	62
Nizozemsko	69	79	65	66
Norsko	72	80	85	34
Polsko	67	75	65	41
Portugalsko	59	74	52	66
Rusko	35	33	26	52
Slovinsko	50	59	68	66
Španělsko	64	75	68	66
Švédsko	70	81	78	27
Švýcarsko	71	80	77	51
Velká Británie	67	70	79	64

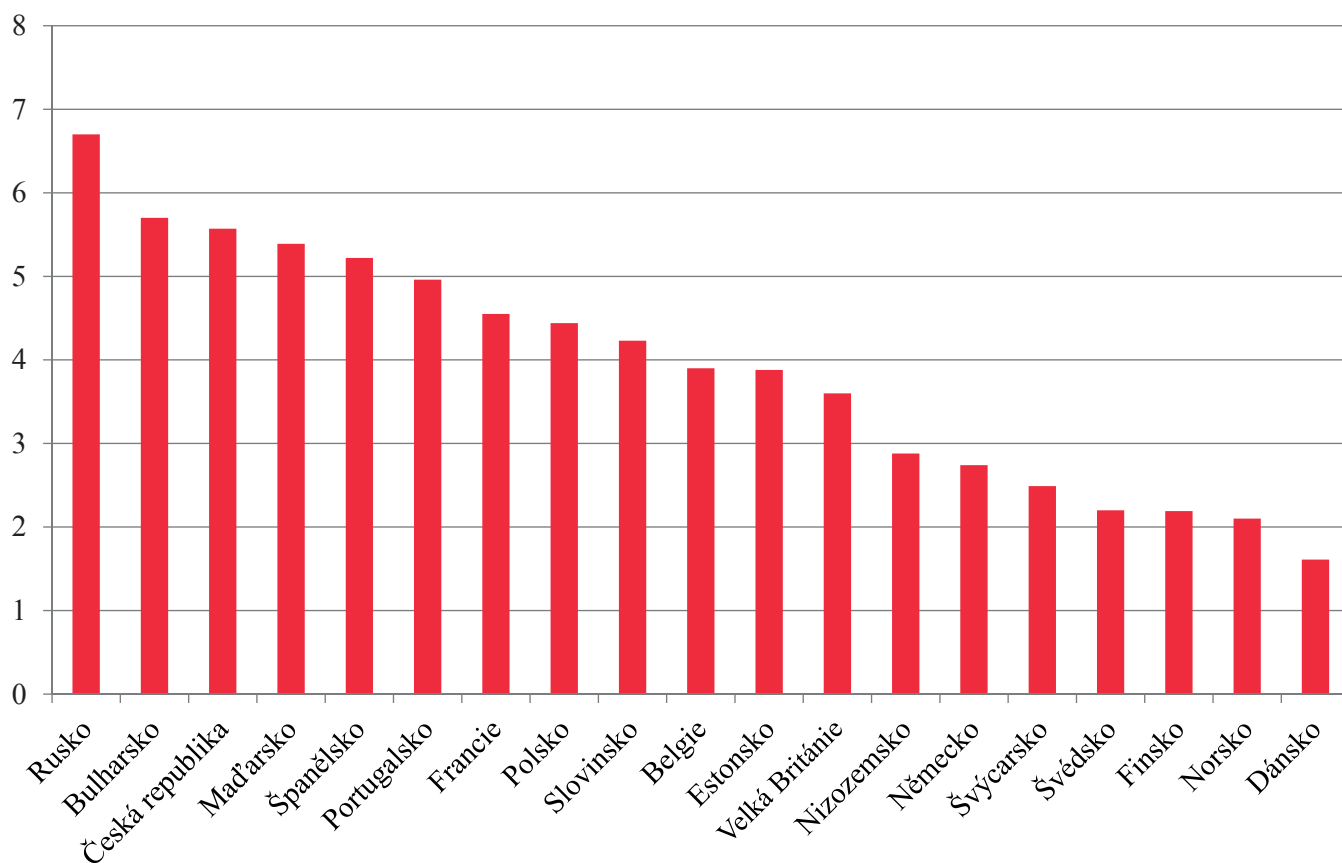
Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Procento odpovědí *rozhodně souhlasím* a *souhlasím*.

Obecně patří mezi nejzávažnější příčiny nízké legitimacy orgánů činných v trestním řízení přesvědčení veřejnosti, že pracují na politickou objednávku nebo že jsou zkorumpované. S výrokem *Rozhodování a postupy policie jsou příliš ovlivněny tlaky politických stran a politiků* souhlasí v České republice 55 % dotázaných. Podobně je tomu také v Belgii, Dánsku, Rusku a Švýcarsku (50 až 60 % dotázaných). Častěji pocítují politický tlak na policii lidé v Maďarsku, Velké Británii, Německu, Bulharsku, Nizozemsku, Slovinsku, Španělsku, Portugalsku a Francii (více než 60 % dotázaných), a naopak méně často lidé ve Švédsku, Finsku, Norsku, Estonsku a Polsku (méně než 50 % dotázaných). Procento dotázaných, kteří se domnívají, že česká policie pracuje pod tlakem politických stran a politiků, není tedy v porovnání s ostatními zeměmi vysoké. Česká republika však patří spolu s Ruskem a Bulharskem mezi tři země, kde veřejnost považuje policii za nejvíce zkorumpovanou (Graf 2). Zatímco názor na to, zda policie pracuje na politickou objednávku, má v České republice s legitimitou policie jen velmi slabou souvislost, přesvědčení o zkorumpovanosti policie má s důvěrou v policii a její legitimitou vztah velmi silný.

Přesvědčení, že je policie zkorumpovaná, významně souvisí jednak s tolerancí k porušování zákonů (právním cynismem), nižší, ale také statisticky významná souvislost byla nalezena s pocitem bezpečnosti a čtením tištěných médií. Lidé, kteří jsou tolerantnější k porušování zákonů, častěji považují policii za zkorumpovanou. Zde jsou možná dvě vysvětlení. Lidé soudí policisty podle sebe, nebo je případy korupce policistů znechutily natolik, že ztratili respekt k zákonům a jsou ochotni tolerovat jejich porušování. Nezanedbatelné je však zjištění, že za zkorumpovanou považují policii významně častěji lidé, kteří se necítí bezpečně – obávají se chodit v oblasti, kde žijí, potmě sami nebo se obávají, že se stanou obětí násilného trestného činu či obětí vloupání do domu či bytu. O tom, jak média ovlivňují pohled veřejnosti na orgány činné v trestním řízení, se vede debata [Bradford, Jackson 2009]. Zatímco podle některých je jejich vliv zanedbatelný [srov. Garland 2001], naše analýzy ukazují, že vyšší čtenost novin souvisí s nižší tendencí považovat policii za zkorumpovanou.

Graf 2. „Jak často podle Vás bere policie ve Vaší zemi úplatky?“ (průměry)

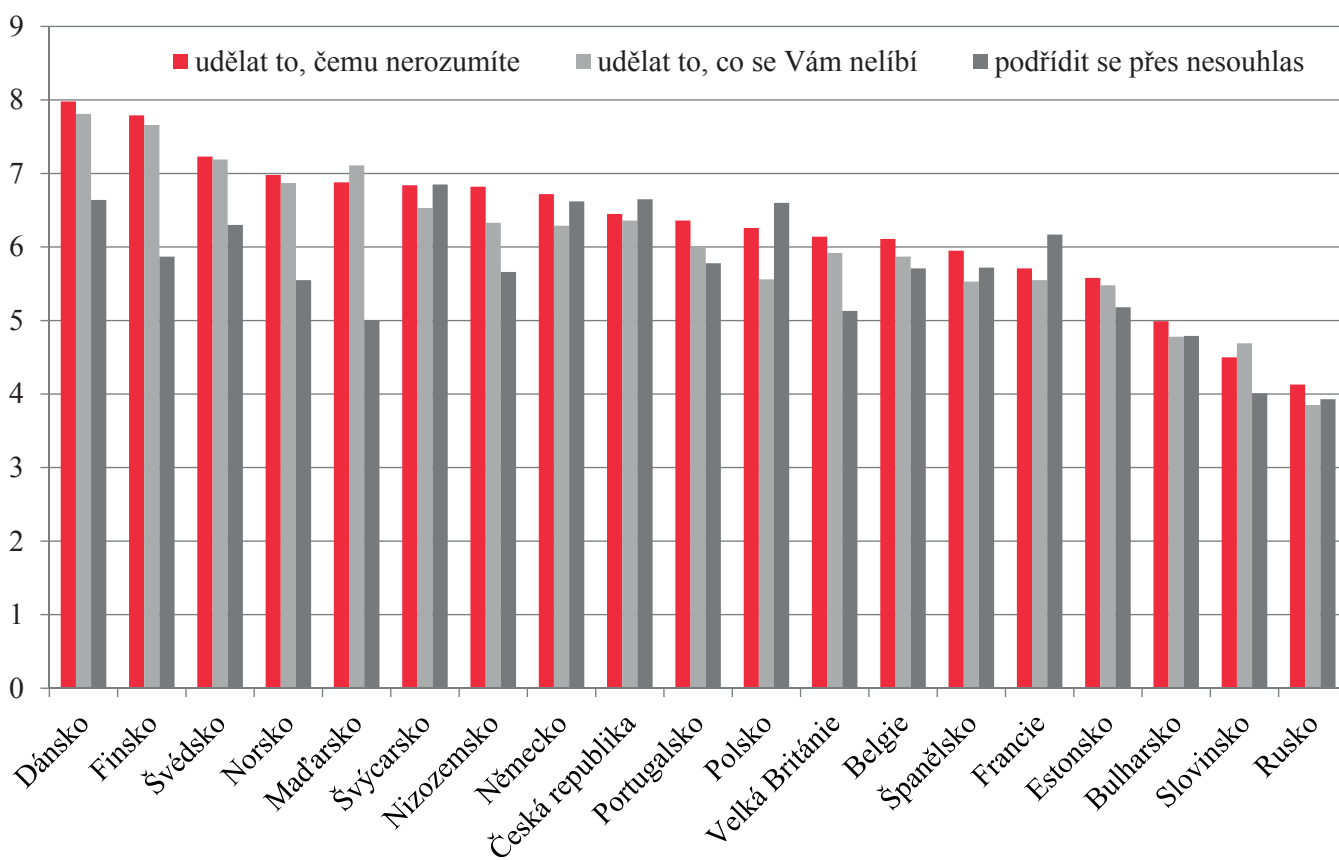

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: 0 – nikdy, 10 – stále

Důvěra ve spravedlivý postup policie se projevuje pocitem povinnosti podřídit se pokynům a rozhodnutím policie i v případě, že s ním kontaktovaný člověk nesouhlasí, nerozumí jejich důvodům či se mu jednání policie nelíbí. Graf 3 ukazuje, že se dotázaní v České republice spíše přiklánějí k názorům, že je jejich povinností podřídit se rozhodnutí policie i v případě, že s ním nesouhlasí, udělat, co jim policie říká, i když nerozumí důvodům nebo s nimi nesouhlasí, a udělat, co jim policie říká, i když se jim nelíbí, jak s nimi jedná. U české veřejnosti převažuje přesvědčení, že pokynům a rozhodnutím policie je třeba se podřídit. Silnější pocit povinnosti podřídit se policii nalézáme mezi lidmi, kteří nemají sklony porušovat zákony. Pocit povinnosti podřídit se pokynům a rozhodnutím policie nemá statisticky významný vztah se zkušeností s kriminalitou, s pocitem bezpečí ani se sledováním médií.

Graf 3. Legitimita policie: „Do jaké míry je Vaší povinností...“ (průměry)

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: 0 – vůbec to není moje povinnost, 10 – rozhodně to je moje povinnost

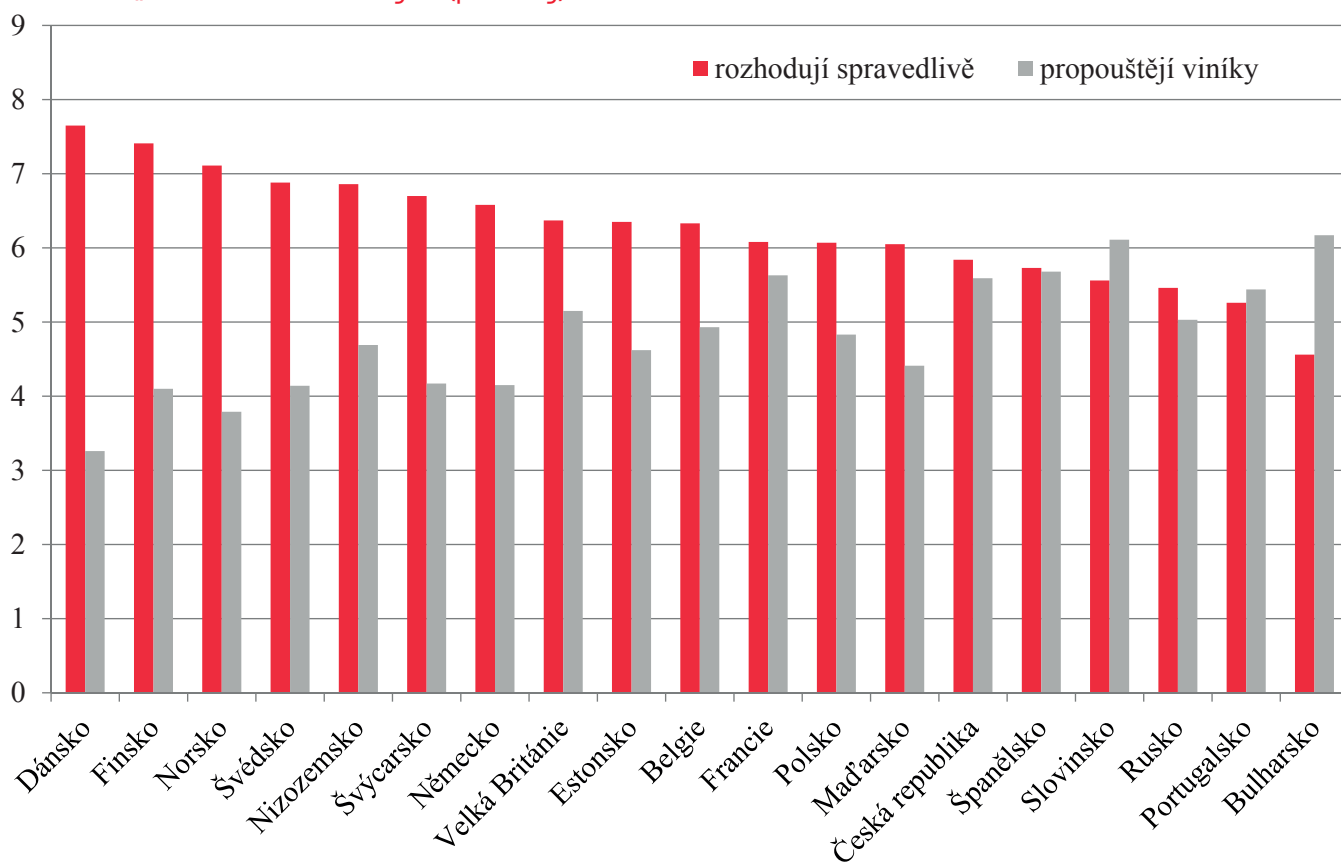
Hodnocení trestních soudů

Trestní soudy jsou ty soudy, před kterými se vede řízení v trestních věcech. Rozhodují o vině a ukládají tresty. Soudy vyvíjejí činnost hlavně po podání obžaloby, ale i v přípravném řízení vydávají některá rozhodnutí, která se týkají úkonů policie při vyšetřování, jimiž policie podstatně zasahuje do základních práv občanů (např. rozhoduje o povolení k domovní prohlídce nebo o povolení odposlechu a záznamu telekomunikačního provozu). Při hlavním líčení provádí soud dokazování, tj. vyslechne obžalovaného, svědky, případně znalce, čte listinné důkazy. Po zhodnocení těchto důkazů rozhodne o vině či nevině obžalovaného a o případném trestu. Pokud je proti rozsudku podáno odvolání, přezkoumává celou věc ještě nadřízený soud.

Co se týče hodnocení fungování trestních soudů v České republice, 33 % dotázaných se domnívá, že odvádějí dobrou či velmi dobrou práci, 41 % charakterizovalo jejich práci jako „ani dobrou, ani špatnou“ a 26 % dotázaných uvedlo, že odvádějí špatnou či velmi špatnou práci. Porovnáme-li tato čísla s čísly za ostatní evropské země, pak nejvíce lidí spokojených s prací trestních soudů najdeme v Dánsku (81 %), ale také v Norsku, Švédsku a Švýcarsku (ve všech těchto zemích více jak 70 %). Více než 60 % spokojených s prací trestních soudů je ve Finsku, Německu, Nizozemsku a Francii. Nejvíce nespokojených (více než 30 %) je naopak v Portugalsku, Slovinsku a Bulharsku.

Mnohem konkrétnější obrázek nám však ukazuje hodnocení, jak často trestní soudy rozhodují spravedlivě, a jak často propouštějí viníky (Graf 4). Česká veřejnost se domnívá, že trestní soudy rozhodují převážně spravedlivě, nicméně představa, že často propouštějí viníky, není zanedbatelná. V evropském kontextu není hodnocení práce trestních soudů v České republice nikterak vynikající. Pocit, že trestní soudy rozhodují převážně spravedlivě, je mnohem silnější v severských zemích, ve většině zemí západní Evropy, ale také v Estonsku, Polsku a Maďarsku, než v České republice. Naopak slabší pocit, že trestní soudy rozhodují spravedlivě, zaznamenáme ve Španělsku, Slovinsku, Rusku, Portugalsku a Bulharsku. Ve Slovinsku, Portugalsku a Bulharsku dokonce pocít, že soudy propouštějí viníky, převládá nad pocitem, že soudy rozhodují spravedlivě.

Graf 4. „Jak často trestní soudy ...“ (průměry)

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: 0 – nikdy, 10 – stále

Kdo v České republice hodnotí práci trestních soudů, spravedlivost jejich rozhodnutí a míru propouštění viníků lépe, a kdo naopak hůře? Lépe ji hodnotí lidé, kteří se během posledních pěti let nestali obětí trestného činu, přičemž obětí trestného činu se nestal také nikdo z jejich domácnosti. Lépe ji hodnotí také ti, kteří se cítí v lokalitě, kde žijí, bezpečně. Lépe práci trestních soudů hodnotí také lidé, kteří projevují nižší toleranci k porušování zákonů.³ Výsledky analýz neodhalily téměř žádné statisticky významné vztahy mezi hodnocením práce trestních soudů, spravedlivosti jejich rozhodnutí a míry propouštění viníků a časem věnovaným sledování médií. Dvěma výjimkami byly nízké, avšak statisticky významné korelace mezi časem stráveným čtením novin a hodnocením práce trestních soudů a pocitem, že často propouštějí viníky. Lidé, kteří tráví čtením novin více času, hodnotí práci trestních soudů lépe než ti, kteří čtou noviny málo či vůbec. Čtenáři novin se také méně často domnívají, že soudy propouštějí viníky.

Proč je v české veřejnosti tak slabý pocit, že trestní soudy rozhodují spravedlivě, a naopak tak silný dojem, že často propouštějí viníky? Důvodů může být celá řada. Analýzy potvrdily silnou souvislost s pocitem, že soudy chrání spíše bohaté a mocné, a s názory, že ukládají nízké tresty, pracují pod politickým tlakem či jsou zkorumpované. Tabulka 2 ukazuje, že téměř 60 % dotázaných v České republice odpovědělo, že soudy obvykle chrání

³ Viz poznámku č. 2.

zájmy bohatých a mocných před zájmy obyčejných lidí, 60 % dotázaných připouští, že rozhodování a postupy soudů jsou ovlivněny tlaky politických stran a politiků, a více než 70 % dotázaných se domnívá, že soudy by lidem, kteří poruší zákon, měly ukládat mnohem tvrdší tresty, než dostávají dnes. Více jak 60 % dotázaných s tímto výrokem souhlasí ve Francii, Bulharsku, Španělsku, Slovinsku a Portugalsku. Procento dotázaných, kteří se domnívají, že soudy pracují pod politickým tlakem, je v evropském kontextu spíše vysoké, vyšší je jen ve Francii, Bulharsku a Portugalsku. Nejnížší je opět v severských zemích jako Norsko, Finsko, Dánsko a Estonsko. Česká republika také patří spolu s Ruskem a Bulharskem mezi tři země, kde veřejnost považuje soudce za nejvíce zkorumpované (Graf 5).

Přesvědčení veřejnosti, že soudy pracují na politickou objednávku nebo že jsou zkorumpované, obecně patří mezi nejzávažnější příčiny malé důvěry v právní systém a nízké legitimacy soudního systému. V případě České republiky analýza nepotvrdila žádný statisticky významný vztah mezi přesvědčením, že rozhodování a postupy soudů jsou ovlivněny politickými stranami a politiky, a důvěrou v právní systém a legitimitou soudů, avšak potvrdily silný vztah mezi přesvědčením, že soudci berou úplatky, a důvěrou v právní systém a legitimitou soudů. Legitimita soudů, pokud ji měříme otázkou na to, zda mají všichni povinnost podřídit se konečnému rozhodnutí soudu, je v České republice vysoká – 70 % dotázaných vyjádřilo souhlas (Graf 6). Více dotázaných souhlasilo v Bulharsku (74 %), Polsku (74 %), Francii (76 %) a Švédsku (80 %). Nejnížší legitimita soudů byla nalezena v Estonsku, Finsku, Norsku, Portugalsku, Španělsku a Rusku (méně než 60 %).

Přesvědčení, že jsou soudci zkorumpovaní, významně souvisí jednak s tolerancí k porušování zákonů (právním cynismem), nižší, ale také statisticky významné souvislosti byly nalezeny s pocitem bezpečnosti a sledováním tištěných médií. Lidé, kteří jsou tolerantnější k porušování zákonů, častěji považují soudce za zkorumpované. Stejný vztah byl nalezen už v případě policie. Lidé tedy buď posuzují soudce podle sebe, nebo je případy korupce soudců znechutily natolik, že ztratili respekt k zákonům a jsou ochotni tolerovat jejich porušování. Nezanedbatelné je však zjištění, že soudce za zkorumpované považují významně častěji lidé, kteří se necítí bezpečně – obávají se chodit v oblasti, kde žijí, potmě sami nebo se obávají, že se stanou obětí násilného trestného činu či obětí vloupání do domu či bytu. Podobně jako v případě hodnocení práce policie, práce soudů a názoru na zkorumpovanost policie se zde potvrdilo, že lidé, kteří častěji čtou noviny, považují soudce za méně zkorumpované.

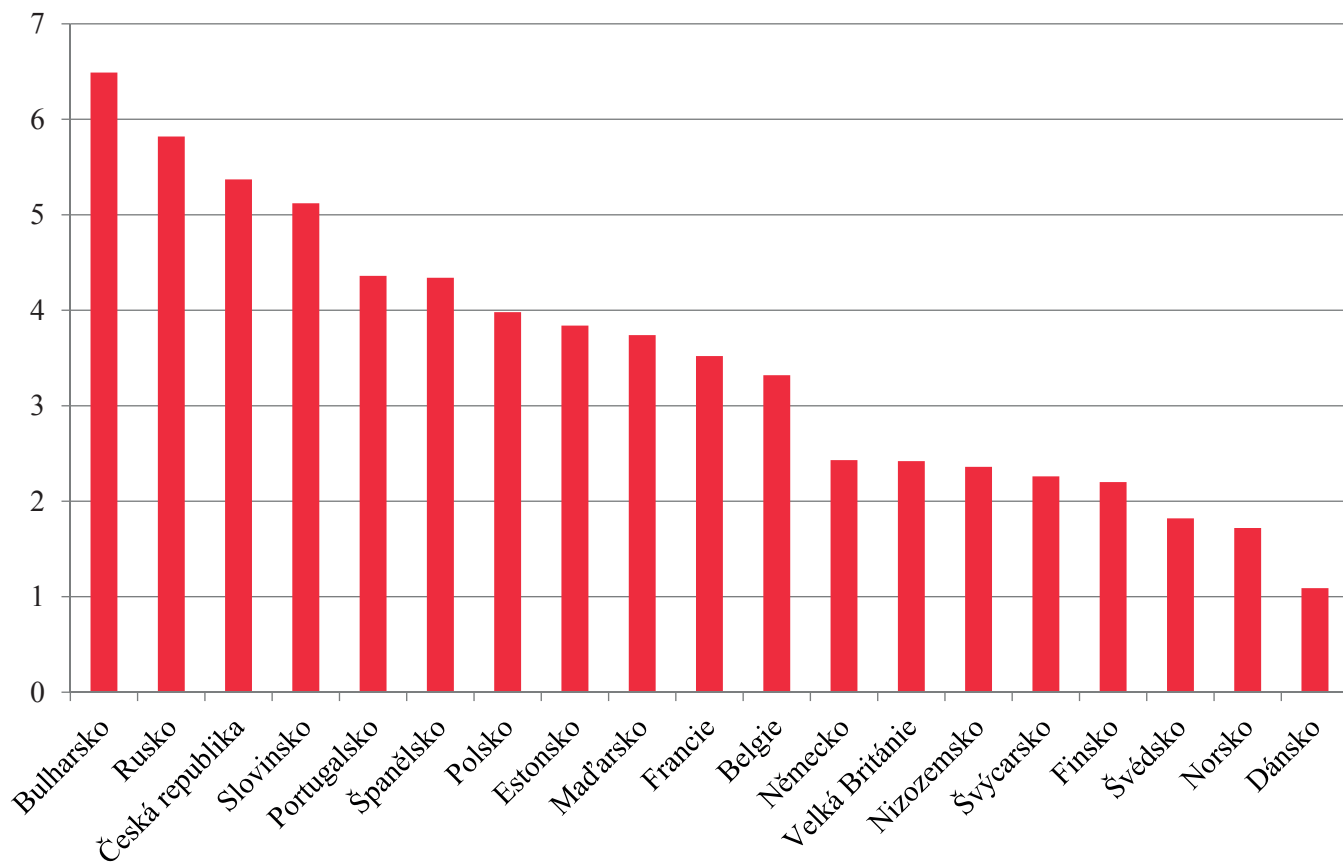
Tabulka 2. Názory na trestní soudy

	Soudy obvykle chrání zájmy bohatých a mocných před zájmy obyčejných lidí.	Lidem, kteří poruší zákon, by měly být ukládány mnohem tvrdší tresty, než dostávají dnes.	Rozhodování a postupy soudů jsou příliš ovlivněny tlaky politických stran a politiků.
Belgie	44	61	49
Bulharsko	85	87	75
Česká republika	57	72	60
Dánsko	15	44	30
Estonsko	50	68	38
Finsko	31	75	26
Francie	57	62	63
Maďarsko	44	84	53
Německo	46	60	51
Nizozemsko	18	65	40
Norsko	16	56	26
Polsko	65	73	50
Portugalsko	84	76	78
Rusko	68	61	56
Slovinsko	73	77	76
Španělsko	72	77	75
Švédsko	21	54	21
Švýcarsko	38	61	40
Velká Británie	44	76	56

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Procento odpovědí *rozhodně souhlasím* a *souhlasím*.

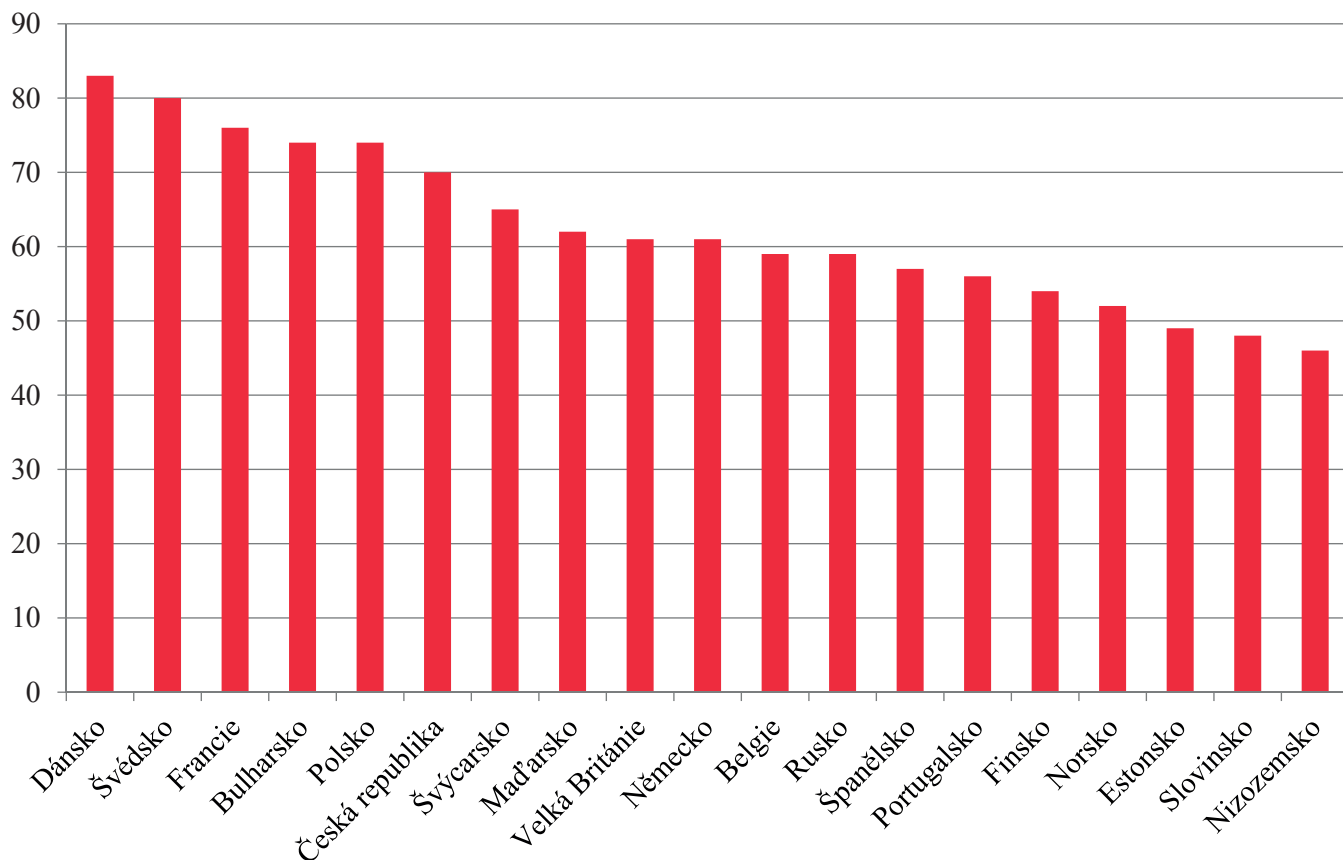
Graf 5. „Jak často podle Vás berou soudci ve Vaší zemi úplatky?“ (průměry)

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: 0 – nikdy, 10 – stále

Graf 6. Legitimita soudů: „Všichni mají povinnost podřídit se konečnému rozhodnutí soudu.“

Zdroj: ESS 5.

Poznámka: Procento odpovědí rozhodně souhlasím a souhlasím.

Závěr

Instituce je legitimní, pokud vykonává pravomoc svěřenou jí zákonem a v jeho mezích, ale také pokud je výkon této pravomoci uznán ze strany těch, kteří se jí musí podrobit. Na legitimitu orgánů činných v trestním řízení je možné pohlížet nejen z hlediska instrumentálního, tj. jak orgány činné v trestním řízení skutečně fungují, zda postupují legálně, odrazují od páchaní trestné činnosti, efektivně dopadají a usvědčují pachatele trestné činnosti a ukládají jim spravedlivé tresty, ale také z hlediska morálního, tj. zda existuje morální soulad mezi těmito orgány a veřejností.

Co se týče české policie, komparativní analýzy ukazují, že z instrumentálního hlediska je hodnocena veřejností velmi dobře, a to jak v oblasti prevence trestné činnosti, tak dopadání pachatelů trestných činů. Češi také vyjadřují velkou ochotu respektovat pokyny a rozhodnutí policie i v případě, že jim nerozumí, nelíbí se jim nebo s nimi nesouhlasí. Morální soulad mezi českou policií a českou veřejností je však slabý. Lidé jen zřídka mají spolu s policií stejný pohled na to, co je správné a co špatné, jen zřídka podporují postupy policie a nemají pocit, že by sdílela stejné hodnoty jako oni. Policii také považují za zkorumpovanou.

České trestní soudy jsou na tom z instrumentálního hlediska hůře. Jejich práce obecně, spravedlnost jejich rozhodování či míra propouštění viníků není v evropském srovnání hodnocena zdaleka tak dobře jako práce policie. Lidé se také domnívají, že by soudy měly ukládat mnohem tvrdší tresty, než tomu je dnes, a že jsou soudci zkorumpovaní. V kontrastu s tímto však evropská komparativní analýza ukazuje, že česká veřejnost velmi ctí povinnost podřídit se konečným rozhodnutím soudů. Problémem výzkumů orientovaných na hodnocení institucí v oblasti trestní spravedlnosti a trestních soudů zvláště je, že s nimi má osobní zkušenost jen nepatrná část respondentů. Větší část respondentů má spíše zkušenosti se soudy civilními, před kterými řízení skončí zpravidla pro jednu ze sporných stran neúspěchem. Osobní nespokojenost s neúspěchem před civilními soudy se pak ve výzkumech může promítat i do výpovědí o práci soudů obecně.

**78 % Čechů by bylo ochotno identifikovat pachatele trestného činu,
56 % by bylo ochotno proti němu svědčit u soudu.**

Efekt médií na hodnocení práce České policie a trestních soudů se ukázal jako velmi slabý, ale pozitivní v případě novin. Lidé, kteří věnují více času čtení novin, hodnotí policii i soudy lépe než lidé, kteří je čtou minimálně či vůbec. V některých zemích jsou média (zejména televize) obviňována s toho, že přinášejí narušený obraz o kriminalitě a o boji orgánů činných v trestním řízení a že ovlivňují představy a vnímání veřejnosti [srov. Pfeiffer et al. 2005]. I když i pro média v České republice platí, že špatné zprávy je prodávají, policie a soudy v nich nejsou vykreslovány příliš záporně. Mnohem závažnější je však zjištění, že hůře je hodnocena policie tam, kde mají lidé větší pocit nebezpečí, větší obavu z toho, že se sami nebo jejich blízcí stanou oběťmi trestného činu, a kde vykazují vyšší míru právního cynismu. Ačkoliv to nelze na našich datech ověřit,⁴ předpokládáme, že jde o obyvatele velkých měst s vyšší mírou kriminality (Praha, Ostrava, Brno...). Kriminogenní kontext těchto lokalit je pak třeba brát v úvahu při budování důvěry jejich obyvatel v orgány činné v trestním řízení.

⁴ Data jsou reprezentativní pouze pro Českou republiku.

Literatura:

- Bradford, B., J. Jackson. 2009. „Public Trust in Criminal Justice: A Review of the Research Literature in the United States.“ [online] [cit. 4. 4. 2012]. Dostupné z: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1369704>.
- Caparini, M., O. Marenin. 2005. „Crime, Insecurity and Police Reform in Post-Socialist CEE.“ *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies* [online] 2 [cit. 22. 6. 2012]. Dostupné z: <<http://pipss.revues.org/330>>.
- Garland, D. 2001. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Hale, C. 1996. „Fear of Crime: A Review of the Literature.“ *International Review of Victimology* 4 (2): 79–150.
- Hardin, R. 2002. *Trust and Trustworthiness*. New York: Russel Sage.
- Jackson, J., M. Hough, S. Farrall, A. Aromaa, J. de Keijser. 2009. „Trust in Criminal Justice: A Comparative European Analysis. Theory behind the Proposed Module.“ [online] [cit. 4. 4. 2012]. Dostupné z: <http://www.europeansocialsurvey.org/index.php?option=com_content&view=article&id=231&Itemid=360>.
- Jackson, J., B. Bradford, M. Hough, K. H. Murray. 2010. „Compliance with the Law and Policing by Consent: Notes on Police and Legal Legitimacy.“ Pp. 29–49 in A. Crawford, A. Hucklesby (eds.). *Legitimacy and Compliance in Criminal Justice*. Abingdon: Routledge.
- Marešová, A., M. Cejp, M. Martinková, M. Scheinost, J. Vlach. 2011. *Analýza trendů kriminality v roce 2010*. [online]. Praha: IKSP [cit. 4. 4. 2012]. Dostupné z: <<http://lpxp.sweb.cz/392.pdf>>.
- Pfeiffer, Ch., M. Windzio, M. Kleimann. 2005. „Media Use and Its Impacts on Crime Perception, Sentencing Attitudes and Crime Policy.“ *European Journal of Criminology* 2 (3): 259–285.
- Policejní prezidium České republiky. 2011. „Česká republika – celková kriminalita – rok 2011.“ [online]. Praha: Policejní prezidium [cit. 4. 4. 2012]. Dostupné z: <<http://www.policie.cz/clanek/statisticke-prehledy-kriminality-za-rok-2011-v-mapach.aspx>>.
- Sunshine, J., T. R. Tyler. 2003. „The Role of Procedural Justice and Legitimacy in Shaping Public Support Policing.“ *Law & Society Review* 37 (3): 513–546.
- Zeman, P., S. Diblíková, I. Trávníčková, J. Tomášek. 2010. *Názory a postoje občanů v oblasti trestní politiky*. [online]. Praha: IKSP [cit. 4. 4. 2012]. Dostupné z: <<http://www.ok.cz/iksp/docs/373.pdf>>.

9. Politická aktivita

Klára Vlachová a Markéta Sedláčková

Ačkoliv účast v politických aktivitách podle výzkumů i statistických dat o volební účasti upadá, řada lidí se v České republice politiky účastní. Jmenovitě můžeme vzpomenout například facebookovou akci Vajíčkem na Paroubka, občanské sdružení Změň politiku!, Listopadovou výzvu pražským zastupitelům, Holešovskou výzvu, demonstraci svolanou starosty ze Šluknovska, nejrůznější petice (proti přejmenování letiště Ruzyně na Letiště Václava Havla, proti státní maturitě, za snížení spotřební daně z benzínu a nafty, petice proti dohodě ACTA) a mnoho dalších. Za příklady nejrůznějších forem politických aktivit u nás je možno považovat i vznik nových politických stran jako Suverenita, Věci veřejné, Strana Práv Občanů ZEMANOVCI, Úsvit přímé demokracie, ANO, ale i různé demonstrace odborových svazů a státních zaměstnanců proti vládě. Je tedy česká veřejnost aktivní, či pasivní? Je míra politické aktivity v České republice ve srovnání s jinými zeměmi Evropy vysoká, či nízká? Jaké formy politické angažovanosti jsou Čechům nejbližší? A co lidi vede k tomu angažovat se v politice nebo naopak zůstat pasivní?

Dříve než se pomocí analýzy empirických dat pokusíme odpovědět na výše uvedené otázky, vymežeme nejprve politickou aktivitu, jak je definována v sociologické a politologické teorii, a představme její základní typy. Za politickou aktivitu je považována každá činnost, kterou lidé dobrovolně vykonávají za účelem ovlivnit politická rozhodnutí. Existuje řada typů politické aktivity, přičemž mezi neznámější patří: volební participace (účast v jakýchkoliv volbách), konvenční participace (tradiční, institucionalizovaná aktivita v politických stranách a občanských sdruženích nebo v jejich prospěch), nekonvenční participace (např. podepisování petic) a nenormativní participace (např. účast na nelegálních násilných protestech). Není jednoduché stanovit úplný výčet forem všech výše zmíněných typů politické participace. Poměrně vyčerpávající hierarchii forem konvenční politické participace sestavil v 60. letech dvacátého století Milbrath [1965], škálu nekonvenční politické participace vymežil v 70. letech minulého století Marsh [1977]. Nejčastějším typem politické aktivity je participace volební. Volební participace je zvláštním typem politické aktivity v tom smyslu, že se uskutečňuje pravidelně v několikaletých intervalech a je ovlivněna mechanismy sociální potřeby a kontroly [Marsh, Kaase 1979]. Volební chování je proto mezi politickými aktivitami studováno samostatně a není již, jako tomu bylo v 60. letech dvacátého století, řazeno mezi konvenční formy politické participace. Samostatná pozornost je pak věnována jiným nevolebním typům a formám politické angažovanosti.

Proč je politické aktivitě věnována taková pozornost? Podle teorie elitní demokracie a teorie racionálního výběru [Schumpeter 2004; Downs 1957] jsou tyto aktivity prostředkem k dosažení politických cílů, avšak podle teorie participační demokracie [Lijphart 1999] nejsou jen prostředkem k dosažení určitých cílů, ale pomáhají upevňovat občanskou společnost a vychovávat občany k umění vládnout. Podle této teorie existuje předpoklad, že demokracie může vzkvétat, jen pokud se občané o politiku zajímají, informují se a jsou politicky aktivní. Data z opakovaných mezinárodních komparativních výzkumů ukazují, že účast v politických aktivitách, a zejména v těch konvenčních, v mnoha evropských zemích klesá. Řada autorů se snažila pokles politické aktivity vysvětlit poklesem důvěry v politiky a poklesem legitimacy politických institucí. Jiní ale upozornili, že dochází k proměně skladby politické participace, kdy dříve známé formy participace jsou nahrazovány a doplňovány novými formami, jako je například politický konzumerismus [Stolle, Hooghe, Micheletti 2005].¹ V zemích jižní, střední a východní Evropy, kde došlo zejména v období před,

¹ Dalton, Kuechler [1990], Topf [1995], Kaase, Newton [1995], McAdam, McCarthy, Zaid [1996], Smith [1997], Beck [1997] či Norris [1999].

během a krátce po demokratických převratech k velké politické mobilizaci občanů a následnému poklesu politické participace, byla snaha vysvětlit tento jev odcizením od politiky („Morning After“, „Post-Honeymoon Effect“ [srov. Huntington 1993; Kostadinova 2003; Dalton 2000; Inglehart, Catterberg 2002]).

Politická participace je nerovná [Lijphart 1997; Schlozman, Verba, Brady 1999]. Teorie individuálních zdrojů vychází z představy, že aby se člověk mohl v politice angažovat, potřebuje k tomu mít určité specifické zdroje a schopnosti. Podle této teorie tedy míra politické participace souvisí jak s demografickými charakteristikami lidí (pohlaví, věk), tak zejména s jejich sociálně ekonomickým statutem (vzdělání, příjem). Druhou skupinu faktorů ovlivňujících politickou participaci tvoří motivace lidí k participaci, která vychází z jejich hodnot a postojů. Jedná se především o postoje vůči politice, mezi něž patří: obecný zájem lidí o politiku, hodnocení politického systému, ve kterém lidé žijí, míra důvěry lidí v instituce, ale i hodnocení aktuálního politického a ekonomického vývoje v dané zemi. Vedle individuálních charakteristik a osobních postojů konkrétních lidí je participace ze sociologického hlediska zkoumána také v kontextu sociálních sítí (sociální kapitál).

V této kapitole se zaměříme na to, zda a jak často se Češi účastní jednotlivých typů politických aktivit, a porovnáme míru politické aktivity u nás s ostatními evropskými státy. V druhé části si položíme otázku, proč jsou někteří lidé aktivnější než ostatní, tedy budeme se zabývat faktory, které podporují politickou participaci nebo od ní naopak odrazují. Pro naši analýzu používáme data z ESS 1 a ESS 5. Do analýzy jsme zahrnuli Českou republiku a dalších 17 evropských zemí, v nichž byly provedeny obě vlny šetření ESS.

Politická aktivita a její druhy

V ESS bylo v první vlně sledováno deset forem nevolebních politických aktivit, v páté vlně pak sedm. Pro naši analýzu jsme vybrali následujících sedm typů aktivit, shodných v obou vlnách, kterými se občané mohli „pokoušet zlepšit různé záležitosti (v zemi), nebo předejít jejich zhoršování“:^{2,3}

Obrátil/a se na politika, úředníka státní správy či místní samosprávy.

Pracoval/a v politické straně či aktivistické skupině.

Pracoval/a v jiné organizaci či sdružení.

Nosil/a nebo veřejně vystavil/a znak/nálepku nějaké kampaně.

Podepsal/a petici.

Účastnil/a se legální veřejné demonstrace.

Bojkotoval/a určité zboží.

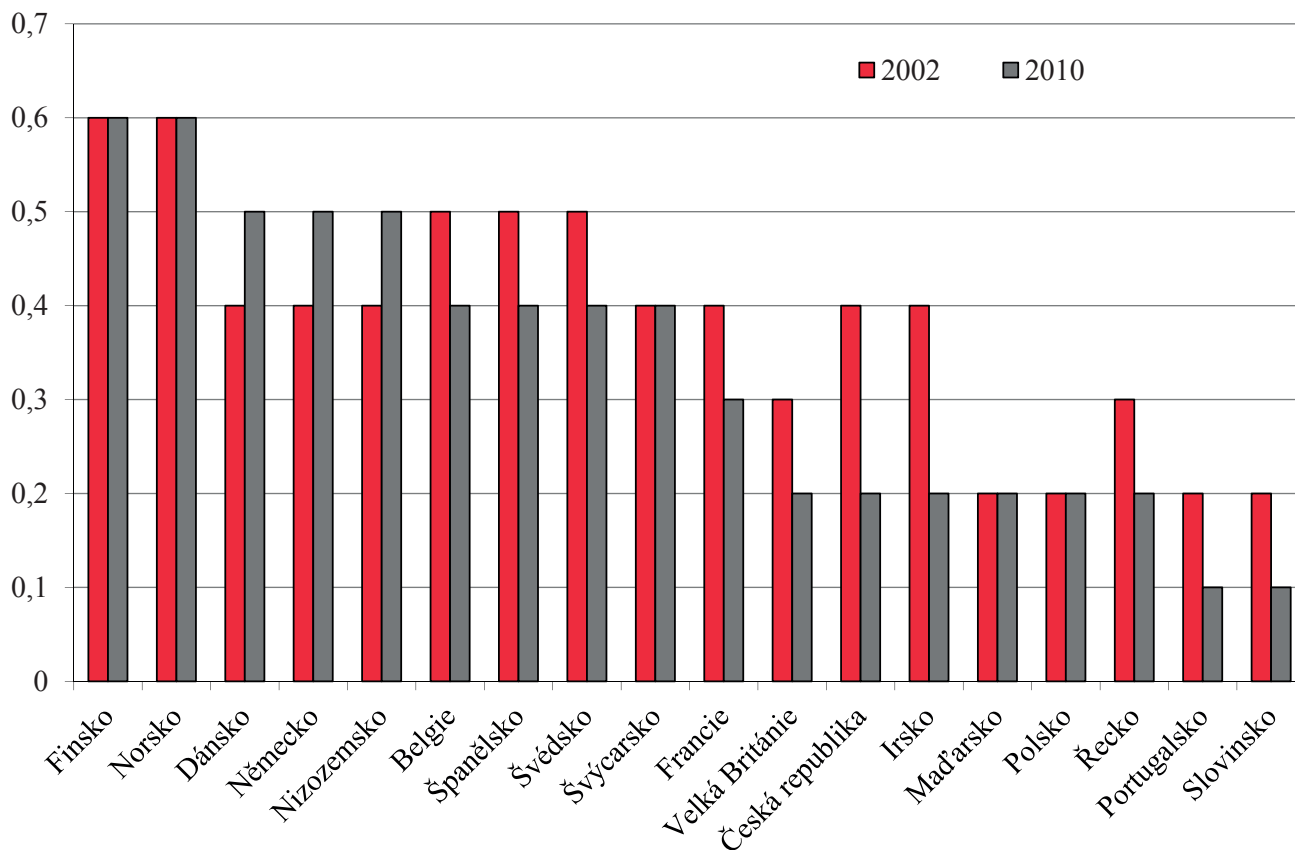
Analýza účasti v sedmi politických aktivitách sledovaných v obou vlnách ESS ukázala, že nevolební politická aktivita v České republice v posledním desetiletí poklesla (Graf 1). Počet dotázaných, kteří se během posledních 12 měsíců před výzkumem neúčastnili žádné ze sledovaných politických aktivit, vzrostl z 56 % v roce 2002 na 67 % v roce 2010. Ostatní dotazovaní se zúčastnili alespoň jedné nebo více politických aktivit. Nejví-

² Znění otázky: *Existují různé způsoby, jakými se lze pokoušet zlepšit různé záležitosti v České republice nebo jakými lze předejít jejich zhoršování. Udělal/a jste v posledních 12 měsících některou z následujících věcí?* Odpovědi: ano, ne.

³ Analýza deseti typů participace v evropských zemích na datech z první vlny ESS viz [Vlachová, Lebeda 2006].

ce dotazovaných se zúčastnilo jedné politické aktivity – v roce 2002 to bylo 24 % dotazovaných a v roce 2010 18 % dotazovaných. Zatímco v roce 2002 byly u nás nejčastějšími aktivitami kontaktování politiků nebo úředníků státní správy či samosprávy, práce v nepolitických organizacích či sdruženích, podepisování petic a bojkot zboží, v roce 2010 podepisování petic předstihlo kontakty s politiky nebo úředníky státní správy či samosprávy a bojkot zboží převážil nad prací v nepolitických organizacích či sdruženích (Tabulka 2).

Graf 1. Průměrná míra celkové politické participace

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

Porovnáme-li průměrnou míru celkové politické participace a procento participujících v České republice s průměrnou mírou celkové politické participace a procentem participujících v dalších evropských zemích, zjistíme, že se velmi liší. Studie, které se věnují politické participaci v zemích evropského kontinentu, dlouhodobě ukazují, že lidé ve Skandinávii a v západní Evropě jsou politicky aktivnější než lidé v jižní, střední a východní Evropě [Nyckowiak 2009]. Nejvyšší mírou nevolební politické participace vynikají Norsko, Finsko, Švédsko, vysoká míra participace je i v Dánsku (Graf 1). Ve Finsku, Švédsku, ale i Dánsku navíc mezi lety 2002 a 2010 míra celkové politické participace dále vzrostla. Ve skandinávských zemích hrály ve dvacátém století hlavní roli při zprostředkování zájmů a legitimizaci politického systému politické strany a odbory [Anderson

1996]. Jejich význam však v posledních dvaceti letech klesá a Skandinávci se více orientují na jednorázové a monotematické politické aktivity a na aktivity v rámci pracoviště či v institucích zabývajících se veřejnými službami [Anderson, Hoff 2001]. Přesto je ve skandinávských zemích dlouhodobě nejmenší, a stále klesající, procento politicky neaktivní populace (Tabulka 1). Vysoká míra celkové politické participace a procenta participujících jsou i v dalších sledovaných západoevropských zemích – Francii, Německu, Španělsku, Švýcarsku, Nizozemsku, Velké Británii a Belgii. V Německu, Španělsku a Nizozemsku také mezi lety 2002 a 2010 míra celkové politické participace vzrostla a pokleslo zde procento politicky neaktivní populace, zatímco v jiných naopak míra celkové politické participace klesla a procento neparticipující populace vzrostlo. Jedná se o Francii, Švýcarsko, Velkou Británii, Belgii a Irsko, které se přiblížilo České republice. Nižší míra celkové politické participace než v České republice byla naměřena v Řecku, Polsku, Maďarsku, Slovinsku a Portugalsku. Řecko a Polsko však zaznamenaly nárůst míry celkové politické participace a pouze Polsko pokles procenta neparticipujících.

Tabulka 1. Politická neaktivita

	Procento neaktivních 2002	Procento neaktivních 2010
Belgie	45	58
Česká republika	56	67
Dánsko	45	41
Finsko	37	30
Francie	43	44
Irsko	52	69
Maďarsko	79	81
Německo	46	41
Nizozemsko	55	51
Norsko	33	32
Polsko	80	78
Portugalsko	80	88
Řecko	75	77
Slovinsko	75	79
Španělsko	62	56
Švédsko	35	31
Švýcarsko	39	49
Velká Británie	42	57

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

 V roce 2002 se žádné politické aktivity nezúčastnila více než polovina lidí, v roce 2010 již celé dvě třetiny.

Tabulka 2. Účast na nevolebních politických aktivitách

		Belgie	Velká Británie	Česká republika	Dánsko	Finsko	Francie	Irsko	Maďarsko	Německo	Nizozemsko	Norsko	Polsko	Portugalsko	Řecko	Slovensko	Španělsko	Švédsko	Švýcarsko
Kontaktování politiků	2002	18	18	23	18	24	18	22	15	13	14	24	10	12	15	12	12	16	17
	2010	12	15	15	18	21	14	14	12	15	17	21	9	4	9	9	13	16	16
Práce v politické straně/aktivistické skupině	2002	5	3	5	4	3	5	5	3	4	3	9	3	4	5	4	6	5	8
	2010	5	2	2	5	3	3	3	3	4	3	6	2	1	3	3	7	4	6
Práce v jiné organizaci či sdružení	2002	23	9	15	17	31	18	14	3	18	23	28	6	4	6	2	17	25	17
	2010	20	6	8	25	39	16	8	7	26	23	29	7	4	9	1	18	28	14
Vystavení znaku/nálepky kampaně	2002	7	10	5	5	16	12	9	3	6	4	23	3	6	3	2	10	11	9
	2010	7	6	4	9	17	10	5	3	5	4	28	5	3	2	3	3	20	5
Podepsání petice	2002	34	40	16	28	24	35	28	4	30	22	37	7	7	5	12	24	41	39
	2010	21	28	17	29	28	29	16	3	31	26	36	11	5	5	9	26	37	32
Bojkot zboží	2002	11	26	11	23	27	27	14	5	26	10	20	4	3	8	5	8	32	31
	2010	9	19	10	22	33	29	9	6	30	10	20	5	2	12	6	11	36	27
Účast na legální demonstraci	2002	8	4	5	8	2	18	7	4	11	3	9	1	4	4	3	18	6	8
	2010	6	2	5	8	1	18	7	3	8	3	10	2	2	10	2	5	4	4

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

Poznámka: Procenta těch, kteří uvedli, že danou aktivitu dělali během posledních 12 měsíců před výzkumem.

Naším cílem nebylo pouze porovnat průměrnou míru celkové participace ve zkoumaných zemích, ale také nalézt některé typy nevolební politické participace. Sedm sledovaných politických aktivit jsme proto analyzovali explorační faktorovou analýzou. Tato analýza identifikovala v obou sledovaných letech shodně dva faktory, tedy dva typy nevolební politické participace. První faktor pozitivně koreloval s položkami *kontaktování politiků*, *práce v politické straně či aktivistické skupině*, *práce v jiné organizaci či sdružení*. Druhý s položkami *nošení nebo vystavení znaku či nálepky kampaně*, *podepsání petice*, *bojkot zboží z politických důvodů a nákup zboží z politických důvodů a účast na legální demonstraci*. Položky korelující s prvním faktorem (1 až 3) jsou konvenční (institucionalizované) formy politické participace. Člověk se musí k takové formě participace předem rozhodnout a vynaložit určité úsilí k její realizaci. Položky korelující s druhým faktorem (4 až 7) naopak reprezentují nekonvenční (neinstitucionalizované) formy politické participace. K participaci tohoto typu obvykle není třeba vynaložit velkého úsilí a často může k takové formě participace dojít tak, že se naskytne příležitost (např. člověk se ocitne na místě, kde se podepisuje petice, během nákupu supermarketu si vybírá mezi více druhy zboží a rozhodne se, které z nich bojkotovat anebo naopak z politických, etických či ekologických důvodů zakoupit, člověk se nechá odvézt autobusem na legální demonstraci atd.).

Při analýze typů politické participace samostatně pro Českou republiku se typ nošení odznaku či vystavení nálepky kampaně ukázalo jako hraniční. Jestliže v roce 2002 tato forma spadala do nekonvenční participace, v roce 2010 se zařadila mezi konvenční aktivity. V zemích západní Evropy se přitom nošení odznaku řadí ke konvenční participaci. Posun mezi lety 2002 a 2010 lze tedy vnímat jako připodobňování se k typům politických aktivit známým v zemích západní Evropy. Pro další analýzu souvislostí politické participace jsme tedy ze seznamu aktivit vyřadili nošení odznaku nebo nálepky kampaně a konvenční i nekonvenční typ politické participace byl tedy každý zastoupen třemi aktivitami (Tabulka 3).

Tabulka 3. Typy participace (dle faktorové analýzy)

Konvenční typ

Kontaktování politiků či úředníků

Práce v politické straně nebo aktivistické skupině

Práce v jiné organizaci či sdružení

Nekonvenční typ

Podepsání petice

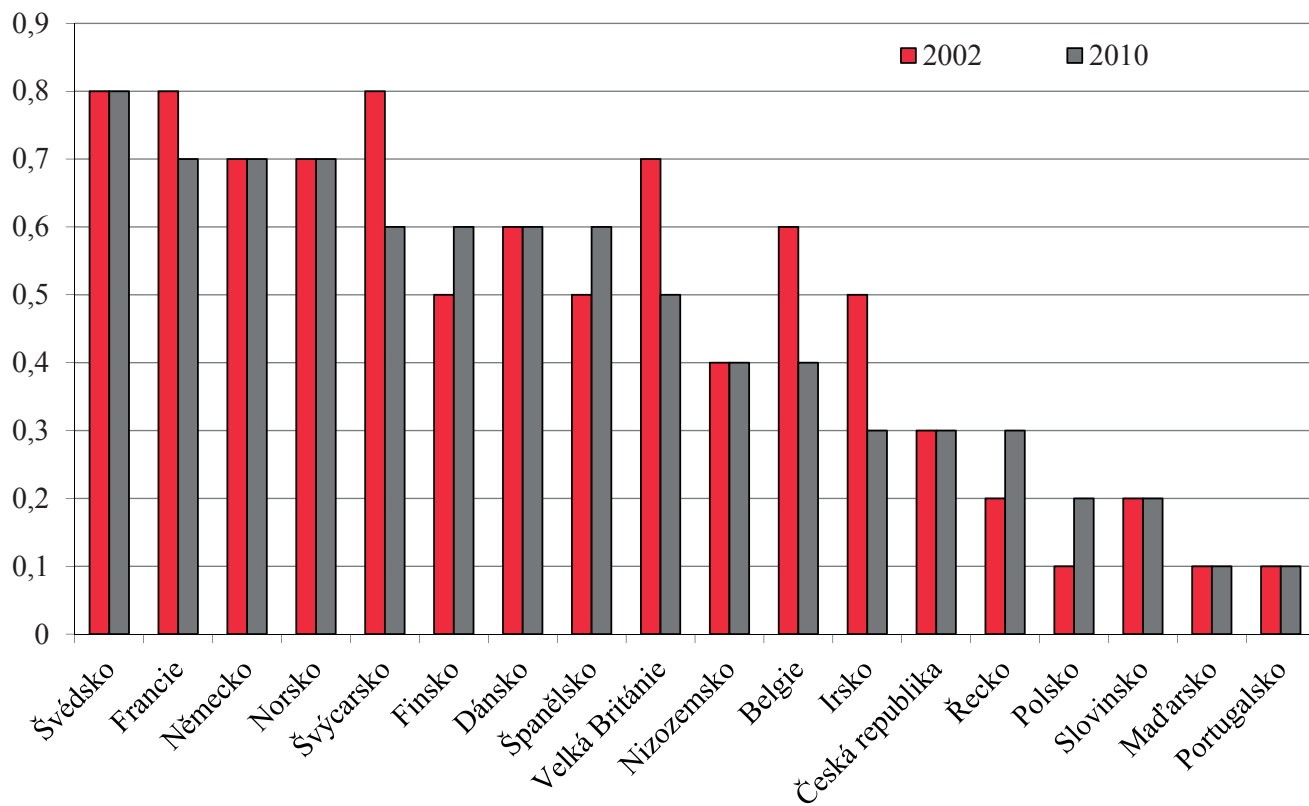
Bojkot zboží

Účast na legální demonstraci

Grafy 2 a 3 ukazují, jaká je v České republice a ostatních sledovaných evropských zemích míra konvenční i nekonvenční politické participace a jak se tyto typy politické participace vyvíjely mezi lety 2002 a 2010. V České republice není konvenční politická participace příliš častá a mezi lety 2002 a 2010 lidé práci pro politické strany, aktivistické skupiny, jiné organizace a sdružení a kontaktování politiků a úředníků ještě dále omezili. Vysoká míra konvenční politické participace je tradičně v severských zemích a v řadě zemí západní Evropy – v Norsku, Finsku, Švédsku, Dánsku, Nizozemsku, Německu a Španělsku. V kvazi-korporativistických zemích je participace v zájmových organizacích (ekonomických, profesních, politických, humanitárních, kulturních i volnočasových) důležitou součástí politické kultury – tyto organizace jsou považovány za prostředníky mezi masami a elitami [Andersen 1996].

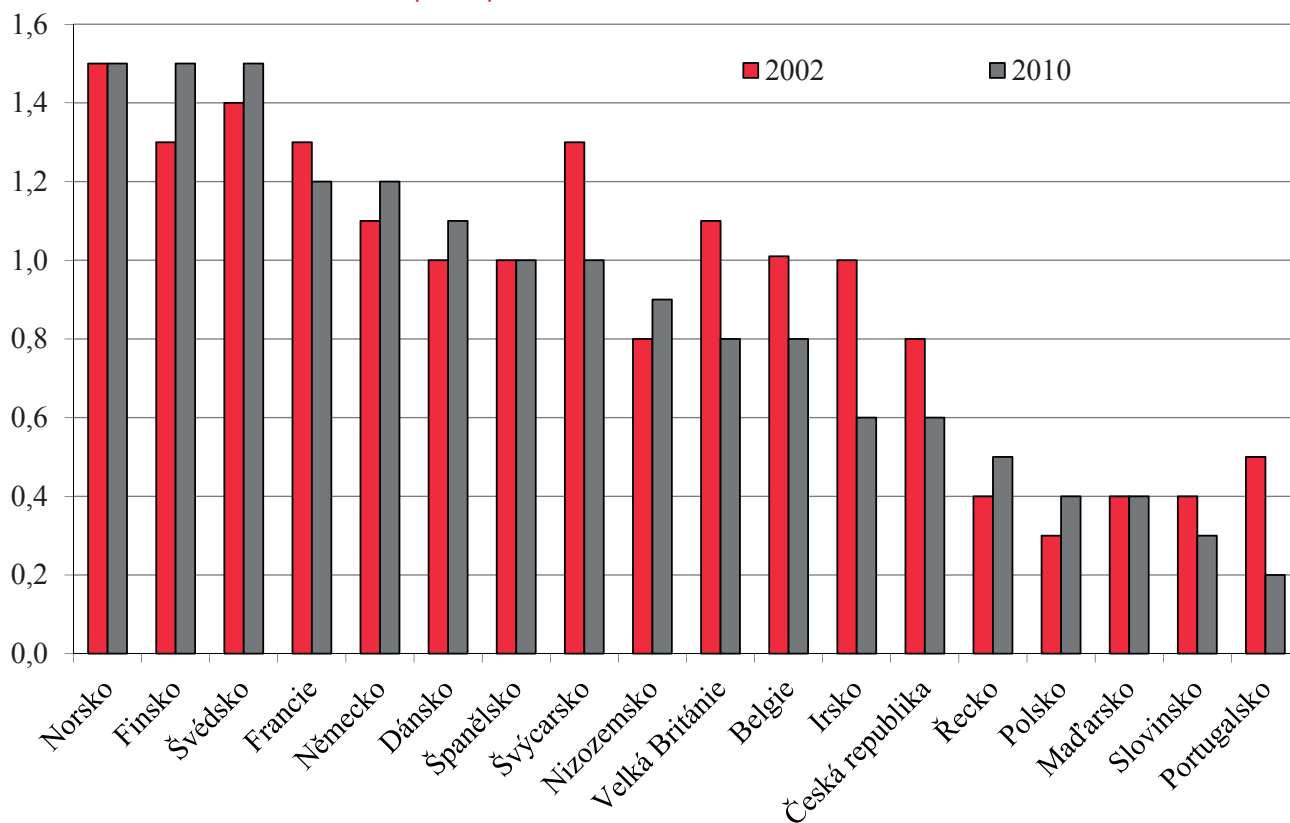
Ve Finsku, Švédsku, Dánsku, Nizozemsku, Německu a Španělsku naopak lidé v roce 2010 pracovali zejména pro jiné organizace a sdružení více než v roce 2002. Ani nekonvenční politická participace není v České republice v porovnání s mnoha evropskými zeměmi příliš častá. Nejčastějšími nekonvenčními politickými aktivitami jsou zde podpis petice a bojkot zboží. Vysokou míru nekonvenční politické participace však nalezneme ve Švédsku, Francii, Německu, Norsku, Švýcarsku, Finsku, Dánsku, Španělsku a Velké Británii. Ve Švédsku, Norsku a Finsku jsou nejfrekventovanějšími nekonvenčními aktivitami podpis petice, bojkot zboží a vystavení znaku či nálepky kampaně, ve Francii podepsání petice, účast na legální demonstraci a bojkot zboží, v Německu, Švýcarsku, Dánsku a Velké Británii podepsání petice a bojkot zboží a ve Španělsku podepsání petice.

Graf 2. Průměrná míra konvenční participace

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

Graf 3. Průměrná míra nekonvenční participace

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

Kdo se účastní politických aktivit?

Dosavadní výzkumy shrnují tři typy individuálních faktorů, s nimiž souvisí politická participace [srov. Norris 2002]: 1) sociodemografické charakteristiky, resp. individuální zdroje (ekonomický a kulturní kapitál) – zejména pohlaví, věk, vzdělání, sociální třída, příjem; 2) sociální kapitál – sociální sítě a sociální důvěra⁴; 3) politický kapitál a politizace – zájem o politiku, chození k volbám, politická důvěra a politické názory.

Co se týče *sociodemografických charakteristik*, pak po dlouhou dobu výzkumy politické participace ukazovaly, že politika je spíše záležitostí mužů v mladším a středním věku, lidí vzdělanějších, z vyšších sociálních tříd a s vyššími příjmy. V posledních letech je však možné ve vyspělých evropských demokraciích sledovat trend narůstajícího počtu žen, které se politicky angažují jak v konvenčních, tak nekonvenčních formách politické participace [Letki 2004]. Některé formy nekonvenční politické participace, například ty, které lze zařadit pod politický konzumerismus, jsou dokonce shledávány jako přívětivé k ženám [Stolle, Micheletti 2003]. Naše analýzy ukazují (Tabulka 4), že konvenční participace byla v České republice v roce 2002 výrazně mužskou záležitostí, zatímco v roce 2010 již převaha mužů oslabila. Problémem stále zůstává otázka rovnoprávnějšího přístupu k moci, neboť přestože se ženy v politice angažují stále více, významné politické pozice jsou stále

⁴ Obecná důvěra v druhé lidi, které neznáme (viz kapitulu 7).

obsazovány převážně muži. U nekonvenčního typu participace se obecná souvislost mezi pohlavím a participací nepotvrdila ani v jednom roce. Při podrobnější analýze jednotlivých typů nekonvenční participace se ale ukázalo, že například podepisování petic je v České republice bližší ženám, zatímco demonstrace jsou více doménou mužů. V zemích západní Evropy je mezi nekonvenčními aktivitami pro ženy typický bojkot zboží, což se ale v případě České republiky ani v jednom roce nepotvrdilo.

Tabulka 4. Lineární regrese konvenční a nekonvenční participace (ČR 2002, 2010)

Participace	Konvenční		Nekonvenční	
	2002	2010	2002	2010
Pohlaví	-0,153***	-0,048*	-0,003	-0,008
Věk (kvadratický)	-0,070*	-0,021	-0,172***	-0,075**
Vzdělání	0,062*	0,045*	0,150***	0,112***
Návštěvnost bohoslužeb	0,090***	0,086***	0,050	0,059**
Sociální důvěra	0,032	0,041	0,027	0,027
Noviny – politika	0,110**	0,119***	0,045	0,079**
Televize – politika	0,053	0,053*	0,054	0,002
Rádio – politika	0,023	0,017	0,018	-0,029
Účast ve volbách	0,102**	0,132***	0,010	0,119***
Spokojenost s vládou	-0,081*	-0,067*	-0,067	-0,049
Důvěra v parlament	0,095*	0,075**	0,095*	0,009
Spokojenost s demokracií	0,044	-0,020	-0,034	-0,038
Adj. R square	0,091	0,076	0,057	0,044

Zdroj: ESS 1, ESS 5.

Poznámka: Statisticky významné na hladině spolehlivosti: 0,001 (***), 0,01 (**), 0,05 (*).

Způsob i míra politické participace se u každého člověka mění během jeho životního cyklu. Lidé se do politických aktivit více zapojují spolu s přijímáním dospělých rolí – s tím, jak se stávají vzdělanější, ekonomicky aktivní, bohatší a méně geograficky mobilní [Highton, Wolfinger 2001]. Výsledky našich analýz potvrzují, že vztah mezi věkem a mírou politické participace je kvadratický [Vráblíková 2009], avšak nekonvenční politické aktivity jsou typičtější spíše pro mladší lidi, zatímco konvenční aktivity jsou typické pro střední generaci. Politická participace roste se vzděláním. Vzdělání je chápáno jako tzv. kulturní kapitál, díky němuž je člověk schopen lépe vyhledávat informace, pohotověji se v nich orientovat a vytvářet si vlastní politický názor. Naše analýzy potvrzují pozitivní vliv vzdělání na politickou participaci i v české společnosti, přičemž se ukazuje, že zejména nekonvenční participace v podobě podepisování petic a bojkotování zboží je typická pro lidi s vyšším vzděláním.

Druhá skupina faktorů, které ovlivňují politickou participaci, se nazývá sociální kapitál. Sociální kapitál zahrnuje jak začlenění jedince v sociálních sítích (neformální vazby, členství v různých spolcích, dobrovolných organizacích, církvích...), tak i subjektivní charakteristiku těchto sociálních vazeb, zejména obecnou důvěru v druhé lidi [Paxton 1999]. Na roli sociálního kapitálu při fungování demokracie upozornili již v 60. letech 20. století Almond a Verba [1963], Putnam [1993, 2000] pak rozvinul teorii o vztahu mezi generalizovanou sociální důvěrou a politickou participací. Na datech ESS se v českém prostředí souvislost mezi mírou sociální důvěry jedince a mírou jeho politické angažovanosti nepotvrdila. Toto zjištění by podporovalo spíše kritiky

teorie sociálního kapitálu, podle nichž jsou politické aktivity často konfrontační, směřují vůči známým i neznámým politikům či úředníkům a jsou motivovány spíše pocitem nedůvěry než důvěry [např. Brown, Uslaner 2002; Muhlberger 2003; Hayes, Scheufele, Hüge 2006]. Na druhou stranu prokazují vztah mezi politickou důvěrou (důvěrou v instituce) a politickou aktivitou [Nyckowiak 2009].

Zapojení do sociálních sítí, a to zejména těch, které se věnují některým formám občanské či politické angažovanosti, pomáhá vysvětlit politickou aktivitu. Lidé, kteří často chodí do kostela, účastní se církevních aktivit, chodí k volbám a zajímají se o politiku, se také více účastní dalších politických aktivit. Analýzy provedené na datech ESS potvrdily v případě České republiky pozitivní vliv návštěvnosti bohoslužeb jak na míru konvenční participace (v roce 2002 zejména na práci v jiné organizaci či sdružení, kterými mohou respondenti chápat i církve, a v roce 2010 zejména na kontaktování politiků a úředníků), tak na míru participace nekonvenční (v roce 2002 na podepisování petic a v roce 2010 na účast v legálních demonstracích). Analýzy pro Českou republiku nepotvrdily vztah mezi generalizovanou sociální důvěrou a politickou aktivitou, potvrdily ale vztah mezi politickou důvěrou (konkrétně důvěrou v parlament) a konvenční politickou aktivitou (v letech 2002 i 2010) a nekonvenční politickou aktivitou v roce 2002. Češi, kteří důvěřují parlamentní demokracii, tedy participují více než ti, kteří tuto politickou důvěru nemají (Tabulka 4).

Třetí skupinu faktorů ovlivňujících politickou participaci představuje *politický kapitál a politizace*, které v sobě zahrnují jak zájem o politiku (např. sledování politiky v médiích), tak politické návyky (např. chození k volbám) a politické názory (na fungování systému vládnutí, na práci vlády, důvěru v politické instituce, hodnocení aktuálního politického a ekonomického vývoje v dané zemi atd.). Zájem o politiku je považován za základní podmínku k angažování se v politice – jestliže se někdo občansky angažuje, znamená to, že ho veřejné dění zajímá. Na druhou stranu výzkumy politických postojů a chování jasně ukazují, že jestliže někdo vyjadřuje zájem o politiku, zdaleka to ještě neznamená, že bude také ochoten se aktivně angažovat. Například výzkumy veřejného mínění v České republice ukazují, že přestože zájem o politické dění v naší zemi deklarují více než dvě třetiny lidí, k zapojování se do řešení veřejných problémů či k účasti na politických shromážděních se hlásí jen asi jedna desetina [Červenka 2012]. Tento nepoměr jasně svědčí o tom, že samotný zájem o politiku jako motivace k aktivní participaci nestačí a že pasivní přístup k politice v Česku výrazně převyšuje nad aktivním. Z tohoto důvodu jsme místo subjektivní odpovědi na otázku „jak moc se zajímáte o politiku“ použili jako indikátor zájmu o politiku čas strávený sledováním politiky v médiích – v novinách, televizi a rádiu. Většina lidí si svůj vztah k politice utváří přes média. Médium je přisuzována mobilizační funkce v politice, ale existuje i názor, že přispívají k politické pasivitě. Dozvídáme se z nich o politice a veřejných záležitostech, ale jen zřídka vidíme nebo čteme o příkladech aktivního občanství [Lewis 2005]. Moderní kapitalistické společnosti zažívají pokles veřejného života a právě média podporují vnímání člověka jako pasivního konzumenta, nikoliv aktivního občana [Habermas 1989].

Za nejaktivněji projevený zájem o politiku považujeme sledování politiky v novinách, neboť se jedná o časově a intelektuálně nejnáročnější způsob vyhledávání informací a také je třeba do něj pravidelně investovat – ve většině případů nutno noviny zakoupit. Data ESS potvrzují relativně silný vztah mezi konvenční participací, a to zejména v podobě práce v občanském sdružení či organizaci, a čtením o politice a současných událostech v novinách (viz Tabulku 4). U nekonvenční participace se vztah se sledováním politiky v médiích jeví jako dosti nejednoznačný: vztah je dosti slabý, navíc u novin byl prokázán pozitivní vztah pouze v roce 2010. Co se týče sledování politiky v televizi a poslouchání zpráv a pořadů o politice a současných událostech v rádiu, výsledky analýz ukázaly, že takto strávený čas prakticky nemá vliv na politickou aktivitu.⁵ Můžeme tedy shrnout, že zájem o politiku patří k významným faktorům ovlivňujícím zejména konvenční formu politické participace, zejména jedná-li se o zájem projevený aktivnějším přístupem vyhledávání informací.

⁵ Regrese poukazuje pouze na velmi slabý vliv sledování zpráv o politice v televizi na konvenční participaci v roce 2010.

Občané sledují a hodnotí politiku ve více rovinách. Easton [1965] upozornil na rozdíl mezi podporou politického režimu a jeho institucí a podporou konkrétní vlády či jiných držitelů politické moci. Rozlišil proto difúzní podporu politickým institucím a principům, která se vztahuje obecně k těmto institucím jako k principům demokratického systému, a specifickou podporu, která se utváří na základě hodnocení aktuálního fungování těchto institucí. Eastonovu koncepci aktuálně rozpracovává např. Norris [1999], která politickou podporu pojímá jako vícedimenzionální koncept a snaží se zejména o podrobnější typologii objektů podpory. Obdobně rozlišuje mezi objekty podpory a také mezi jejími různými úrovněmi. Úroveň podpory se pohybuje od difúzní k více specifické. První úroveň tvoří difúzní podpora politické komunity, přičemž politickou komunitu může představovat stát, národ, ale také regionální komunita. Druhá rovina se vztahuje k základním hodnotám politického systému, k jakési ideální podobě systému, a jedná se tedy o legitimitu režimu. Třetí stupeň se týká hodnocení výkonu systému, které je většinou označováno jako podpora režimu. Čtvrtá rovina zahrnuje podporu konkrétních institucí, tedy důvěru v základní demokratické instituce (parlament, armáda, soudy atd.). Pátá úroveň se vztahuje k podpoře a důvěře vůči konkrétním politikům a zástupcům jednotlivých institucí.

Data z našeho výzkumu umožnila zkoumat vliv tří z pěti výše uvedených úrovní: podporu režimu měřenou jako vyjádření spokojenosti s fungováním demokracie v České republice; rovinu důvěry v demokratické instituce měřenou v naší analýze jako důvěru v parlament; hodnocení konkrétních představitelů politické moci měřené vyjádřením spokojenosti s tím, jak vláda České republiky dělá svou práci. Analýzy ukázaly, že s fungováním demokracie je u nás spokojeno více lidí než s prací vlády a míra spokojenosti s fungováním demokracie je u nás vyšší než míra důvěry v parlament. Navíc spokojenost s demokracií byla mezi lety 2002 a 2010 stabilní (průměr 4,9), zatímco spokojenost s prací vlády a důvěra v parlament poklesla (z průměru 3,9 na 3,4, respektive z 3,6 na 3,3). Regresní analýzy nepotvrdily v České republice vztah mezi spokojeností s fungováním demokracie a politickou participací, ale potvrdily, že nespokojenost s prací vlády, ale na druhou stranu důvěra v parlament vede k politické aktivitě. Difúzní podpora demokratickému systému vyjádřená spokojeností s demokracií je obecným a stabilnějším postojem občanů, který neovlivňuje občanskou participaci, avšak specifická podpora systému vyjádřením spokojenosti s prací vlády a důvěrou v parlament jsou méně stabilní postoje, které politickou aktivitu ovlivňují.

Silná podpora systému bývá spojována s politickou neaktivitou či konvenční politickou participací, zatímco nízká podpora systému bývá spojována s nekonvenční participací či násilným chováním [Muller 1977]. Novější studie však přinášejí evidenci o poklesu respektu vůči politickým institucím i autoritám, poklesu důvěry ve vládu, poklesu volební účasti i úbytku členů politických stran, ale zároveň o růstu zájmu o politický život a sklonu zapojovat se do politiky neinstitutionalizovaně (v diskuzích, petičních akcích, bojkotech...) [Inglehart 1997; Kaase 1999]. Analýzy za Českou republiku potvrdily vztah mezi nespokojeností s vládou a konvenční participací v obou sledovaných rocích. Zároveň ale potvrdily v obou rocích pozitivní vztah mezi důvěrou v parlament a konvenční participací. V případě nekonvenční participace nebyl vztah s nespokojeností s vládou potvrzen, pozitivní vztah s důvěrou v parlament byl prokázán pouze v roce 2002. Vztah mezi spokojeností s demokracií a konvenční či nekonvenční participací se nepotvrdil ani v jednom ze sledovaných roků. Politická participace je tedy motivována nespokojeností s vládami, ale ne s nedůvěrou vůči demokratickým institucím a demokracii.

Volební participace patří k nejčastějším formám politické aktivity, ale na rozdíl od jiných forem je specifická jak svým periodickým opakováním, tak tím, že podléhá větší sociální kontrole než ostatní formy participace. Zatímco jiné politické aktivity jsou naprosto dobrovolné, chodit k volbám je v demokratických společnostech sociální normou a někde dokonce povinností (např. v Belgii). Chosení k volbám je znakem dobrého občana a podle některých autorů je důležitým iniciačním procesem do politické angažovanosti vůbec [Karp, Banducci

2008; Corrigan-Brown 2011]. Skrze volební participaci si jedinec osvojuje smysl pro občanské povinnosti, je nucen rozhodnout se, k jakému politickému názoru se přikloní, musí se orientovat v množství různorodých informací o společenském dění. Volební participace tedy socializuje jedince do politické sféry a napomáhá k vytvoření zvyku participovat [Milbrath 1965]. Naše analýzy potvrdily v České republice v obou sledovaných letech významný vztah mezi účastí ve volbách a konvenční participací – zejména prací v politické straně či aktivistické skupině a prací v jiné organizaci či sdružení. Souvislost mezi účastí ve volbách a nekonvenční participací byla zjištěna pouze v roce 2010. Silný vztah mezi volební a nekonvenční participací je možno vysvětlit tím, že v tomto roce se konaly jak sněmovní, tak i senátní a komunální volby, které byly doprovázeny vlnou demonstrací a petičních akcí proti starým politickým strukturám – „politickým dinosaurům“.

Závěr

Politická aktivita je každá činnost, kterou lidé dobrovolně vykonávají za účelem ovlivnit politická rozhodnutí. V České republice je politicky aktivní menšina populace, přičemž tato populace se stále zmenšuje a formy politických aktivit, kterých se účastní, se mění. Zatímco v roce 2002 byly v České republice nejčastějšími politickými aktivitami kontaktování politiků nebo úředníků státní správy či samosprávy, práce v nepolitických organizacích či sdruženích, podepisování petic a bojkot zboží, v roce 2010 převážilo podepisování petic a bojkot zboží. Tento vývoj ukazuje, že i u nás, podobně jako je tomu v jiných demokraciích, dochází k útlumu institucionalizované politické participace a rozvoji neinstitucionalizované protestně orientované participace.

Konvenční institucionalizovaná politická participace byla vždy velmi nerovná, zejména pokud jde o pohlaví a věk, ale i vzdělání. Znovu to potvrdily i naše analýzy. Politická participace je v České republice spíše záležitostí mužů v mladším a středním věku a lidí vzdělanějších. V posledních letech, podobně jako je tomu v zemích západní Evropy, však u nás narůstá počet žen, které se politicky angažují jak v konvenčních, tak nekonvenčních formách politické participace. U nekonvenčního typu participace se obecná souvislost mezi pohlavím a participací nepotvrdila ani v jednom roce. Muži a ženy se však mezi sebou lišili formami nekonvenčních politických aktivit. Ženy se více účastnily petičních akcí, muži zase demonstrací.

Na základě teorií sociálního kapitálu jsme si dále kladli otázku, jakou roli hraje pro občanskou angažovanost sociální důvěra a sociální sítě (zde konkrétně návštěvnost bohoslužeb). Na datech ESS se souvislost mezi mírou sociální důvěry jedince a mírou jeho konvenční politické angažovanosti nepotvrdila, potvrdila se ale souvislost mezi návštěvností bohoslužeb a zejména konvenční participací. Nejsilnější vliv na participaci byl zjištěn u tzv. politického kapitálu a politizace: chození k volbám, sledování politiky v médiích, důvěry v politické instituce, hodnocení vlády a vyjádření spokojenosti s demokracií. Naše analýza potvrdila roli chození k volbám jako významného faktoru socializujícího jedince do politické sféry a napomáhajícího k vytvoření zvyku participovat. Místo sledování vlivu klasické proměnné zájmu o politiku jsme sledovali tento zájem, vyjádřený sledováním politiky v médiích. Nejvýznamnější se ukazuje vliv čtení o politice v novinách, a to zejména na konvenční formu participace. U spokojenosti s demokracií, která je obecnějším a stabilnějším postojem občanů, nebyl prokázán vztah s občanskou participací, avšak specifická podpora systému vyjádřená spokojeností s prací vlády a důvěrou v parlament patří mezi postoje, které politickou aktivitu významně ovlivňují. Můžeme tedy shrnout, že v České republice jsou politicky aktivnější lidé, kteří disponují politickým kapitálem a jsou politizovaní – mají zájem o politické informace, chodí k volbám, a i když aktuálně mohou vyjadřovat svou nespokojenost s fungováním vlády, důvěřují politickým institucím. *Politických aktivit se častěji účastní ti, kteří věří, že jejich aktivita přinese změnu.*

Literatura:

- Almond, A. G., S. Verba. 1963. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, J. G. 1996. *Membership and Participation in Voluntary Organisations in Scandinavia, in a Comparative Perspective*. [online]. Aalborg: Aalborg University [cit. 10. 4. 2012]. Dostupné z: <http://vbn.aau.dk/files/94862/35031996_01.pdf>.
- Anderson, J. G., J. Hoff. 2001. *Democracy and Citizenship in Scandinavia*. New York: Palgrave.
- Beck, U. 1997. *The Reinvention of Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Brown, E. M., M. Uslaner. 2003. „Inequality, Trust, and Civic Engagement.“ *American Politics Research* 33 (6): 868–894.
- Corrigall-Brown, C. 2011. *After the Protest*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Červenka, J. 2012. „Angažovanost Čechů ve veřejném životě – únor 2012.“ [online]. Praha: Centrum pro výzkum veřejného mínění, 20. 3. 2012 [cit. 2. 8. 2012]. Dostupné z: <<http://cvvm.soc.cas.cz/demokracie-obcanska-spolecnost/angazovanost-cechu-ve-verejnem-zivote-unor-2012>>.
- Dalton, R. J. 2000. „Citizen Attitudes and Political Behavior.“ *Comparative Political Studies* 33 (6–7): 812–840.
- Dalton, R. J., M. Kuechler. 1990. *Challenging the Political Order: New Social and Political Movements in Western Democracies*. New York: New York University Press.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Easton, D. 1965. *A Systems of Analysis of Political Life*. New York: Wiley.
- Habermas, J. 1989. *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry Into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hayes, A. F., A. D. Scheufele, M. E. Huges. „Nonparticipation as Self-Censorship: Publicly Observable Political Activity in a Polarized Opinion Climate.“ *Political Behavior* 28 (3): 259–283.
- Highton, B., R. E. Wolfinger. 2001. „The First Seven Years of the Political Life Cycle.“ *American Journal of Political Science* 43 (1): 202–209.
- Huntington, S. P. 1993. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. London: University of Oklahoma Press.
- Inglehart, R. 1997. „Postmaterialist Values and the Erosion of Institutional Authority.“ Pp. 217–236 in J. S. Nye Jr., P. D. Zelinkow, D. C. King (eds.). *Why People Don't Trust Government*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Inglehart, R., G. Catterberg. 2002. „Trends in Political Action: The Developmental Trends and the Post-Honeymoon Decline.“ *International Journal of Comparative Sociology* 43 (3–5): 300–316.
- Kaase, M. 1999. „Interpersonal Trust, Political Trust and Non-Institutionalized Political Participation in Western Europe.“ *West European Politics* 22 (3): 1–21.
- Kaase, M., K. Newton. 1995. *Beliefs in Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Karp, J., S. Banducci. 2008. „Political Efficacy and Participation in Twenty-Seven Democracies: How Electoral Systems Shape Political Behavior.“ *British Journal of Political Science* 38 (2): 311–334.
- Kostadinova, T. 2003. „Voter Turnout Dynamic in Post-Communist Europe.“ *European Journal of Political Research* 42 (6): 741–759.
- Letki, N. 2004. „Socialization for Participation? Trust, Membership, and Democratization in East-Central Europe.“ *Political Research Quarterly* 54 (4): 665–679.
- Lewis, J. 2005. *Citizens or Consumers?: The Media and the Decline of Political Participation*. Maidenhead: Open University Press.

- Lijphart, A. 1997. „Unequal Participation: Democracy’s Unresolved Dilemma. Presidential Address, American Political Science Association, 1996.“ *American Political Science Review* 91 (1): 1–14.
- Lijphart, A. 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. London: Yale University Press.
- Marsh, A. 1977. *Protest and Political Consciousness*. London: Sage.
- Marsh, A., M. Kaase. 1979. „Background of Political Action.“ Pp. 56–71 in S. H. Barnes, M. Kaase (eds.). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills: Sage.
- McAdam, D. J., D. McCarthy, M. N. Zaid. 1996. *Comparative Perspectives on Social Movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milbrath, L. W. 1965. *Political Participation*. Chicago: Rand McNally & Company.
- Muhlberger, P. 2003. „Political Trust vs. Generalized Trust in Political Participation.“ [online] [cit. 10. 4. 2012]. Dostupné z: <<http://www.geocities.com/pmuhl78/>>.
- Muller, E. 1977. „Behavioral Correlates of Political Support.“ *The American Political Science Review* 71 (2): 454–467.
- Norris, P. (ed.). 1999. *Critical Citizens*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. 2002. *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. New York: Cambridge University Press.
- Nyckowiak, J. 2009. „Political Activity.“ *International Journal of Sociology* 39 (1): 49–61.
- Paxton, P. 1999. „Is Social Capital Declining in the United States? A Multiple Indicator Assessment.“ *The American Journal of Sociology* 105 (1): 88–127.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions In Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Schlozman, K. L., S. Verba, H. E. Brady. 1999. „Civic Participation and the Equality Problem.“ Pp. 427–459 in T. Skocpol, M. Fiorina (eds.). *Civic Engagement in American Democracy*. Washington D.C.: Brookings.
- Schumpeter, J. 2004. *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno: CDK.
- Smith, T. 1997. „Factors Relating to Misanthropy in Contemporary American Society.“ *Social Science Research* 26 (1): 170–196.
- Stolle, D., M. Micheletti. 2003. „The Gender Gap Reversed: Political Consumerism as a Women-Friendly Form of Civic and Political Engagement.“ [online] [cit. 10. 4. 2012]. Dostupné z: <http://www.umanitoba.ca/outreach/conferences/gender_socialcapital/StolleMichelettipaper.pdf>.
- Stolle, D., M. Hooghe, M. Micheletti. 2005. „Politics in the Supermarket: Political Consumerism as a Form of Political Participation.“ *International Political Science Review* 26 (3): 245–269.
- Topf, R. 1995. „Participation Beyond Voting.“ Pp. 52–91 in H. D. Klingemann, D. Fuchs (eds.). *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Vlachová, K., T. Lebeda. 2006. „Aktivní občanství a spokojenost s demokracií v Evropě.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (1): 11–34.
- Vráblíková, K. 2009. „Politická participace a její determinanty v postkomunistických zemích.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (5): 867–896.

10. European Social Survey

European Social Survey je evropská výzkumná infrastruktura pro sociální vědy. Jejím cílem je umožnit dlouhodobý mezinárodní srovnávací výzkum evropských společností. Jádrem ESS je příprava a realizace mezinárodních kvantitativních výzkumů hodnot, postojů, chování a sociodemografických a sociostrukturálních charakteristik populací evropských zemí. Výzkumná šetření probíhají každé dva roky. Data jsou k dispozici v režimu „open access“, uživatelé je po registraci mohou spolu s dokumentací volně stahovat na webových stránkách datového archivu Norwegian Social Sciences Data Service.

Sběr dat probíhá pomocí standardizovaných instrumentů: kontaktního formuláře, hlavního dotazníku a metodologických doplňkových dotazníků. Kontaktní formulář slouží pro záznam vývoje kontaktu s respondentem a pro záznam pozorování okolí bydliště respondenta. Hlavní dotazník a doplňkový dotazník slouží pro záznam standardizovaného face-to-face rozhovoru s respondentem. Doplňkové dotazníky obsahují Schwarzovu baterii pro měření hodnotových orientací a metodologické testy otázek obsažených v hlavním dotazníku. Hlavní dotazník se skládá ze dvou částí, z nichž každá obsahuje přibližně 120 položek. První část, tzv. jádrový modul dotazníku, opakovaně sleduje řadu významných sociálněvědních témat: postoje k demokracii (spokojenost s demokracií, legitimita demokracie, důvěra v instituce, politická orientace...), zapojení se do politiky (zájem o politiku, politická participace, volební chování...), sociální a politické orientace (individualizace, viktimizace, postmaterialismus...), využívání médií a komunikace, sociálně politické identity (národní identita, etnocentrismus, xenofobie, patriotismus...) a sociodemografické a sociostrukturální charakteristiky populací. Druhá část dotazníku, tzv. rotační moduly, je věnována aktuálním specializovaným tématům. V letech 2002 až 2011 to byly:

ESS Round 1: *Občanství, občanská angažovanost a demokracie*
Imigrace (postoje k imigraci)

ESS Round 2: *Ekonomická morálka*
Vyhledávání zdravotní péče
Rodina, práce a blahobyt

ESS Round 3: *Osobní a sociální blahobyt: vytváření indikátorů pro prosperující Evropu*
Časování života: organizace životní dráhy v Evropě

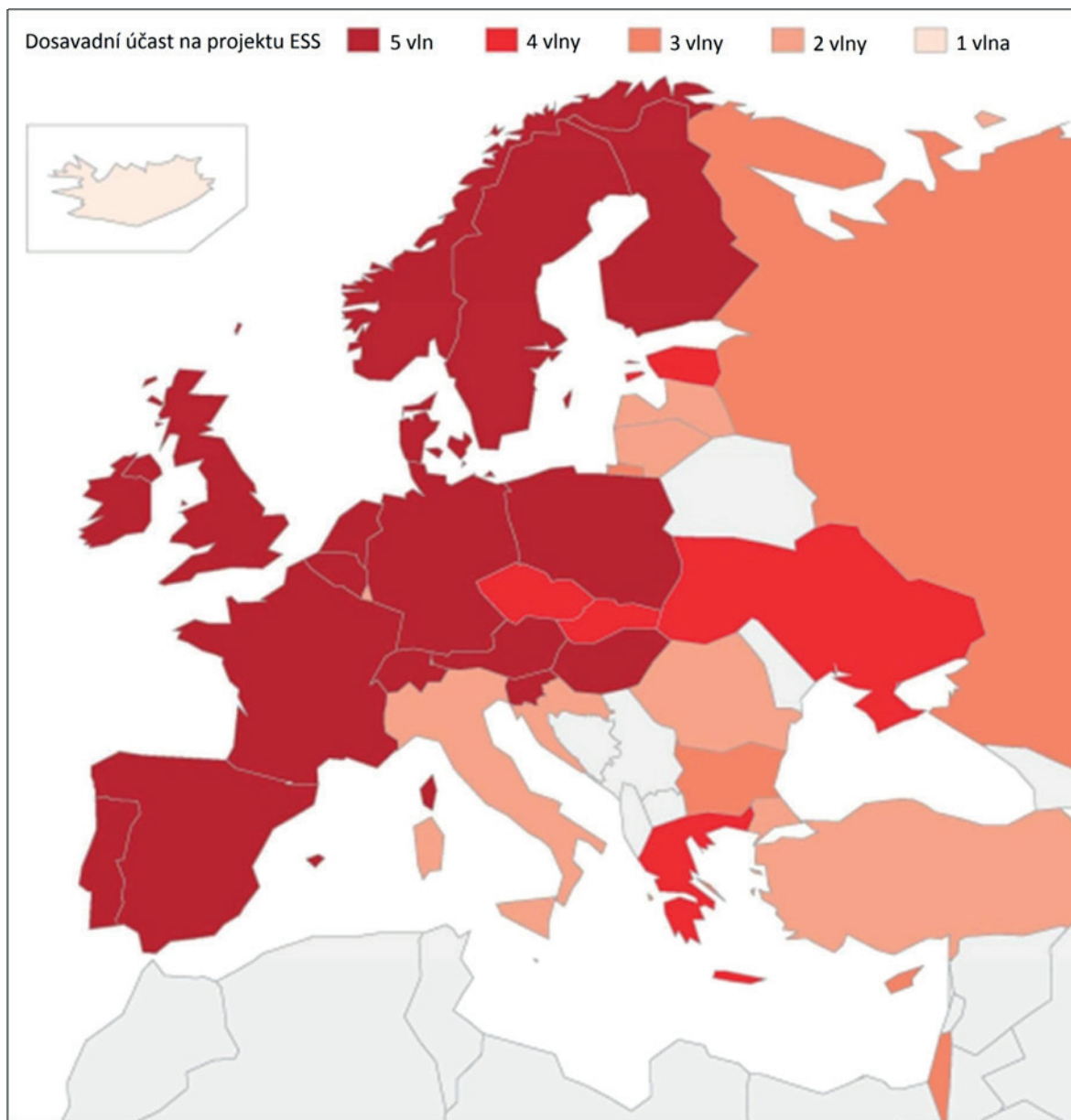
ESS Round 4: *Zkušenosti a vyjádření ageismu*
Postoje k sociálnímu zabezpečení v měnící se Evropě

ESS Round 5: *Práce, rodina, blahobyt: důsledky ekonomické recese*
Důvěra v trestní spravedlnost: evropská komparativní analýza

V letech 2012–2013 proběhlo šetření **ESS Round 6** s tématy **Osobní a sociální blahobyt** a **Jak Evropané rozumí a hodnotí demokracii** a v letech 2014–2015 budou rotační moduly **ESS Round 7** věnovány tématům **Sociální nerovnosti v oblasti zdraví a jejich determinanty** a **Postoje k přistěhovalcům a jejich předkům**.

Účast v ESS Round 1 - ESS Round 5

Země	R1	R2	R3	R4	R5
Belgie	✓	✓	✓	✓	✓
Bulharsko	×	×	✓	✓	✓
Česká republika	✓	✓	×	✓	✓
Dánsko	✓	✓	✓	✓	✓
Estonsko	×	✓	✓	✓	✓
Finsko	✓	✓	✓	✓	✓
Francie	✓	✓	✓	✓	✓
Chorvatsko	×	×	×	✓	✓
Irsko	✓	✓	✓	✓	✓
Island	×	✓	×	×	×
Itálie	✓	✓	×	×	×
Izrael	✓	×	×	✓	✓
Kypr	×	×	✓	✓	✓
Litva	×	×	×	✓	✓
Lotyšsko	×	×	✓	✓	×
Lucembursko	✓	✓	×	×	×
Maďarsko	✓	✓	✓	✓	✓
Německo	✓	✓	✓	✓	✓
Nizozemsko	✓	✓	✓	✓	✓
Norsko	✓	✓	✓	✓	✓
Polsko	✓	✓	✓	✓	✓
Portugalsko	✓	✓	✓	✓	✓
Rakousko	✓	✓	✓	✓	✓
Rumunsko	×	×	✓	✓	×
Rusko	×	×	✓	✓	✓
Řecko	✓	✓	×	✓	✓
Slovensko	×	✓	✓	✓	✓
Slovinsko	✓	✓	✓	✓	✓
Španělsko	✓	✓	✓	✓	✓
Švédsko	✓	✓	✓	✓	✓
Švýcarsko	✓	✓	✓	✓	✓
Turecko	×	✓	×	✓	×
Ukrajina	×	✓	✓	✓	✓
Velká Británie	✓	✓	✓	✓	✓

- ☞ Domovská stránka projektu: <http://www.europeansocialsurvey.org>
- ☞ Přímý přístup k datům: <http://ess.nsd.uib.no>
- ☞ EduNet (online výuka): <http://essedunet.nsd.uib.no>

Jitka Buriánková (1984) je studentkou doktorského studia katedry sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Její specializací je oblast zdravého životního stylu, především problematika zkoumání vzhledu a péče o tělo v moderní společnosti. Dále věnuje svoji pozornost kvantitativním přístupům k analýze sociálních dat.

Dana Hamplová (1973) vystudovala sociologii a bohemistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde rovněž získala doktorát z oboru sociologie. V současnosti pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., a na katedře sociologie Filozofické fakulty UK, v minulosti absolvovala pracovní pobyty na University of Bamberg v Německu a kanadské McGill University. Zabývá se výzkumy sociální stratifikace, rodinného chování, zdraví a náboženství. Vedla řadu významných projektů (ISSP 2008 Náboženství, ISSP 2011 Zdraví a ISSP 2012 Rodina a měnící se gender role). Odborné stati a kapitoly publikovala v celé řadě zahraničních i českých časopisů (*Journal of Family Issues, Ethnic and Racial Studies, Canadian Studies in Population, Journal of Comparative Family Studies, Sociologický časopis / Czech Sociological Review*) a knih (*Globalization, Uncertainty, and Women's Careers: An International Comparison; Uncertainty and Late Careers in Society; Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual, Morphological; Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v České republice*).

Jana Klímová Chaloupková (1979) v roce 2011 absolvovala doktorské studium sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Působí jako vědecká pracovnice v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na sociologii rodiny, zejména na perspektivu životní dráhy a na výzkum hodnot a postojů. Spolupracovala na projektech ISSP 2002 Rodina a genderové role, ISSP 2011 Zdraví, ISSP 2012 Rodina a měnící se gender role a European Social Survey. Je autorkou řady odborných statí v odborných časopisech i odborných knihách (např. *Děti na psí knížku? Mimomanželská plodnost v ČR; Jaká je naše společnost? Otázky, které si klademe...; Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual, Morphological*). Editovala knihu *Proměny rodinných a profesních startů*.

Klára Plecítá, roz. Vlachová (1971) vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a právo na Právnické fakultě Univerzity Karlovy. Doktorát získala v oboru Sociologie na FSV UK. V Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., vede výzkumné oddělení Hodnotové orientace ve společnosti. Zabývá se výzkumem politických hodnot, postojů a chování (legitimita demokracie, důvěra v instituce, stranická identifikace, volební chování a nevolební politická aktivita) a národní identity. Vedla řadu výzkumných projektů (ISSP 1998 Náboženství, ISSP 2000 Životní prostředí, ISSP 2001 Sociální síť, ISSP 2002 Rodina a genderové role, ISSP 2003 Národní identita). Od roku 2001 je českou národní koordinátorkou mezinárodního výzkumného projektu European Social Survey. Odborné stati publikovala v řadě domácích i zahraničních odborných knih (*Nerovnost, spravedlnost, politika; Marketing Democracy: Changing Opinion about Inequality and Politics in East Central Europe; Voliči a volby 2006; Jaká je naše společnost? Otázky, které si klademe...; Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual, Morphological; Historické vědomí jako předmět badatelského zájmu: teorie a výzkum; Voliči a volby 2010*) a časopisů (*Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Communist and Post-Communist Studies, Electoral Studies, Nations and Nationalism, Politics & Policy*).

Markéta Sedláčková (1976) vystudovala sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a politologii na Institut d'études politiques v Paříži. Od roku 2001 pracuje v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., v současnosti v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti. Od roku 2003 vyučuje na katedře sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Její teoretické bádání i empirický výzkum spadá do oblasti sociologie politiky. Zabývá se tématem důvěry v souvislosti s proměnami současných společností (důvěra v expertní systémy), demokratizací v postkomunistických zemích, občanskou participací a důvěrou v instituce. Publikovala spolu s Jiřím Šafrem kapitolu „Social Trust and Civic Participation in the Czech Republic“ v knize *Trust and Transition* (J. D. Lewandowski, M. Znoj (eds.). Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2008). V roce 2012 vydala v Sociologickém nakladatelství (SLON) knihu *Důvěra a demokracie. Přehled sociologických teorií od Tocquevilla po transformaci v postkomunistických zemích*.

Olga Sivková (1982) absolvovala magisterské studium demografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy a ekonomie na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. Doktorát z demografie získala na PřF UK. V rámci studia se účastnila studijního pobytu na HANKEN – Swedish School of Economics and Business Administration v Helsinkách a na Universitetet i Oslo. Je absolventkou The European Doctoral School of Demography, která je organizována z iniciativy Evropské asociace pro populační studia. Od roku 2012 pracuje ve výzkumném oddělení Hodnotové orientace ve společnosti v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. Ve své výzkumné činnosti se zabývá aplikovanou demografií se zaměřením na ekonomickou podmíněnost demografických procesů a demografií rodin a domácností.

Romana Trusinová, roz. Benešová (1985) vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, kde nyní pokračuje v doktorském studijním programu. Pracuje v oddělení Hodnotové orientace ve společnosti v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i. Spolupracuje na řešení výzkumného projektu European Social Survey. Odborně se zaměřuje na témata ze sociologie věku, jakými jsou věková identita, mezigenerační vztahy, ageismus (články „Kdo je mladý / střední / starý?“ *Data a výzkum – SDA Info*, 2011; „Věk jako zdroj sociální identity.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2012) a na problematiku ekonomické morálky. Kromě toho se zabývá metodologickými aspekty komparativního výzkumu v sociálních vědách.

Rejstřík:

ageismus	00	sociální kapitál	00
bojkot zboží	00	spokojenost s ekonomickou situací	00
Česká republika	00	spokojenost s fungováním demokracie	00
demokracie	00	spokojenost s pracovním a soukromým životem	00
domácí práce	00	stáří	00
dopady sociálních dávek	00	stát blahobytu	00
důchodci	00	stereotypy	00
důvěra v instituce	00	subjektivní zdraví	00
důvěra v parlament	00	systém sociálního zabezpečení	00
důvěra v politiky	00	trestní soudy	00
důvěra v právní systém	00	trestní spravedlnost	00
důvěra v trh	00	trh	00
ekonomika	00	věk	00
ekonomická morálka	00	věková diskriminace	00
hodnocení vlády	00	věková identita a mezigenerační vztahy	00
instrumentální fungování institucí	00	vláda	00
konflikt mezi prací a rodinou	00	volební účast	00
konflikt mezi rodinou a prací	00	zaměstnanost žen	00
korupce	00	zájem o politiku	00
konvenční participace	00	zdravotní péče	00
kriminalita	00	zdravotní stav	00
krize důvěry	00	zdravotní systém	00
lékaři	00	zkušenosti s nepoctivým jednáním	00
média	00	zvýznamňování věku	00
medikalizace	00	životní úroveň	00
mláď	00		
nekonvenční participace	00		
nezaměstnaní	00		
noviny	00		
normativní fungování institucí	00		
pacienti	00		
péče o děti	00		
policie	00		
politická aktivita	00		
politický kapitál	00		
pracovní doba	00		
pracovní podmínky	00		
právní cynismus	00		
předsudky	00		
rodinná politika	00		
rovnováha mezi pracovním a soukromým (osobním) životem	00		
skepticismus	00		
sociální důvěra	00		

Česká republika 2002–2012: hodnoty, postoje, chování
Sociální report projektu European Social Survey
Klára Vlachová (ed.)
Redakce a jazyková korektura: Kamila Šůstková
Návrh obálky: Jaroslav Kašpar
Sazba: Jaroslav Kašpar a Zuzana Němečková
Tisk a vazba: ERMAT Praha, s. r. o.,
Antala Staška 1021/55, Praha 4
Vydal: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
1. vydání, Praha 2013
Počet výtisků: 250
ISBN 978-80-7330-224-5
Distribuce:
Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i.
Jilská 1, 110 00 Praha 1
tel.: 210 310 217, 218
e-mail: prodej@soc.cas.cz
www.soc.cas.cz

ISBN 978-80-7330-232-0

9 788073 302320